

А. А. Трусаў
В. Е. Собаль
Н. І. Здановіч

СТАРЫ
ЗАМАК
у Гродне
XI-XVIII ст ст.

ГІСТОРЫКА -
АРХЕАЛАГІЧНЫ
НАРЫС

БІБЛІЯТЭКА
Мінскага ін-та культуры
Інв. № 295194

МІНСК
«НАВУКА І ТЭХНІКА»
1993

ББК 85.113(2Б)1

Т 78

УДК 728.81 (476-25 Гродна)

Навуковы рэдактар

Г. В. Штыхаў

Рэцэнзенты:

кандыдаты гістарычных навук А. М. Кушнярэвіч,
А. К. Краўцэвіч

Т78 Трусаў А. А. і інш.
Стары замак у Гродне XI—XVIII стст.: Гіст.-археал. нарыс /
А. А. Трусаў, В. Е. Собаль, Н. І. Здановіч.— Мн.: Навука і тэхніка,
1993.—152 с.: іл.

ISBN 5-343-01429-1.

На аснове археалагічных раскопак у 1980-я гады аналізуецца матэрыяльная культура старажытнага Гродна на тэрыторыі Старога замка. Кніга ілюстравана.
Для гісторыкаў, археолагаў, краязнаўцаў, усіх, хто цікавіцца нацыянальнай культурай.

Т $\frac{7280810000-118}{М316(03)-93}$ 18-94

ББК 85.113(2Б)1

ISBN 5-343-01429-1

© А. А. Трусаў, В. Е. Собаль,
Н. І. Здановіч, 1993

Уводзіны

Архітэктурна-археалагічная экспедыцыя Беларускага рэстаўрацыйна-праектнага інстытута ў 1977—1981 і 1985—1988 гг. праводзіла на тэрыторыі Старога замка ў Гродне раскопкі з мэтай вывучэння рэшткаў архітэктурных збудаванняў XII—XVIII стст. і захаванасці культурнага слоя XI—XIX стст. Быў атрыманы каштоўны і шматлікі археалагічны матэрыял, дзякуючы чаму з'явілася магчымасць вывучыць матэрыяльную культуру XI—XVIII стст. старажытнага Гродна на гэтай тэрыторыі. Сабрана вялікая колькасць гаршковай і каробкавай кафлі, непаліванага і паліванага посуду, вырабаў са шкла, металу, дрэва, косці, а таксама будаўнічых матэрыялаў XII і XV—XVIII стст. Устаноўлена, што значная тэрыторыя замкавага двара мела шчыльную драўляную забудову на працягу XII — пачатку

XVIII ст. Дрэва і скура добра захаваліся ў пластах XII—XVII стст.

Значна папоўнілася і калекцыя знаходак канца X—XIV ст. Сярод іх можна адзначыць такія экспанаты, як берасцянка з княскімі знакамі, арнаментальная накладка XII ст. (магчыма, з інтэр'ера Ніжняй царквы), касцяная фішка для гульні, кавалкі амфар XI—XII стст., шматлікія ювелірныя вырабы XII—XIII стст. Упершыню з дапамогай маскоўскіх даследчыкаў зроблена дэндрахраналагічнае датаванне драўляных пабудоў XII—XV стст. на тэрыторыі Старога замка. Кавалак драўлянай забудовы замкавага двара, які выяўлены намі ў 1986—1987 гг., захоўваў стабільнасць сваёй планіроўкі з XII па XVII ст.

Прасочаны рэшткі дубовых абпаленых канструкцый вала XI—XIV стст., прычым выяўлена, што яго аснова з самага пачатку была ўмацавана камянямі. На глыбіні каля 3 м ад дзённай паверхні побач з паўночнай сцяной Старога замка зафіксавана праслойка разбурэння Ніжняй царквы. Сабрана багатая калекцыя плінфы розных памераў і формаў са знакамі на тарцах, а таксама паліваных керамічных плітак для аздаблення фасадаў і падлогі царквы.

У 1981 г. намі было прадоўжана вывучэнне старажытнай мураванай сцяны XII ст., знойдзенай польскімі навукоўцамі на мысе гарадзенскага дзядзінца. Даўжыня ацалелага кавалка сцяны з плінфы каля 12 м, шырыня — 1,5 м. Развал гэтай пабудовы прасочаны на працягу яшчэ 30—32 м па паўночным схіле Замкавай гары. Рэшткі другой абарончай мураванай сцяны XII ст., якая падобна да першай, раскапаны намі ў 1986 і 1988 гг. каля сцен палаца XVI ст., ва ўсходняй частцы гарадзенскага дзядзінца.

Гэтыя знаходкі дазваляюць сцвярджаць, што ў другой палове XII ст. старажытная Гародня, заснаваная ў канцы X — пачатку XI ст., была адзіным горадам на тэрыторыі Беларусі, які меў камбінаваныя драўляна-цагляныя ўмацаванні.

У паўночнай частцы Старога замка раскапаны познія прыбудовы XVI—XVII стст. да абарончай сцяны канца XIV — пачатку XV ст. Магчыма, частку гэтых памяшканняў займаў замкавы арсенал (тут знойдзены каменныя ядры і іншы вайсковы рыштунак). Расчышчаны чатыры секцыі ніжняга яруса, якія захаваліся на значную вышыню.

Таксама вывучаліся падмуркі замка Вітаўта і палаца Стэфана Баторыя.

Усе знойдзеныя найбольш цікавыя матэрыялы ўвойдуць у экспазіцыю Гродзенскага гісторыка-археалагічнага музея і спатрэбяцца для працоўкі праекта рэстаўрацыі Старога замка ў Гродне.

Пасля доўгай шматгадовай працы калектыў архітэктараў, інжынераў, гісторыкаў і археолагаў пад кіраўніцтвам У. Бачкова выканаў эскізны праект аднаўлення гродзенскага Старога замка.

Зараз распачынаюцца работы па кансервацыі замкавых муроў і моста, а праекціроўшчыкі распрацоўваюць рабочую дакументацыю для аднаўлення замкавага палаца.

**Гісторыя
вывучэння
Старога
замка**

Гродна з'яўляецца адным са старажытных гарадоў Беларусі. На старонках Іпацеўскага летапісу гродзенскія князі ўпамінаюцца пачынаючы з 1116 г. Гэты ж летапіс яшчэ каля дзесяці разоў згадвае ваенныя паходы XII ст., у якіх прымалі ўдзел гродзенскія дружыны. Спачатку Усеваладка Давыдавіч у 1128 г. удзельнічае ў паходзе князя Мсціслава на Полацк, а потым і на Літву ў 1132 г.¹

Пасля смерці Усеваладкі Гарадзенскага ў 1141 г. актыўную ваенную палітыку праводзілі яго сыны Барыс, Глеб і Мсціслаў. Аб тым неспакойным часе гавораць радкі «Слова пра паход Ігаравы» — «трубы трубят гродзенскія»².

Паведамленне Іпацеўскага летапісу аб тым, што летам 1183 г. старажытнае Гродна «погоре... и церкви каменя от блистания молнии и шибения грома»³, сведчыць аб наяўнасці ў горадзе каменнага будаўніцтва.

Але звесткі летапісаў урыўкавыя і няпоўныя. Яны нават не даюць уяўлення аб месцазнаходжанні горада. Відаць, таму і распачалася дыскусія паміж гісторыкамі ў XIX — пачатку XX ст., калі і дзе ўзнікла летапісная Гародня.

Большасць даследчыкаў сцвярджала, што горад, аб якім паведамляюць летапісы, — гэта Гродна над Нёманам. Такой думкі прытрымліваліся В. Антаневіч⁴, П. Сямёнаў⁵, П. Баброўскі⁶, З. Глогер⁷. Падзяляў яе і Я. Арлоўскі⁸, які на IX археалагічным з'ездзе ў Вільні прысвяціў гэтай тэме свой даклад.

Але існавала і другая група вучоных — М. Карамзін, С. Салаўеў, Н. Барсаў, якія атаясамлівалі летапіснае Гродна з мястэчкам Гарадно, што знаходзіцца ў цяперашнім Столінскім раёне Брэсцкай вобласці — славытым цэнтры народнага ганчарства. Пазней да такога пункту гледжання далучыліся польскія даследчыкі Ю. Ядкоўскі⁹ і Г. Лаўмянскі¹⁰. Аднак ні адзін з бакоў не змог прывесці пераканаўчых аргументаў у карысць сваёй пазіцыі з-за абмежаванасці пісьмовых крыніц. Відавочна, што гэтае пытанне магло быць канчаткова вырашана толькі пры дапамозе археалагічных даследаванняў абодвух геаграфічных пунктаў. Першым, хто хацеў правесці раскопкі на Замкавай гары ў Гродне, быў Я. Арлоўскі. Ён атрымаў спецыяльны дазвол на раскопкі ў Санкт-Пецярбурзе і звярнуўся да кіраўніцтва вайскавай часці, якая на той час займала Стары замак. Але яму ўдалося зрабіць толькі некалькі шурфоў, у якіх быў знойдзены культурны слой. Праз некалькі дзён вайскоўцы забаранілі раскопкі, і на гэтым працы Я. Арлоўскага скончыліся.

¹ ПСРЛ. М., 1962. Т. 2. Стб. 284, 292.

² Слово о полку Игореве. М.; Л., 1950. С. 24, 449, 450.

³ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 634.

⁴ Antoniewicz W. Czasy przedhistoryczne i wczesnodziejowe ziemie Wileńskiej // Wilno i ziemia Wileńska. Wilno, 1930. Т. 1.

⁵ Семенов П. П. Географично-статистический словарь Российской империи. СПб, 1863. Т. 1.

⁶ Бобровский П. С. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Гродненская губерния. СПб, 1863. Ч. 2.

⁷ Gloger Z. Notatki archeologiczne Michała Fedorowskiego z okolic Slonima // Pamiętnik fizyograficzny. 1882. Т. 2.

⁸ Орловский Е. Ф. Основание г. Гродно и его история до 1241 г. // Тр. IX археол. съезда. М., 1897. Т. 2.

⁹ Jodkowski J. Grodno. Wilno, 1923. S. 2.

¹⁰ Łowmiański H. Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego. Wilno, 1931. Т. 1. S. 54.

Сапраўдныя археалагічныя даследаванні Старога замка ў Гродне пачаліся толькі ў 1932 г. У той час Ю. Ядкоўскі выконваў абавязкі дырэктара музея, які размяшчаўся ў будынку палаца Старога замка. Пасля веснавой паводкі 1932 г. былі моцна падмыты схілы Замкавай гары, у выніку чаго замкавыя сцены часоў Вітаўта апынуліся пад пагрозай абвалу. Каб прадухіліць гэтую небяспеку, кіраўніцтва музея вырашыла зрабіць нівеліроўку замкавага двара. Частка зямлі з двара была знята і выкарыстана для ўмацавання схілаў замчышча. Час паказаў, што такая кансервацыя Замкавай гары аказалася недастатковай.

Падчас земляных работ у паўднёвай частцы двара Вітаўтавых муроў XIV—XV стст. былі адкрыты рэшткі нейкай цаглянай пабудовы, складзенай з плінфы. Ю. Ядкоўскі выказаў меркаванне, што гэта княскі хорам.

З моманту яго адкрыцця і пачаліся археалагічныя даследаванні на тэрыторыі Старога замка. Мэтай іх Ю. Ядкоўскі лічыў пошукі іншых каменных пабудоў і перш за ўсё цэркваў.

Даследаванні былі прадоўжаны ў 1933 г. На поўнач ад хорама на адлегласці 20 м знойдзены рэшткі яшчэ дзвюх пабудоў, таксама складзеных з цэглы. Абедзве пабудовы, якія залягалі на рознай глыбіні адна над другой, а значыць, і датаваліся розным часам, Ю. Ядкоўскі вызначыў як разваліны храмаў. У навуковай літаратуры гэтыя помнікі зараз вядомыя як Ніжняя і Верхняя цэрквы. Падмуркі Ніжняй царквы даследчык датаваў XI—XII стст. Усе рэчы, якія былі знойдзены ў культурным слоі побач з храмамі, Ю. Ядкоўскі вызначыў XI—XIV стст. Па выніках раскопак 1932—1933 гг. археолаг выказаў гіпотэзу аб нарманскім паходжанні Гродна і яго назвы¹¹.

Трэба адзначыць нізкі навуковы і метадычны ўзровень, на якім праводзіліся археалагічныя раскопкі Ю. Ядкоўскім. Даследчык не звяртаў увагі на стратыграфію культурнага пласта, не апісваў слаі і праслойкі, не фіксаваў глыбіню іх залягання. Усе знаходкі, што былі сабраны падчас раскопак, ніякім чынам не звязваліся з культурным пластом.

Увесь рэчавы матэрыял археолаг датаваў на падставе толькі тыпалагічнага метаду, г. зн. па аналогіі з рэчамі, якія былі знойдзены ў іншых гарадах пры археалагічных раскопках. Другой сур'ёзнай метадычнай памылкай Ю. Ядкоўскага было тое, што архітэктурныя помнікі, якія ён раскапаў (княскі хорам і дзве царквы — Верхняя і Ніжняя), цалкам адрэзаны ад культурнага пласта. Адарванасць унікальных помнікаў архітэктурны ад культурнага пласта выклікала ў даследчыкаў розныя меркаванні наконт іх датавання.

Так, напрыклад, Верхнюю царкву польскія вучоныя З. Дурчэўскі¹² і Я. Вайцяхоўскі¹³ датуюць часам не пазней сярэдзіны XIII ст. Літоўскі даследчык В. Левандаўскас¹⁴ адносіць помнік да другой паловы XIII ст., а вядомы рускі археолаг М. Варонін¹⁵ лічыць, што яна была ўзведзена

¹¹ Jodkowski J. Grodno wczesnośredniowieczne w świetle prac wykopaliskowych dokonanych na królewskim Zamku Starym w Grodnie w latach 1932 i 1933 // Odbitka z «Przeglądu historyczno-wojskowego». Warszawa, 1934. T. VII. Z. 1.

¹² Durczewski Z. Stary Zamek w Grodnie w świetle wykopalisk dokonanych w latach 1937—38 // Odbitka z «Niemna». Grodno, 1939. N i. S. 4.

¹³ Wojciechowski J. Stary Zamek w Grodnie // Biuletyn historii sztuki i kultury. Warszawa, 1938. Z. 6. S. 130.

¹⁴ Левандаўскас В. К. Материалы кладки и их применение в строительстве Литвы XIII — середины XVII в.: Автореф. дис. ... канд. техн. наук. Каунас, 1984. С. 16.

¹⁵ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. М., 1954. № 41. С. 183.

ў канцы XIV — пачатку XV ст. Больш уважаныя меркаванні пра час пабудовы Верхняй царквы выказалі беларускія даследчыкі. А. Трусаў на падставе аналізу будаўнічых матэрыялаў датуе помнік канцом XIII — пачаткам XIV ст.¹⁶ Трошкі больш шырокія храналагічныя рамкі для помніка дае А. Кушнярэвіч. Улічыўшы тэхніку муроўкі, склад рошчыны, памеры цэгля, асаблівасць канфігурацыі плана і, наколькі мажліва было, даныя стратыграфіі, ён датуе царкву канцом XIII — першай паловай XIV ст.¹⁷

Пасля двух гадоў працы ў 1934 г. спецыяльнай камісіяй Ю. Ядкоўскаму было забаронена далей весці археалагічныя раскопкі на Старым замку. Камісія крытычна ацаніла і прызнала нездавальняючай яго метадыку. У гэты час Стары замак у Гродне знаходзіўся пад аховай спецыяльнага ваяводскага «Камітэта па святкаванні памяці караля Стэфана Баторыя». Азначаны камітэт меў сваёй мэтай даследаванне гісторыі помніка, яго архітэктуры і паслядоўнае яго аднаўленне¹⁸. Акрамя таго, меркавалася даследаваць не толькі замак часоў Стэфана Баторыя, але і культурныя наслаенні і архітэктурныя помнікі больш ранняга часу. Камітэт меў намер таксама правесці работы па захаванні схілу Замкавай гары і абарончых сцен часоў Вітаўта з боку Нёмана.

Каб працягнуць археалагічныя работы на тэрыторыі замка, з Варшаўскага археалагічнага універсітэта ў 1936 г. быў запрошаны доктар археалогіі З. Дурчэўскі. З 1937 г. ён узначаліў раскопкі на Старым замку.

Вучоны ў 1937—1939 гг. правёў даследаванні на захад ад Ніжняй царквы. Рэшткі Верхняга храма пры ім былі закансерваваны. Потым іх знялі з падмуркаў Ніжняй царквы і перанеслі ў спецыяльны збудаваны каля будынка каралеўскага палаца будан, дзе яны знаходзяцца і зараз.

Агульная плошча, якую раскапаў З. Дурчэўскі, складала каля 300 кв. м. Раскопкі пачаліся з глыбіні 3,4 м ад узроўню тагачаснай дзённай паверхні, таму што больш познія наслаенні былі знятыя пад кіраўніцтвам Ю. Ядкоўскага пры ўмацаванні схілаў Замкавай гары. Такім чынам, культурны пласт ад XV ст. і вышэй не вывучаўся. За дзённую паверхню сваіх раскопак З. Дурчэўскі прыняў брук замкавага двара часоў Вітаўта. На працягу аднаго палявога сезона 1937 г. даследчык распрацаваў культурны пласт на глыбіню 2,2 м і дасягнуў глыбіні 5,6 м. Трэба адзначыць, што раскопкі вяліся па тагачаснай метадыцы. Уся плошча, якая раскопвалася, была падзелена на квадраты плошчай 4 кв. м. Кожны з квадратаў меў свой нумар.

Пільную ўвагу археолаг надаваў апісанню стратыграфіі культурнага пласта. На працягу трох гадоў З. Дурчэўскі вывучыў культурныя наслаенні таўшчынёй каля 4,5 м. Даследаванні ён давёў да мацерыка, які залягаў на глыбіні ад 8 да 8,15 м. Усяго зафіксавана 14 розначасовых слаёў і праслоек. Пры раскопках выяўлены рэшткі 23 драўляных пабудоў. Падкрэслім, што слаі з дрэвам З. Дурчэўскі стратыграфічна вызначаў па рэштках пабудоў, выяўленых на адной глыбіні. Па сутнасці, такая метадыка выкарыстоўваецца і сучаснай археалогіяй пры вычля-

¹⁶ Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв.: Архит.-археол. анализ. Мн., 1988. С. 50.

¹⁷ Кушнярэвіч А. М. Верхняя царква ў Гродне // Старонкі гісторыі Беларусі. Мн., 1992. С. 60.

¹⁸ Голубович В. И., Цегак-Голубович Е. В. Новые материалы по истории Гродно // Архіў Ін-та гісторыі АН Беларусі, спр. 352, л. 8.

ненні будаўнічых ярусаў¹⁹. Толькі зараз археолагі за аснову яруса бяруць вулічную маставую і рэшткі пабудоў, адначасныя з ёю. З. Дурчэўскі ў развіцці Гродна вылучыў два перыяды: рускі горад канца XII — I-й паловы XIII ст. і час панавання літоўскіх князёў, так званы літоўскі перыяд, які абмяжоўваўся даследчыкам XIII — XIV стст. Стратыграфічна першаму перыяду адпавядалі слаі 6—8, другому — 1—5.

Даследаванні З. Дурчэўскага канчаткова вырашылі на карысць сучаснага Гродна навуковую дыскусію адносна месцазнаходжання летапіснага горада.

Працягу археалагічных даследаванняў на Старым замку перашкодзілі падзеі, звязаныя з далучэннем у верасні 1939 г. Заходняй Беларусі да БССР, а потым і другая сусветная вайна. Падчас вайны Стары замак быў заняты гітлераўцамі. За тры гады нямецкай акупацыі калекцыі музея ў значнай меры разрабавалі. Большая частка археалагічных матэрыялаў была звалена ў адну кучу, многія рэчы дэпашпартызаваныя.

Пасля заканчэння вайны, у лістападзе 1945 г., у Гродна прыехалі вядомыя польскія археолагі У. Галубовіч і А. Цегак-Галубовіч. У гэты час яны плённа працавалі на Беларусі, удзельнічалі ў археалагічных раскопках старажытнага Менска. Вучоныя стварылі пад сваім кіраўніцтвам рабочую групу ў складзе чатырох чалавек і на працягу пяці месяцаў, па сакавік 1946 г. уключна, правялі вялізную працу па выратаванні музейных калекцый Старога замка, у тым ліку і археалагічных. Намаганнямі даследчыкаў удалося аднавіць пашпарты амаль на 70% знаходак з раскопак 1932—1939 гг.

Агульная колькасць знойдзеных за гэтыя гады рэчаў склала звыш 11 тыс. прадметаў. Даследчыкі крытычна паставіліся да храналогіі рэчавага матэрыялу, якую на падставе толькі тыпалагічнага метаду вызначыў Ю. Ядкоўскі. Матэрыялы з раскопак З. Дурчэўскага, яго кароткі паявы дзённік за 1937 г. і апісанне стратыграфіі слаёў Галубовічы ацанілі як найбольш каштоўныя і цікавыя звесткі пра старажытнае Гродна. Яны лічылі, што горад у раннефеадальную эпоху акрамя княскага горада на Старым замку меў таксама пасад, з якога і вырасла сучаснае Гродна. Даволі дакладна археолагі вызначылі месцазнаходжанне пасада. Засноўваючыся на звестках аб земляных работах у гістарычнай зоне горада, даследчыкі выказалі меркаванне, што тэрыторыя Новага замка і ўчасткі на ўсход ад дзядзінца былі заселены ўжо ў старажытнасці²⁰.

На падставе аналізу рэчавага матэрыялу з культурных насленняў Старога замка А. і У. Галубовічы зрабілі спробу вызначыць этапы ў гісторыі горада ад яго пачатку да першай паловы XV ст.

Першы, найбольш ранні этап у жыцці горада даследчыкі звязваюць з 11-м і 12-м стратыграфічнымі слаямі, якія верагодна адносяцца да другой паловы XI — пачатку XII ст. Гэта быў перыяд, калі першы гродзенскі князь Усеваладка Давыдавіч са сваёй жонкай Агаф'яй і багатым дваром яшчэ не пасяліўся ў горадзе. Аб гэтым сведчыць, як лічаць археолагі, слабая насычанасць слоя знаходкамі, адсутнасць у ім шклянных бранзалетаў, якія з'яўляюцца адметнай рысай гарадской матэрыяльнай культуры. Акрамя таго, у слоі няма кавалкаў цэгля і вапнавай рошчыны, што гаворыць аб адсутнасці ў жыцці паселішча каменнага будаўніцтва.

¹⁹ Авдусин Д. А. Полевая археология СССР. М., 1980. С. 196—199.

²⁰ Голубович В. И., Цегак-Голубович Е. В. Новые материалы по истории Гродно.

Наступны этап у жыцці горада, на думку навукоўцаў, ахоплівае час ад пачатку XII да сярэдзіны XIII ст. Стратыграфічна ён адпавядае слоям з 10 па 7 і часткова 6. У гэты час пад кіраўніцтвам мясцовых князёў у горадзе разгарнулася вялікае каменнае будаўніцтва. Горад, відаць, становіцца цэнтрам удзельнага княства. Тут будуюцца княскі хорам, каменныя абарончыя сцены, царква на дзядзінцы і храм на Каложы.

Узрастае колькасць прадметаў у культурным пласце і пашыраецца іх асартымент, што, безумоўна, сведчыць аб інтэнсіўнасці гарадскога жыцця. Паступовае развіццё горада нечакана было спынена ў сярэдзіне XIII ст. нейкай катастрофай. Галубовічы звязваюць яе з татарскай навалай у 1241 г., хоць падстаў для такой высновы няма, таму татарскае нашэсце менавіта ў гэты час амаль не закранула землі Беларусі²¹. Выклікае таксама пярэчанне назва ўсяго гэтага перыяду (ад 2-й паловы XI ст. да 1241 г.) як «периода русского города». Але такая назва перыяду старажытнай гісторыі Гродна на той час адпавядала існаваўшай у савецкай афіцыйнай гістарыяграфіі перыядызацыі. Ва ўмовах сталінскага таталітарнага рэжыму Галубовічы наўрад ці маглі б выказацца па-іншаму.

Тым не менш роля гэтых даследчыкаў у захаванні гродзенскага музея і інтэрпрэтацыі матэрыялаў папярэдніх раскопак застаецца яшчэ да канца не раскрытай. Скарыстаўшы дзённік даследаванняў З. Дурчэўскага, палявыя чарцяжы і замалёўкі, а таксама калекцыйны вопіс знаходак, Галубовічы значна дапоўнілі апісанне стратыграфіі культурных наслаенняў гродзенскага дзядзінца. За аснову стратыграфіі найбольш старажытных культурных адкладанняў даследчыкі ўзялі рэшткі драўлянай забудовы. На падставе дэталёвага аналізу рэчавага матэрыялу папярэдніх раскопак археолагі сур'ёзна ўдакладнілі храналогію культурнага пласта. Пры гэтым былі скарыстаны шматлікія аналогіі рэчаў, знойдзеных савецкімі археолагамі пры раскопках старажытных гарадоў на ўсходнееўрапейскай тэрыторыі. Заўважым, што раней гэтыя матэрыялы польскімі даследчыкамі амаль не заўважаліся. Акрамя таго, вышкі параўнаўчага аналізу стратыграфічных назіранняў і храналогіі культурнага пласта З. Дурчэўскага і сваіх даных Галубовічы адлюстравалі ў спецыяльнай табліцы. Яна змешчана ў рукапісе кнігі, якая была падрыхтавана археолагамі ў выніку праведзенай у 1946 г. работы ў Гродзенскім музеі. Рукапіс гэтай працы пад назвай «Новые материалы по истории Гродна в раннефеодальную эпоху» захоўваецца ў архіве Інстытута гісторыі АН Беларусі. На жаль, кніга па невядомых прычынах так і не была выдадзена.

Новы этап у вивучэнні старажытнай гісторыі Гродна звязаны з дзейнасцю вядомага савецкага археолага М. Вароніна.

Пад яго кіраўніцтвам на працягу жніўня—кастрычніка 1949 г. праводзіліся археалагічныя раскопкі на Старым замку. Склад экспедыцыі быў доволі значным. Акрамя кіраўніка ў яе ўваходзілі вядомыя цяпер археолагі В. Янін, В. Сядоў, А. Нікіцін, Л. Аляксееў. Удзел у апрацоўцы і інтэрпрэтацыі знаходак прымалі палеазаолаг В. Цалкін, палеабатанік А. Кір'янаў і археолаг Ф. Гурэвіч. Актыўна працавалі на раскопках і супрацоўнікі Гродзенскага дзяржаўнага гісторыка-археалагічнага

²¹ Сагановіч Г. Войскі Батыя на Беларусі: Легенды і факты // Тэз. дакл. на I Заслаўскіх чытаннях Беларускага навукова-гуманітарнага таварыства. М., 1990. С. 19.

музея. Асноўнымі задачамі раскопак было ўдакладненне стратыграфіі помніка і поўнае раскрыццё Ніжняй царквы²².

На працягу палявога сезона былі распрацаваны чатыры раскопы і траншэя. Усе яны знаходзіліся побач ці на месцы раскопак Ю. Ядкоўскага і З. Дурчэўскага. Па гэтай прычыне цяжка вызначыць агульную плошчу, якая была раскапана. Вынікі даследаванняў М. Варонін змясціў у сваёй манаграфіі «Древнее Гродно», што з'явілася праз пяць гадоў пасля заканчэння раскопак. Кніга дае даволі поўнае ўяўленне аб метадыцы даследаванняў і рознабаковым жыцці старажытнага горада. Высветлілася, што да пабудовы на Замкавай гары крэпасці з храмам тут было больш старажытнае паселішча, якое загінула ў выніку пажару. Да такой высновы прывёў М. Варонін уважлівы аналіз стратыграфіі ніжніх наслаенняў. Узнікненне крэпасці даследчык адносіць да канца XI — пачатку XII ст.²³

Характарыстыцы матэрыяльнай культуры прысвечаны цэлы раздзел кнігі. Услед за Галубовічамі аўтар падрабязна апісвае знаходкі і прыводзіць іх аналогіі з іншых помнікаў. Шматлікі рэчавы матэрыял дае магчымасць археолагу шырока і падрабязна ахарактарызаваць рамесную вытворчасць, заняткі насельніцтва, гандлёвыя сувязі старажытнага Гродна. М. Варонін, апісваючы планіроўку і драўляную забудову, адзначае наяўнасць вуліц на тэрыторыі крэпасці ў XII—XIII стст. Ён падкрэслівае, што паступова забудова робіцца больш сціслай. Параўноўваючы будаўнічыя прыёмы і забудову старажытнага Гродна з Давыд-Гарадком, адзначае іх падабенства.

Значнае месца ў працы займае даследаванне помнікаў архітэктуры XII ст. Сярод іх аўтар аналізуе асаблівасці помніка, які найбольш поўна захаваўся, — царквы Барыса і Глеба, што знаходзілася за межамі замка, ва ўрочышчы Каложа. На думку даследчыка, яна была пабудавана пазней за помнікі, выяўленыя на тэрыторыі замка. Вялікая ўвага ў працы надаецца вынікам даследавання Ніжняй царквы ў цэнтры гарадзенскага дзядзінца. М. Варонін адзначае, што Ніжняя царква, як і храм Барыса і Глеба, была змуравана з цэглы некалькіх відаў. Для яе вонкавага аздаблення выкарыстоўваліся шліфаваныя камяні. У падлозе царквы месцамі захавалася маелікавая плітка жоўтага, зялёнага і карычневага колераў рознай формы. У інтэр'еры храма шырока ўжываліся галаснікі. Дах царквы быў накрыты свінцом. Даследчык слухна заўважыў, што муроўка царквы бессістэмная, таму перавязка швоў часам парушаецца. Далей ён адзначае, што сцены царквы даволі тонкія (да 1,05 м) і наяўнасць у іх галаснікоў і валуноў рабіла іх яшчэ менш трывалымі. Да таго ж у выніку даследаванняў археолаг высветліў, што падмурак храма быў выкладзены з дробных камянёў без ужывання рошчыны на глыбіню ўсяго 0,45—0,5 м. Гэтыя канструкцыйныя памылкі, на думку даследчыка, і садзейнічалі даволі хуткаму разбурэнню помніка, пачаткам якога вучоны лічыць пажар падчас навалыніцы ў 1183 г.

Адносна пабудовы, якую адкрыў у 1932 г. Ю. Ядкоўскі ў паўднёвай частцы дзядзінца і назваў яе княскім церамам, М. Варонін выказаў іншую думку. На яго погляд, гэта рэшткі кутняй абарончай цаглянай вежы, што стаяла ў XII ст. на мысе замчышча²⁴.

²² Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 25.

²³ Тамсама.

²⁴ Тамсама. С. 136.

Пытанню храналогіі гродзенскіх помнікаў даследчык прысвяціў асобны параграф. Улічыўшы даныя стратыграфіі культурнага пласта, звесткі летапісаў, архітэктурныя асаблівасці, ён выказаў меркаванне, што самай ранняй пабудовай з'яўляецца Ніжняя царква, якая датуецца другой чвэрцю XII ст. Рэшткі вежаў (ці хорама) М. Варонін датуе трэцяй чвэрцю XII ст., а самай «маладой» лічыць Каложскую царкву — 80-я гады XII ст. Архітэктурныя асаблівасці гродзенскіх помнікаў XII ст. прывялі даследчыка да думкі аб існаванні тут сваёй архітэктурнай школы²⁵.

Безумоўна, не застаўся па-за ўвагай і яшчэ адзін цікавы помнік архітэктурны Гродна — Верхняя царква. Адзначыўшы арыгінальны характар гэтага храма, М. Варонін на падставе таго, што Верхняя царква знаходзіцца ў слоі вышэй над развалам Ніжняй царквы, аднёс яе будаўніцтва да канца XIV — пачатку XV ст.

Раскопкі 1949 г. закончыўся важны этап у вывучэнні Старога замка ў Гродне. У археалагічным даследаванні гэтага помніка наступіў больш як дваццацігадовы перапынак. Выключэннем былі некалькі шурфоў, зробленых Я. Звяругам і М. Ткачовым у 70-я — пачатку 80-х гадоў.

Чарговы этап у археалагічным вывучэнні Старога замка звязаны з дзейнасцю археалагічнай экспедыцыі аб'яднання «Белрэстаўрацыя». Гэтая экспедыцыя даследавала тэрыторыю замка пачынаючы з 1977 г. Тады былі выкапаны толькі два шурфы плошчай 13 кв. м. Справаздачу аб раскопках напісаў А. Трусаў²⁶. У рабоце прымалі ўдзел тэхнікі А. Шакаліда (графічная фіксацыя раскопак) і Н. Дашкевіч (замалёўка знаходак). Потым работы былі спынены да 1981 г., пасля чаго вяліся ўжо без перапынку на працягу 1985—1988 гг. Увесь гэты час актыўным удзельнікам і непасрэдным кіраўніком археалагічнай экспедыцыі з'яўляўся адзін з аўтараў кнігі А. Трусаў.

Мэта дадзенай кнігі — даць уяўленне аб маштабах праведзенай работы, паказаць асноўныя навуковыя вынікі даследаванняў на працягу 1977, 1981 і 1985—1988 гг., нагадаць усіх, хто ўдзельнічаў у гэтай працы. У 1981 г. павялічыўся аб'ём даследаванняў, адначасова пашыраўся і склад экспедыцыі. У раскопках удзельнічалі ленынградскія археологі на чале з вядомым даследчыкам старажытнарускай архітэктурны П. Рапапортам. Былі распрацаваны тры невялічкія раскопы агульнай плошчай 35 кв. м. У складзе экспедыцыі працавалі тэхнікі Н. Здановіч і Л. Мірончык (замалёўка знаходак), чарцёжнікі А. Занямон, Т. Варабей, А. Сташкевіч. Фотафіксацыю раскопу і знаходак зрабіў В. Карбоўскі — фатограф аб'яднання «Белрэстаўрацыя».

Архітэктурна-археалагічную частку справаздачы аб экспедыцыі напісаў прафесар П. Рапапорт. Характарыстыку знойдзенай пры раскопках керамікі дала аспірантка Інстытута гісторыі АН БССР Н. Здановіч. Замалёўку планаў і профіляў выканалі ленынградскія археологі і чарцёжнік Т. Варабей. Асноўны тэкст справаздачы напісаны А. Трусавым²⁷.

Аб'ём археалагічных работ на Старым замку значна павялічыўся пачынаючы з 1985 г. У склад экспедыцыі ў 1985 г. акрамя А. Трусава ўваходзілі археологі Л. Бальшакоў (Ленынград) і М. Ткачоў (Гродна),

²⁵ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 202.

²⁶ Памятник архитектуры XV—XVIII вв. Старый замок в Гродно: Археол. отчет о полевых исследованиях, проведенных в июне—июле 1977 г. // Архіў Адзела археалогіі БРПІ. Спр. 6.

²⁷ Отчет о проведении археологических исследований в г. Гродно в июле 1981 г. // Архіў Адзела археалогіі БРПІ. Спр. 37.

аспірант Г. Сагановіч (Мінск). Фіксацыю архітэктурных аб'ектаў у працэсе раскопак і абмеры рабілі архітэктары Р. Сташкевіч і Ф. Селязнёў.

У складзе аб'яднанай экспедыцыі таксама працавалі археолагі А. Квяткоўская, тэхнікі Т. Варабей, А. Майсейшына. На працягу мая—чэрвеня на тэрыторыі замка быў распрацаваны раскоп плошчай 122 кв. м і 14 шурфоў у розных месцах замка агульнай плошчай 73 кв. м²⁸.

На наступны год у цэнтры замка быў закладзены раскоп II, які распрацоўваўся на працягу трох гадоў. У склад экспедыцыі ў розныя гады ўваходзілі археолагі А. Трусаў (Мінск), М. Ткачоў (Гродна, універсітэт), аспіранты Інстытута археалогіі АН СССР і Інстытута гісторыі АН БССР А. Краўцэвіч (1986), Г. Сагановіч (1987), археолагі А. Квяткоўская (1986), А. Кушнярэвіч (1986), В. Собаль (1988), І. Сінчук (1987), Р. Акінчыц (1987), І. Чарняўскі (1987). Акрамя археолагаў у даследаваннях удзельнічалі гісторыкі Н. Пятровіч (1986), Л. Чарняўская (1987), астэолаг Н. Александровіч (Мінск, 1986—1988), хімікі М. Цэйтліна і Т. Ляўкова, геадзіст С. Царыкаў (1986). Архітэктурныя абмеры падмуркаў і рэшткаў архітэктурных помнікаў рабілі архітэктары Ф. Селязнёў (1986—1988) і Р. Сташкевіч (1986—1987).

Замалёўкі профіляў шурфоў, раскопаў і знаходак выканалі тэхнікі і чарчэжнікі Аддзела археалогіі Т. Варабей, І. Андрашчук, Т. Круглік, С. Дардыкіна, В. Корзун, М. Угрыновіч. Фотафіксацыю працэсу раскопак рабіў В. Абчынец, а знаходак — фатографы В. Карбоўскі і У. Суцягін. Да таго ж самі археолагі фатаграфавалі аб'ект падчас раскопак. Работы па апрацоўцы знаходак правялі Д. Марухіна і І. Ганецкая.

У 1986 г. працягвалі раскоп II, дакапалі раскоп I 1985 г. (60 кв. м) і распачалі раскопы III і IV плошчай 200 кв. м. У розных месцах замчышча распрацавалі 12 шурфоў агульнай плошчай 88 кв. м. Вынікі раскопак за 1986 г. абагульнены ў трох кнігах справаздачы²⁹. Трэба адзначыць, што нумарацыя раскопаў і шурфоў пачынаючы з 1985 г. і далей ідзе скразная.

На працягу 1987 г. працягваліся работы ў раскопе II і было распрацавана 27 шурфоў плошчай 281 кв. м (шурфы 9а—44). Па выніках даследавання была падрыхтавана вялікая справаздача³⁰.

Апошнім годам шырокіх археалагічных даследаванняў на Старым замку стаў 1988 год. Быў закончаны раскоп II, распрацоўваліся раскопы V і VI, траншэі 1, 2, 3 і шурфы 23а, 29а, 32а, 46—48. Ускрытая раскопкамі плошча складала 180 кв. м³¹.

Такім чынам, за час з 1977 па 1988 г. праведзены значныя археалагічныя даследаванні па вывучэнні гістарычнага мінулага аднаго з цікавейшых архітэктурна-археалагічных помнікаў Беларусі — Старога замка ў Гродне. Увесь працэс гэтых даследаванняў падрабязна зафіксаваны ў 21 кнізе архітэктурна-археалагічных справаздач.

На падставе сабранага матэрыялу падрыхтавана абагульняючая праца, якая і ляжыць у аснове нашай кнігі. У ёй адлюстраваны асноўныя навуковыя вынікі археалагічнага вывучэння Старога замка за

²⁸ Археологический отчет о проведении раскопок на территории Старого замка в Гродно в мае—июне 1985 г. Кн. I—III // Архіў Аддзела археалогіі БРПІ. Спр. 100—102.

²⁹ Археологический отчет о проведении раскопок на территории Старого замка в Гродно в апреле—июле 1986 г. // Архіў Аддзела археалогіі БРПІ. Спр. 120—122.

³⁰ Археологический отчет о проведении раскопок на территории Старого замка в Гродно в июле—октябре 1987 г. // Архіў Аддзела археалогіі БРПІ. Спр. 140—147.

³¹ Справаздача аб правядзенні археалагічных даследаванняў у жніўні 1988 г. // Архіў Аддзела археалогіі БРПІ. Спр. 193—195.

апошнія гады і прадстаўлены лепшыя са знаходак, ахарактарызавана матэрыяльная культура замка розных часоў, акрэслены гандлёвыя сувязі і заняткі насельніцтва. Асноўную працу па падрыхтоўцы і напісанні дадзенай кнігі правялі А. Трусаў і В. Собаль. Выкарыстаны матэрыялы іншых археолагаў і навукоўцаў, якія прымалі непасрэдны ўдзел у археалагічных даследаваннях у складзе экспедыцыі альбо дачыненне да апрацоўкі і вывучэння пэўных катэгорый археалагічнага матэрыялу. Так, А. Трусаў апісаў каменную архітэктур, кафлю і будаўнічыя матэрыялы, прааналізаваў археалагічнае вывучэнне замка на апошнім этапе. Г. Сагановіч сумесна з В. Собалем ахарактарызаваў металічныя вырабы з раскопак замка, Н. Здановіч апісала бытавую кераміку, а М. Ткачоў разам з В. Собалем падрыхтаваў тэкст аб драўлянай забудове замчышча. Л. Калядзінскі і В. Собаль удзельнічалі ў напісанні тэкстаў аб драўляных і скураных вырабах гродзенскага замка. Астэалагічны матэрыял з раскопак вызначала Н. Александровіч. Дэндрахраналогія драўлянай забудовы праведзена ў Інстытуце археалогіі Расійскай АН. Хіманалізы будаўнічай рошчыны і металічных вырабаў зроблены ў лабараторыі Беларускага рэстаўрацыйна-праектнага інстытута петраграфам Т. Ляўковай і інжынерам І. Раханскім. Параграф аб шкляных вырабах падрыхтавала А. Сташкевіч разам з В. Собалем. Астатнія параграфы напісаў В. Собаль. Графічныя ілюстрацыі да тэкстаў малявалі А. Ліпніцкая, Т. Якшэвіч. Ім дапамагала Т. Барташэвіч, а фотаілюстрацыі зрабіў В. Карбоўскі. У археалагічным вывучэнні Старога замка наступіў перапынак, але яго даследаванні будуць працягнуты. Яны, несумненна, пашыраць нашы веды аб гэтым цікавым помніку.

Мураванья збудаванні на Замкавай гары

БІБЛІОТЕКА
Навукова-даследчая
Ін-т № 25398

Першыя насельнікі з'явіліся на Замкавай гары ў канцы X — пачатку XI ст. Менавіта ў гэты час, як паказалі раскопкі, на берагавым мысе, дзе зліваюцца рэкі Гараднічанка і Нёман, сфарміраваўся комплекс абарончых збудаванняў, культурных і грамадзянскіх пабудоў, якія неўзабаве сталі дзядзінцам старажытнага Гродна.

У летапісах Гродна згадваецца пад 1183 г.: «...погоре весь и церкви каменныя... от молнии...» Гэтае паведамленне, несумненна, адносіцца да тэрыторыі перш за ўсё сучаснага Старога замка.

Па краях Замкавай гары быў насыпаны высокі абарончы вал з пяску, культурнага пласта і суглінку, які ўнізе дасягаў шырынi 10—15 м. Унутры ён меў драўляныя канструкцыі ў выглядзе насцілаў з дубовых і сасновых бярвенняў. Знешні схіл быў абкладзены каменнем. Рэшткі вала знойдзены падчас раскопак як у паўночнай частцы замка, так і ў паўднёвай. Зверху на вале былі яшчэ пабудаваны драўляныя сцены, так званыя гародні, з баявой галерэяй, прычым частка сцен была зроблена з плінфы, відаць, у самых небяспечных месцах. Такі камбінаваны характар абарончых збудаванняў (драўляна-каменных) на беларускіх землях у XII ст. больш не сустракаецца нідзе.

У цэнтральнай частцы дзядзінца ў другой палове XII ст. былі ўзведзены Ніжняя царква і княскі хорам (церам). Яны значна ўзвышаліся над сціслай драўлянай забудовай. Разгледзім архітэктурныя асаблівасці гэтых пабудоў больш падрабязна.

Ніжняя царква. Рэшткі царквы знойдзены падчас земляных прац 1932—1933 гг., якімі кіраваў Ю. Ядкоўскі. Ён выявіў заходнюю і паўднёвую сцены храма. Ю. Ядкоўскі праводзіў даследаванні непрафесійна, не звяртаў увагі на стратыграфію і таму быў адхілены ад кіраўніцтва раскопкамі. На змену яму прыйшоў З. Дурчэўскі, які працягваў раскопкі царквы ў 1937—1939 гг. Ён лічыў, што Ніжняя царква загінула ў час пажару 1183 г. і потым не аднаўлялася. Над выяўленымі помнікамі архітэктурны быў зроблены драўляны павільён. У 1949 г. на раскопках Ніжняй царквы працаваў М. Варонін.

Муры бажніцы захаваліся на вышыню ад 2 да 3,5 м. Гэта быў шасцістаўповы храм даўжынёй каля 18,4 м, шырынёй 11,7 м з трыма апсідамі. Вуглы будынка зрэзаны пад вуглом 45°. Быў адкапаны паўночна-заходні слуп, таксама са зрэзанымі вугламі. Фасады і інтэр'еры некалі аздабляліся плоскімі лапаткамі. Унутраныя паверхні сцен мелі шматлікія адтуліны, што ўтвараліся гарлавінамі галаснікоў. У паўднёва-заходнім куце царквы знаходзілася цагляная вінтавая лесвіца, якая вяла на хоры. Муры царквы складзены з плінфы, яе сярэднія памеры 3,5—4×15×25—26,5 см. Некаторыя цабліны маюць на тарцах знакі. Фасады будынка аздабляліся керамічнымі паліванымі пліткамі рознай формы, вялікімі шліфаванымі камянямі і паліванымі блюдамі. Захаваліся рэшткі падлогі з керамічных паліваных плітак, якія стваралі ў пад-

купальнай прасторы складаны геаметрычны малюнак. Падмурак царквы быў складзены з дробных камянёў без вапнавай рошчыны. Знойдзены кавалкі спёклых у агні свінцовых лістоў (мал. 116). Прасочаны рэшткі драўлянай алтарнай сценкі, аздобленай некалі шматлікімі меднымі пласцінамі з рознымі малюнкамі. Выяўлены кавалкі панікадзіл, лампад, рэшткі звона з рэльефным надпісам.

М. Варонін лічыў, што Ніжняя царква была ўзведзена ў другой чвэрці — сярэдзіне XII ст. П. Рапапорт датуе гэты храм другой паловай XII ст., як і іншыя помнікі гродзенскай архітэктурнай школы¹.

Каляровую рэканструкцыю маёлікавай падлогі Ніжняй царквы выканала М. Малёўская².

Ля паўночнай сцяны Старога замка на глыбіні каля 3 м ад дзённай паверхні намі прасочана праслойка разбурэння Ніжняй царквы. Сабрана багатая калекцыя плінфы розных памераў і формаў са знакамі на тарцах, а таксама паліваных керамічных плітак для аздаблення фасадаў і падлогі царквы. Былі знойдзены кавалкі распаўленага свінцу з даху будынка, фрагменты галаснікоў і цэлая арнаментаваная медная накладка XII ст. (магчыма, яна аздабляла алтарную перагародку ў інтэр'еры вышэйзгаданага храма).

Хорам (палац, царам) XII ст. Рэшткі гэтай пабудовы былі раскапаны Ю. Ядкоўскім у 1932—1933 гг. на паўднёвай частцы гарадзенскага дзядзінца. Ад яе засталася толькі паўночная частка. Сцяна будынка даўжынёй 9,72 м захавалася на вышыню да 2 м, пасярэдзіне — дзвярны праём шырынёй 1,63 м. Унутраныя сцены палаца былі аздоблены нішамі шырынёй каля 1 м і вышынёй 1,85 м. Палац, відаць, быў двухпавярховым і меў драўляныя перакрыцці на бэльках. Зроблены з плінфы ў раўнаслойнай тэхніцы. Памер цаглін 4—5×18—20×29,5—31 см. На тарцах плінфаў маюцца знакі. Звонку ў муроўку палаца былі ўкладзены амаль неапрацаваныя камяні. Падмурак уяўляе сабой рад камянёў, пад якім знаходзіцца праслойка бітай цэглы і вапны. Агульная таўшчыня яго 35—40 см, ён упушчаны ў культурны слой XI—XII стст. Пры раскопках будынка знойдзены паліваныя пліткі падлогі XII ст. (у тым ліку і фігурныя), зліткі апаўленага свінцу (відаць, ад лістоў пакрыцця даху) і шматлікія бытавыя рэчы XII ст.

Пазней, у канцы XIV — пачатку XV ст., да палаца быў прыбудаваны ганак з вялікапамернай цэглы, на якой прасочана некалькі метак. Да гэтага часу можна аднесці каменны гарматныя ядры, якія знойдзены ў памяшканнях будынка. Палац быў разбураны ў XVI ст. падчас перабудовы Старога замка Стэфанам Баторыем.

Нягледзячы на тое што Ю. Ядкоўскі і іншыя даследчыкі 30-х гадоў нашага стагоддзя лічылі вышэйназваную пабудову княскім палацам, М. Варонін сцвярджаў, што дадзены будынак — рэшткі абарончай вежы. Гэтае меркаванне было аспрэчана ў выніку даследаванняў П. Рапапорта і аўтара раздзела (раскопкі 1981 г.). Яны прывялі доказы адносна грамадскага прызначэння гэтай пабудовы і выказалі думку, што абарончую функцыю гэты будынак мог выконваць у канцы XIV—XV ст., калі ўвайшоў у склад мураванага замка, збудаванага Вітаўтам (мал. 11).

Мураваныя сцены XII ст. Упершыню рэшткі адной з каменных сцен, складзенай з плінфы (кавалак даўжынёй каля 4,5 м і вышынёй каля

¹ Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XIII вв. // Сборник архитектурных исследований. Л., 1982. Вып. Е1—47. С. 102

² Малевская М. В. К реконструкции майоликового пола Нижней церкви в Гродно // Культура Древней Руси. М., 1966.

1,8 м), знойдзены З. Дурчэўскім у 1937 г. на самым мысе Замкавай гары. У 1949 г. старажытны мур умацаваў бетоннай сценкай М. Варонін. Ён выказаў меркаванне, што гэта рэшткі каменнай абарончай вежы драўлянага гарадзенскага дзядзінца.

Вывучэнне помніка было прадоўжана ў 1981 г. Цалкам рэшткі каменных муроў вывучаны намі ў 1985—1986 і ў 1988 гг. Вынікі даследаванняў 1985 г. надрукаваны ³.

Ацалелая частка мураванай сцяны на паўночным схіле Замкавай гары захавалася прыкладна на даўжыню каля 12 м, аднак працягласць першапачатковага мура была значна большай. У 1988 г. развал гэтай сцяны з плінфы быў прасочаны на 20—22 м. Такім чынам, агульная даўжыня цаглянага мура ў паўночнай частцы дзядзінца калісьці дасягала 42—45 м. Ён меў абарончае і ў нейкай ступені дэкаратыўнае значэнне, бо істотна выдзяляўся на фоне драўлянай замкавай забудовы. Намі ў адной з публікацый прапанавана рэканструкцыя гарадзенскай цаглянай сцяны ⁴.

Муроўка гэтага збудавання захавалася на вышыню каля 0,6 м. Сцяна практычна не мае падмурка і ўзведзена на тонкай праслойцы будаўнічага друзу. Памеры плінфы ў сярэднім роўныя 27—29×16,5—18×3,5—4,5 см. Цэгла добра абпаленая, некаторыя экзэмпляры маюць рэльефныя знакі на тарцах у выглядзе літар і розных геаметрычных фігур. Часцей за іншыя сустракаюцца знакі ў выглядзе літар А, Б, В. У муроўцы былі таксама ўжыты розныя варыянты лякальнай плінфы: трапецападобная, з паўкруглым канцом і інш. Таўшчыня муроўкі 1,4—1,5 м. У ёй захаваліся дзве скразныя адтуліны дыяметрам 15 см ад падоўжных драўляных сувязей.

Падчас раскопак было выяўлена, што перад сцяною на замкавым схіле ляжыць развал верхняй часткі цаглянага мура.

Памеры развалу і яго суадносіны з рэшткамі сцяны, якія захаваліся, дазваляюць выказаць меркаванне, што вышыня цаглянага мура была не менш чым 5 м (мал. 15, 17, 18). Сцяна загінула ў выніку моцнага пажару, звязанага, верагодна, з ваеннымі дзеяннямі ў канцы XIII—XIV ст. (у слоі пажару знойдзена шпора XIII—XIV стст.).

Рэшткі другой мураванай сцяны, часткова знішчанай падчас перабудовы замка ў XVI ст., знойдзены намі ва ўсходняй частцы дзядзінца, каля будынка палаца XVI ст. Цагляны мур складзены з плінфы розных памераў. Асноўны яе фармат 29×16×4 см. Акрамя звычайнай плінфы ў муроўцы ўжыта і трапецападобная. Некаторыя цабліны маюць знакі. Шырыня сцяны 1,2—1,3 м, захавалася яна на вышыню да 1,6 м. Даўжыня выяўленага фрагмента муроўкі 6 м, далей мур знікае ва ўсходнім профілі раскопу. Пабудова практычна не мела падмурка і праходзіла па грэбені старажытнага схілу Замкавай гары. Непасрэдна пад сцяной на глыбіні каля 2,8 м ад узроўню сучаснай дзённай паверхні прасочана праслойка белага пяску таўшчынёй 0,2—0,3 м, пад якой ідзе слой моцнага пажару (мал. 16). Магчыма, гэта пажар 1183 г., аб якім ёсць звесткі ў летапісе.

Можна меркаваць, што пасля таго, як згарэлі драўляныя ўмацаванні дзядзінца, старажытныя дойліды выкарысталі запасы плінфы для пабудовы новых гарадзенскіх храмаў і ў 90-х гадах XII ст. умацавалі

³ Большаков Л. Н., Раппопорт П. А., Трусов О. А., Ткачев М. А. Памятник древнерусского зодчества в гродненском детинце // Памятники культуры: Новые открытия. 1987. М., 1988.

⁴ Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв.: Архит.-археол. анализ. Мн., 1988. С. 31.

згарэўшую частку драўлянага дзядзінца цаглянымі абарончымі мурамі.

Знойдзеныя ў Гродне рэшткі цагляных муроў дазволілі П. Рапапорту звязаць іх будаўніцтва з пабудовай у 1199 г. Пятром Міланегам для князя Рурыка Расціславіча ў кіеўскім Выдубіцкім манастыры цаглянай сцяны, якая зараз не захавалася, але згадваецца ў пісьмовых крыніцах. У 1987 г. даследчык выказаў меркаванне, што Пётр Міланег пачаў сваю дойдзкую біяграфію ў Гродне. У якасці прыкладаў П. Рапапорт прыводзіць ужыванне каляровых шліфаваных камянёў у муроўцы фасадаў оўруцкага храма, паліваных плітак у муроўцы фасадаў царквы Апосталаў у Белгарадзе, зрэзаныя знешнія вуглы Пятніцкай бажніцы ў Чарнігаве і мураваную сцяну Выдубіцкага манастыра. Усе гэтыя пабудовы былі ўзведзены пад кіраўніцтвам знакамітага дойдзіда. П. Рапапорт лічыць, што разам з Міланегам у Кіеў пераехала і ўся гродзенская будаўнічая арцель⁵.

У якасці падмацавання вышэйзгаданай гіпотэзы можна прывесці ўжыванне галаснікоў у інтэр'ерах царквы Васіля ў Оўручы і амфар у муроўцы чарнігаўскай Пятніцкай царквы. Таксама варта адзначыць, што некаторыя знакі на плінфах з гарадзенскіх пабудов і з муроўкі чарнігаўскага Пятніцкага храма супадаюць⁶.

Пачынаючы з другой паловы XIII ст. і да канца XIV ст. гарадзенскі замак неаднаразова згадваецца ў беларуска-літоўскіх летапісах і нямецкіх хроніках у сувязі з нападамі на яго тэўтонскіх крыжакоў. Адбіткам гэтых падзей з'яўляюцца сляды шматлікіх пажараў, якія знойдзены ў культурным пласце ў выглядзе абгарэлага дрэва, попелу і вуголляў. Некалькі разоў крыжакі разбуралі замак ушчэнт, але кожны раз ён зноў адбудоўваўся.

У канцы XIII ст. комплекс драўляна-цагляных умацаванняў замка быў дапоўнены каменнай вежай так званага валынскага тыпу. Упершыню існаванне гэтай вежы («стаўпа») згадваецца ў пісьмовых крыніцах пад 1277 г. у сувязі з паходам галіцка-валынскіх князёў на Гродна. Летапісец сведчыць, што высокі мураваны «стоўп» стаяў перад «варотамі» ў замак⁷.

М. Варонін лічыў, што мураваная вежа знаходзілася не літаральна перад замкавай брамай, а побач з ёй, выступаючы за лінію абарончых умацаванняў так, што з вежы можна было абараніць і сцены, і замкавую браму. Даследчык выказаў слушную думку аб тым, што «стоўп» XIII ст. быў уключаны ў склад больш позняга мураванага замка Вітаўта з высокай круглай вежай, якая стаяла на павароце ўсходняй сцяны замка і моцна выступала ўперад⁸. Польскі вучоны Я. Вайцяхоўскі ў сваёй працы прывёў фотаздымак з рэшткамі муроў гатычнай вежы⁹. Магчыма, гэта і былі фрагменты знакамітага «стаўпа». Аднак нашы раскопкі рэшткаў круглай вежы XIII ст. не змаглі прасачыць. Трэба адзначыць, што тут у 20—30-я гады былі праведзены значныя земляныя работы і першапачатковы культурны слой да глыбіні 2—2,5 м не захавалася.

⁵ Рапапорт П. Пётр Міланег — гродзенскі дойдзіда XII стагоддзя // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1987. № 4. С. 22.

⁶ Трусов О. А. Сравнительный анализ строительной техники черниговского, полоцкого (витебского) и гродненского монументального зодчества // Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»: Тез. докл. Чернигов, 1988. С. 45.

⁷ ПСРЛ. Т. 2. Стб. 579.

⁸ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. М., 1954. № 41. С. 153.

⁹ Wojciechowski J. Stary Zamek w Grodnie. Warszawa, 1938. S. 135. Мал. 66.

Пасля разбурэння Ніжняй царквы на яе месцы, відаць, яшчэ да будаўніцтва каменнага замка была ўзведзена невялікая замкавая капэла «Верхняя царква». Сляды яе разбурэння зафіксаваны на глыбіні каля 3 м.

Верхняя царква. Выяўлена ў 1933 г. падчас раскопак Ю. Ядкоўскім. Аднак у працэсе даследавання не вялася фіксацыя раскопак і не звярталася ўвага на стратыграфію, у выніку чаго помнік быў цалкам пазбаўлены археалагічнага асяроддзя.

Гэта быў невялікі храм, квадратны ў плане (прыкладна $8,9 \times 8,9$ м), з адной моцна выступаючай апсідай. Вуглы яго былі абрэзаны, што нагадвае абрысы Ніжняй царквы. Падмурак бажніцы складзены з 2—3 радоў камянёў. У муроўцы выкарыстаны два гатункі цэглы — тонкая (амаль плінфа) і тоўстая брусковая ($31 \times 17 \times 8,7$ см; $31 \times 16 \times 8$ см; $30,5 \times 15 \times 7$ см; $28,7 \times 13,5 \times 7$ см). Таўшчыня швоў паміж цаглянамі вагаецца ад 1 да 5 см. У якасці рошчыны ўжывалася белая вапна з нязначнымі дамешкамі пяску і жвіру. М. Варонін лічыў, што будынак быў атынкаваны, але гэта малаверагодна, бо тынкоўка на Беларусі з'яўляецца толькі ў другой палове XVI ст.

Падлога ў царкве была цагляная. У сярэдзіне будынка знойдзены рэшткі крыжовага ў плане слупа са зрэзанымі кутамі, які, на думку М. Вароніна, зроблены значна пазней. Пазнейшыя, як лічыў даследчык, і два другія слупы, што аддзялялі апсіды ад асноўнага аб'ёму будынка. М. Варонін прапанаваў першапачатковую рэканструкцыю плана Верхняй царквы ў выглядзе бясстоўпага аб'ёму з адной вялікай апсідай. У верхніх сляях развалаў вакол рэшткаў будынка былі сабраны фігурная стрэлападобная цэгла і чырвоная пляскатая дахоўка.

Наконт датавання гэтага помніка адзінай думкі ў навукоўцаў няма.

Польскія даследчыкі лічылі, што бажніца ўзведзена ў XIII ст. Так, Я. Вайцяхоўскі звязваў Верхнюю царкву з часамі Міндоўга, але, на яго думку, яна магла знаходзіцца і ў замку Вітаўта. М. Варонін сцвярджаў, што паколькі ўзровень падлогі царквы знаходзіцца амаль на 0,5 м вышэй, чым выбрукоўка Вітаўта, то храм можна аднесці да XIV ст. У далейшым ён датаваў гэтую царкву канцом XIV — пачаткам XV ст.

Пасля яго Верхнюю царкву вывучалі С. Абрамаўскас і В. Левандаўскас. С. Абрамаўскас звярнуў увагу на тое, што пасля раскопак 1932—1933 гг., у выніку якіх і была знойдзена Верхняя царква, гэты помнік некалькі гадоў знаходзіўся пад адкрытым небам, што прывяло да страты некаторых каштоўных фрагментаў. Таму страчаныя кавалкі вонкавай муроўкі былі выкладзены пазней (верагодна, у 1937 г.) з плінфы, узятай з развалаў Ніжняй царквы.

Гэтыя абставіны, магчыма, не ўлічыў М. Варонін, калі прыводзіў памеры цэглы з муроўкі Верхняй царквы. У 1939 г. рэшткі муроў царквы былі распілаваны на часткі і перанесены на іншае месца — у драўляны будан каля галоўнага фасада замкавага палаца, дзе знаходзяцца і зараз. С. Абрамаўскас зрабіў больш дакладныя прамеры тоўстай і тонкай цэглы з муроўкі бажніцы і прапанаваў рэканструкцыю храма на першы перыяд будаўніцтва¹⁰.

В. Левандаўскас зрабіў аналіз будаўнічай рошчыны помніка, якая з'яўляецца вельмі тлустай і прыгатавана са слабай гідраўлічнай вапны, перамешанай з напаяўняльнікамі ў прапорцыі 1:0,3—1:0,4. Запаяўняльнікі складаюцца з 52% дробна патоўчанай цэглы і 48% дробнага пяску.

¹⁰ Абрамаўскас С. С. Развитие каменного строительства в Литве в XIII—XVI вв.: Дис. ... канд. техн. наук. Москва; Каунас, 1965. ДК 66—18/5. С. 293. Табл. VI:В.

Тычкі цаглін у асноўным (60%) выходзяць на вонкавы бок муроўкі. Тэхніка муроўкі сцен лусковая. Унутраная прастора сцяны запоўнена валунамі, а вонкавыя бакі складзены з цэглы. Абодва літоўскія вучоныя лічаць, што храм узведзены ў сярэдзіне — другой палове XIII ст.¹¹

На аснове параўнання памераў і іншых прыкмет цэглы, з якой складзена Верхняя царква, з цэглай іншых тагачасных помнікаў Беларусі і Літвы (Крэўскі і Лідскі замкі, мураваныя збудаванні Наваградка і Вільні) мы лічым, што Верхняя царква магла быць пабудавана на мяжы XIII і XIV стст.¹²

Адным з галоўных аргументаў М. Вароніна на карысць больш позняй пабудовы Верхняй царквы была спасылка на тое, што глыбокая яма, якую па знаходках даследчык датуе канцом XIV ст., была перакрыта магутным пластом камянёў на вапнавай рошчыне і на гэтай мураванай платформе была збудавана Верхняя царква¹³.

Разгледзім больш падрабязна рэчавы матэрыял з вышэйзгаданай ямы і яго датаванне. Так, фрагменты чорнага глянцаванага сасуда і каменныя ядры М. Варонін адносяць да XIV ст.

У яме было знойдзена 47 кавалкаў разбітага збана чорнага глянцавання з вертыкальнымі палоскамі. Цяжка сказаць, чаму М. Варонін так яго датуе, бо аналагічная кераміка сустракаецца ва ўсіх беларускіх гарадах і замках толькі ў сляях XVI—XVIII стст. Так, напрыклад, у Віцебску мораная глянцаваная кераміка знойдзена ў пластах канца XVI—XVIII ст.¹⁴ Дарэчы, чорны мораны глянцаваны збан знойдзены намі на Старым замку ў сляях XVII ст. (мал. 75).

Каменнымі ядрамі невялікіх памераў (а менавіта такія ядры былі ў яме) стралялі гарматы дробных калібраў (гакаўніцы) да канца XVI ст., калі на змену каменным прыходзяць спачатку свінцовыя ці жалезныя, а потым і чыгунныя ядры. Акрамя вышэйназваных знаходак у яме былі 182 кавалкі незразумелых для М. Вароніна начынняў чырвонага звонкага абпалу з вузкім (7—9 см) донцам і нешырокай гарлавінай (10—12 см).

Калі ўважліва паглядзець на іх фотаздымак у манаграфіі даследчыка, то адразу стане зразумела, што мы маем справу са звычайнай гаршковай кафляй з круглым альбо квадратным вусцем.

Гаршковая кафля такога тыпу з'явілася не раней чым у сярэдзіне XV ст. і існавала да канца XVI — сярэдзіны XVII ст. Аналагічная кафля з круглым вусцем з Мірскага замка датуецца другой паловай XV ст.¹⁵ Гаршковая кафля невялікіх памераў, добра абпаленая, знойдзена намі падчас раскопак казематаў XVI—XVII стст., што былі збудаваны ў часы Стэфана Баторыя і пазней на тэрыторыі Старога замка ў Гродне (мал. 80:1, 4).

Такім чынам, вышэйазначаную яму можна датаваць толькі XVI, а магчыма, і першай паловай XVII ст. Значыць, яна выкапана не перад тым, як збудавалі Верхнюю царкву, а, верагодней за ўсё, пасля таго, як яе разбурылі.

¹¹ Левандаускас В. К. Материалы кладки и их применение в строительстве Литвы XIII — середины XVII в.: Автореф. дис. ... канд. техн. наук. Каунас, 1974. С. 16, 27, 33, 35.

¹² Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв. С. 50.

¹³ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 182—183.

¹⁴ Левко О. Н. Витебск XIV—XVIII вв. Мн., 1984. С. 68.

¹⁵ Трусов О. А., Чернявский И. М., Кравцевич А. К. Архитектурно-археологические исследования Мирского замка и городского поселка Мир Гродненской области // Советская археология. 1986. № 4. С. 231.

Улічваючы знаходкі пляскатай дахоўкі і фігурнай цэгля, можна меркаваць, што Верхняя царква мела высокі гатычны дах і нервюрныя скляпенні. Шырыня знойдзеных кавалкаў дахоўкі 15 см, таўшчыня 2 см. Дахоўка мае адзін акруглы канец і трохвугольны альбо авальны па форме мацавальны шып. Такая дахоўка была распаўсюджана на Беларусі ў канцы XV—XVI ст. Зыходзячы з гэтага, можна лічыць, што Верхняя царква існавала ў першай палове — сярэдзіне XVI ст. як замкавы храм і была разабрана падчас будаўніцтва замка Стэфана Баторыя ў апошняй чвэрці XVI ст.

Шматлікія напады крыжакоў на Гродна асабліва ўзмацніліся ў канцы XIV ст. Вядомы гісторык Ян Длугаш паведамляе, што ў 1390 г. у штурме Старога замка бралі ўдзел бамбарды, балісты і ўжываўся розны ваенны рыштунак¹⁶.

Каменны гатычны замак, які Вітаўт пабудаваў на месцы драўлянага, што згарэў падчас пажару 1398 г., быў, верагодна, закончаны да 1402 г. На той момант крыжакі замак ужо ўзяць не маглі.

Археалагічныя даследаванні паказалі, што ад каменнага замка Вітаўта на сённяшні дзень захаваліся значныя кавалкі ніжніх частак абарончых сценаў, невялікія фрагменты вежаў, моцна перабудаваная ўязная брама і некаторыя падмуркі княскага жылога корпуса.

Трэба заўважыць, што замак пабудаваны на падмурках, глыбіня залягання якіх не перавышала 1 м. У выкапаных траншэях рабілася забутоўка з вялікіх камянёў, якія браліся на вапнавую рошчыну. Магутныя сцены звонку былі выкладзены паслойна радамі валуноў (мал. 26). Унутры яны мелі забутоўку. Верхнія часткі сценаў і ўсіх замкавых збудаванняў былі абкладзены цаглянай муроўкай. З боку двара сценаў вежаў жылога корпуса і казематаў былі прарэзаны рэдкімі арачнымі вокнамі. Абарончыя сцены замка, безумоўна, мелі крытую баявую галерэю. Гатычны сілэт замку надавалі таксама магутныя сцены з радамі байніц і высокія стрэшкі вежаў, накрытыя пляскатай чырвонай дахоўкай.

Глыбіня залягання падмуркаў замкавага палаца была значна большай і дасягала 2,6 м ад сучаснай дзённай паверхні. Падмуркі палаца Вітаўта складзены з радоў вялікіх камянёў на вапнавай рошчыне, прычым яны не даходзяць да мацерыка (мал. 23).

Каменны замак часоў Вітаўта, як высветлілася, меў адзіны ўезд праз драўляны мост, які дугой падыходзіў да вежы ўязной брамы. Побач з брамай з вонкавага боку была пабудавана ў XIII ст. высокая ў плане вежа — «стоўп». Яна абараняла найбольш слабую частку замка.

З боку града да абарончых сценаў быў прыбудаваны княскі двухпавярховы палац са скляпеннямі і кутняй абарончай вежай. Дзве падобныя, амаль квадратныя ў плане вежы размяшчаліся яшчэ на мысе і на нёманскім участку сценаў.

Нервюры і партал гатычнай вежы на мысе замка насупраць Каложы былі выкладзены з профільнай цэгля, якую знайшлі ў часе раскопак (мал. 37:1—4). У другой палове XV — пачатку XVI ст. спічастыя гатычныя дахі замкавага палаца аздабляла зялёная паліваная вільчаковая дахоўка з вялікім дэкаратыўным шыпам (мал. 38). Пры пабудове замкавых муроў акрамя палявых камянёў ужывалася вялікапамерная цэгла-пальчатка, сярэднія памеры якой роўныя 27—28×13—12×8—8,5 см.

Шмат якія цабліны мелі на сваёй паверхні спецыяльныя меткі. Замкавыя муры таўшчынёю да 3 м былі ўмацаваны магутнымі контрфорсамі,

¹⁶ Длугос Ян. Грюнвальдская битва. М., 1962. С. 22.

прыкладзенымі да сцен без перавязкі. Памеры палаца невялікія, прыкладна 45×10 м.

Да абарончых сцен з боку абедзвюх рэк — Нёмана і Гараднічанкі — прымыкалі каменныя казематы, якія мелі рознае ваенна-гаспадарчае прызначэнне. Гатычны каземат, падмуркі якога былі знойдзены ў раскопе I у 1985 г., быў пабудаваны на рэштках сцяны XII ст. Ад яго захаваліся пяты скляпенняў (мал. 25, 27) і спаленая драўляная падлога. Загінуў ён падчас вялікага пажару ў XVI ст.

Асноўная частка замкавай тэрыторыі мела драўляную забудову. На яе фоне выдзялялася Верхняя царква, якая к пачатку XVI ст. была перабудавана ў гатычным стылі.

Двор перад княскім палацам і брамай быў забрукаваны. Рэшткі гэтага бруку зафіксаваны падчас нашых раскопак (мал. 23).

Найбольш старажытныя выявы замка Вітаўта да яго перабудовы вядомыя з XVI ст., у першую чаргу гравюра М. Цюнта 1568—1572 гг. Польскі даследчык Я. Вайцяхоўскі на падставе гэтай гравюры і польскіх даследаванняў у 1933—1938 гг. прапанаваў сваю рэканструкцыю замка Вітаўта. Найбольш падрабязна яна была прааналізавана М. Вароніным і М. Ткачовым¹⁷. Варта дадаць, што ў 1971 г. Я. Звяруга і М. Ткачоў у шурфе на паўднёвым схіле Замкавай гары знайшлі рэшткі абарончых драўляных сцен XIV ст. Яны выявілі абгарэлую канструкцыю з дубовых брусоў (15×15 см) і сасновых дошак, змацаваных каванамі жалезнымі цвікамі. Відаць, гэта былі рэшткі гонтавай стрэшкі-навеса над баявым насценным ходам¹⁸.

У сваёй манаграфіі М. Ткачоў згадвае пра тое, што імі быў знойдзены патаемны выхад з замка ў бок Нёмана над паўднёвым прасламам сцяны ў выглядзе прамавугольнай адтуліны памерам 1,75×1 м¹⁹. Аднак нашы раскопкі не пацвердзілі гэтай высновы. Устаноўлена, што дзірка ў замкавым муры была прабіта даволі позна, дзесьці ў XVIII—XIX стст. Магчыма, яе зрабілі ў мэтах сцёку вады з брукаванага замкавага двара. З улікам апошніх даследаванняў намі сумесна з архітэктарам Ф. Селянёвым быў прапанаваны свой варыянт рэканструкцыі замка Вітаўта ў XV ст. На ім паказаны Верхняя царква, рэшткі былога хорама, гатычныя казематы і драўляная забудова значнай часткі замкавага падворка (мал. 39)²⁰.

Пасля перамогі над крыжакамі гродзенскі Стары замак паступова страчвае функцыі абарончага замка на заходняй мяжы дзяржавы і становіцца спачатку адной з асноўных велікакняскіх, а потым і каралеўскіх рэзідэнцый на сумежжы Вялікага княства Літоўскага і Польшчы. Тым больш што праз Гродна праходзіў старадаўні шлях са сталіцы адной дзяржавы (Кракава) у сталіцу другой (Вільню).

У 80-я гады XVI ст. замак Вітаўта быў цалкам перабудаваны па загаду караля Стэфана Баторыя. Галоўным у рэнесансавым замку цяпер стаў каралеўскі палац, які быў узведзены на месцы княскага корпуса з частковым выкарыстаннем яго падмуркаў і сцен. Глыбіня залягання падмуркаў палаца Стэфана Баторыя складае 3 м. Яны зафіксаваны падчас раскопак у шурфах (мал. 28). Падмуркі складзены з невялікіх

¹⁷ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 189—191. Рис. 105; Ткачоў М. А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII—XVIII стст. Мн., 1978. С. 53—54. Мал. 25—27.

¹⁸ Зверуго Я. Г., Ткачев М. А. Археологические исследования в Гродно // Археологические открытия 1971 г. М., 1972. С. 407—408.

¹⁹ Ткачоў М. А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII—XVIII стст. С. 55.

²⁰ Трусаў А. А. Старонкі мураванай кнігі. Мн., 1990. С. 59.

па памеры камянёў і цэглы на вапнавай рошчыне. У ніжняй іх частцы знойдзены рэшткі апалубкі, зробленай з вельмі шырокіх (да 40 см) дошак. У вапнавую рошчыну, як і ў XII ст., дабаўлена бітая цэгла, што сведчыць аб заходнееўрапейскім (італьянскім) уплыве на будаўнічую тэхніку беларускіх муляраў. Трэба адзначыць, што пры раскопках не прасочваліся слаі часоў будаўніцтва замка Вітаўта. Відаць, гэта сведчыць аб тым, што перад будаўніцтвам палаца Стэфана Баторыя тэрыторыя замка была грунтоўна расчышчана. На першым паверсе палаца знаходзіліся памяшканні са скляпеннямі, якія выкарыстоўваліся для ваенных і гаспадарчых патрэб. Звычайная тынкоўка сцен і скляпенняў у спалучэнні са звычайнай плітачнай падлогай надавала стрыманасць, амаль аскетычнасць абліччу гэтай ніжняй часткі палаца. Да першага паверха з боку двара падыходзіла балюстрада з лесвіц, якія вялі на другі паверх у каралеўскія пакоі. Пры раскопках намі на глыбіні ад 1,7 да 2 м ад сучаснай дзённай паверхні знойдзены рэшткі вялікага ганка XVI ст., складзенага з цэглы і камянёў.

Другі паверх займалі каралеўскія пакоі. Гэта былі вялікія шыкоўныя памяшканні з высокімі разнымі і ляпнымі столыямі, мармуровымі, паркетнымі альбо керамічнымі (з паліваных рознакаляровых плітак) падлогамаі, кафлянымі (з зялёнай ці паліхромнай кафлі) печамі, разнымі каменамі, а таксама дэкаратыўнымі каменнымі парталамі і дзвярамі складанай цяслярскай работы. Сцены памяшканняў знутры былі аблямаваны паліраваным гіпсам.

Падчас раскопак аднаго з карпусоў замка, збудаваных у часы Стэфана Баторыя, у паўночнай частцы Замкавай гары знойдзены некрануты фрагмент падлогі канца XVI ст., які выкладзены з керамічных плітак, пакрытых карычневай альбо жоўтай палівай. Пліткі пакладзены на слаі вапнавай рошчыны таўшчынёй каля 2—5 см. Паколькі бакавыя краі плітак былі амаль вертыкальныя, то паміж імі атрымаліся невялічкія шчыліны, запоўненыя рошчынай. Такая падлога была і ў асноўным корпусе палаца.

Кутнія памяшканні, размешчаныя з боку горада, мелі выходы ў эркеры. На трэці паверх палаца можна было падняцца па пакручастай лесвіцы каля паўночнага тарца будынка. Гэты аб'ём знаходзіўся ў межах атыка і паддахавай прасторы і асвятляўся вокнамі ў шчыпцах, што абмяжоўвалі двухсхільны дах, накрыты пляскатай чырвонай дахоўкай.

У аздабленні фасадаў выкарыстоўваліся часаныя з вапняку і нават мармуру, аздабленыя раслінным арнамантам аблямаванні вокнаў і аконныя пераплёты, дзвярныя парталы, а таксама дэталі агароджы эркераў. Кавалкі каменнага дэкору рэнесансавага палаца знойдзены Я. Вайцяхоўскім у 1937—1938 гг. і нашай экспедыцыяй. Каменны разны дэкор фасадаў палаца Стэфана Баторыя быў удала дапоўнены ўнікальным сграфітавым роспісам з расліннымі міфалагічнымі матывамі.

Пакоі караля злучаліся закрытай галерэяй з брамай і лазняй. Брама знаходзілася крыху на ўсход ад былой вежы-брамы замка Вітаўта. Яна мела вялікую арку-праезд і высокае надбрамнае памяшканне з трыма вялікімі вокнамі, аздабленымі каменнымі ліштвамі. Тут былі мармуровыя падлогі і шыкоўны камін. Дах зроблены ў выглядзе вялікага купала, накрытага меддзю. Ад брамы да Новага замка вёў каменны мост з 16 вежачкамі і пад'ёмным звязом каля самой брамы.

Каралеўская лазня дапасоўвалася да старой вежы, што засталася ад замка Вітаўта і была значна перароблена. Памяшканні яе знаходзі-

ліся на ўзроўні галерэі, а вышэй знаходзілася «алебастравая зала» — месца адпачынку караля з цудоўным выглядам на Нёман.

Да паўночнага крыла палаца прымыкала «жилище дворного» — выцягнуты ўздоўж замкавай сцяны будынак з сенцамі пасярэдзіне. На месцы разабранай вежы, што стаяла на мысе, размяшчаўся кухонны блок. Уздоўж заходняй сцяны замка мясціліся складскія памяшканні са скляпеннямі на арачных падмурках. Над імі знаходзіліся парадныя памяшканні невядомага прызначэння. Пры дапамозе крытай галерэі, што ішла па замкавай сцяне, яны злучаліся з каралеўскай лазняй.

Намі ўскрыта некалькі памяшканняў, што існавалі ў XVI—XVIII стст. Магчыма, частку з іх займаў арсенал, аб чым сведчаць знаходкі каменных ядраў.

Былі расчышчаны чатыры секцыі ніжняга яруса паўночнага корпуса, але канчатковую даўжыню прыбудаваных да старога замкавага мура будынкаў вызначыць мы не змаглі. Знойдзены кавалкі перагародак даўжынёй ад 5,5 да 10 м і шырынёй 0,8—1,2 м. Падмуркі перагародак складзены з камянёў сярэдніх памераў і маюць скразныя цагляныя аркі з чырвонай цэгля-пальчаткі памерам $26-28 \times 12,5-14 \times 7-8$ см, што захаваліся на ўсю сваю вышыню (мал. 14, 26).

Замкавыя сцены часоў Стэфана Баторыя складзены ў тэхніцы мяшанай муроўкі, калі рады камянёў выроўніваліся суцэльнымі радамі цэгля, прычым умацоўваліся яны як каменнымі, так і цаглянымі клінамі. Ужывалася цэгла двух колераў (чырвоная і жоўтая, даволі дрэнна абпаленая). Сярэднія памеры цэгля з замкавых муроў, паводле даных Я. Вайцяхоўскага, складаюць $29 \times 15 \times 7$ см²¹.

Усе збудаванні замкавага комплексу мелі атынкаваныя і пабеленыя сцены і дахі, накрытыя пляскатай чырвонай дахоўкай.

Упершыню рэканструкцыю замка часоў Стэфана Баторыя прапанаваў Я. Вайцяхоўскі. Яна не раз перадрукоўвалася рознымі даследчыкамі беларускага дойлідства²². Асабліва спрэчнымі ў гэтай рэканструкцыі былі верхнія часткі вежаў і плаца, бо Я. Вайцяхоўскі не ўлічыў традыцыі беларускай архітэктуры і паведамленні пісьмовых крыніц.

Доўгі час панавала думка, што палац Стэфана Баторыя быў пабудаваны італьянскім архітэктарам Скота з Пармы. Аднак вынікі шматгадовых даследаванняў, аналіз пісьмовых крыніц, аналагаў і архітэктурна-археалагічнае вывучэнне Старога замка дазволілі спецыялістам з Беларускага рэстаўрацыйна-праектнага інстытута выказаць абгрунтаваную гіпотэзу, што аўтар будаўніцтва — італьянскі дойлід Санці Гучы (ці Гучі) з Фларэнцыі. Ён доўгі час працаваў на тэрыторыі Рэчы Паспалітай і збудаваў замкі ў Лобзеве і Пінчове, палац у Мірове, а таксама замак у Баранове²³. Сумесна з архітэктарам У. Старасціным мы прапанавалі новую рэканструкцыю палаца і замка Стэфана Баторыя²⁴ (мал. 29, 30).

Варта адзначыць, што, як і ў XVI—XVII стст., большую частку замкавага двара займалі драўляныя жылыя і гаспадарчыя пабудовы. Некаторыя з іх падыходзілі да самага ганка палаца²⁵. Два будынкі памерам прыкладна 3×4 см былі ўскрыты ў працэсе нашых раскопак.

²¹ Wojciechowski J. Stary Zamek w Grodnie. S. 230.

²² Чантурыя В. А. История архитектуры Белоруссии. М., 1977. С. 64.

²³ Бачкоў У., Баравы Р., Трусаў А. Гродзенскі Стары замак // Мастацтва Беларусі. 1989. № 6. С. 48.

²⁴ Трусаў А. А. Старонкі мураванай кнігі. С. 98.

²⁵ Краўцэвіч А. К. Гароды і замкі Беларускага Панямоння XIV—XVIII стст. Мн., 1991. С. 88—89.

Агароджы вакол двароў рабіліся з тоўстых колатых бяргвенняў, укапаных вертыкальна ўпрытык адно да другога.

Праходы паміж будынкамі вымошчваліся абрэзкамі тоўстых дошак, а самыя двары насцілаліся дошкамі на брусах чатырохвугольнага сячэння. Калі прааналізаваць рэчавы матэрыял, знойдзены тут, то можна меркаваць, што ў пабудовах побач з палацам жыла замкавая абслуга. Інвентарны вопіс замка 1650 г. называе больш чым два дзесяткі розных пабудоў, якія размяшчаліся на яго тэрыторыі.

У часы руска-польскай вайны сярэдзіны XVII ст. замак моцна пацярпеў. Слаі яго разбурэння і пажар зафіксаваны намі ў многіх раскопах.

У 90-я гады XVII ст. замак быў адноўлены намаганнямі канцлера Крыштафа Паца. На месцы складоў XVI ст., што знаходзіліся побач з нёманскім участкам замкавых сцен, была пабудавана так званая пасольская ізба, якая мела цокаль і вялікую залу для пасяджэнняў. Перабудовы, праведзеныя Пацам у замку, закранулі і палац, галоўным чынам яго фасады. Былі знішчаны кутнія эркеры, аконныя праёмы пазбаўлены каменных аблямаванняў, якія замяніў ляпны барочны дэкор. На дваровым фасадзе замест рызаліту з лесвіцай была зроблена шырокая аднапралётная лесвіца барочнага тыпу, адноўлены скляпенні галерэі і падоўжаны будынак дворнага. Усё будаўніцтва вялося з жоўтай цэгля, сярэднія памеры якой роўныя $29 \times 12 \times 6$ см. Будынкі замка былі зноў накрыты тонкай пляскатай дахоўкай.

Неўзабаве адбудаваны замак пацярпеў падчас Паўночнай вайны.

Пасля ўзвядзення Новага замка ў 40—50-х гадах XVIII ст. комплекс Старога замка канчаткова згубіў характар каралеўскай рэзідэнцыі і быў перабудаваны саксонскімі архітэктарамі Пёпельманам і Кнобелем. Планіроўка палаца радыкальна змянілася. Усе палацавыя флігелі былі перабудаваны з ужываннем фахверкавых сцен. У інтэр'ерах печы рабіліся з гладкай распісной кафлі. У выніку ўсіх перабудоў замак набыў больш кампактны выгляд.

Быў цалкам зменены дэкор дваровага фасада палаца, ліквідавана вонкавая лесвіца, якую замянілі на ўнутраную. Будаўнікі разабралі атык і шчыпец, паменшылі вокны, а павялічаныя за гэты кошт прасценкі аздобілі пілястрамі з рустоўкай і барочнымі картушаўмі. Новы чатырохсхільны з чырвонай хвалістай дахоўкі дах атрымаў дадатковыя слухавыя вокны. Тонкая цэгла саксонскага перыяду мела жоўты колер. Яе сярэднія памеры роўныя $27,5—29 \times 13,5—14,5 \times 5—6$ см. Па матэрыялах нашых даследаванняў і пісьмовых крыніцах архітэктар У. Бачкоў рэканструяваў Стары замак на саксонскі перыяд (мал. 40). Відаць, у гэты час на паўночным схіле Замкавай гары быў зроблены брукаваны вадасцёк (мал. 13).

Далейшае спрашчэнне замкавага комплексу адбылося ў XIX ст. Зніклі флігелі з боку ракі Гараднічанкі. На нёманскім участку сцяны быў пабудаваны корпус казармы, ад якой ішоў брук плаца. Гэты брук быў зафіксаваны ў раскопе II на глыбіні каля 2 м. Палац замест дахоўкі быў накрыты жалезам. Яго фасады страцілі свой дэкор, і сцены сталі чыстымі. Варта адзначыць, што аблічча замка нязначна змянілася ў выніку рэстаўрацыі 20—30-х гадоў XX ст. У гэты час польскія ўлады стварылі на тэрыторыі Старога замка музей. Былі праведзены некаторыя работы па кансервацыі і рэстаўрацыі розных элементаў замкавага комплексу XIV—XVI стст.

З 1985 г. вытворчае аб'яднанне «Белрэстаўрацыя» пачало распрацоўваць праект комплекснай рэстаўрацыі гэтага ўнікальнага ансамбля з мэтай выяўлення і экспанавання трох асноўных перыядаў у гісторыі замка на XII, XIV і XVI стст.

Драўляная забудова замчышча

Археалагічныя даследаванні пашырылі і ўдакладнілі нашы веды аб характары і канструкцыйных асаблівасцях драўляных пабудоў і абарончых збудаванняў Старога замка. Найбольш поўнае ўяўленне аб драўлянай забудове XII—XVII стст. даюць матэрыялы раскопу II (1986—1988 гг.). Усяго тут былі раскапаны 22 будаўнічыя ярусы розных часоў.

Першыя знаходкі драўляных пабудоў з'явіліся ў раскопе ўжо ў пластах 8—9. Яны ўяўлялі сабой асобныя абгарэлыя дошкі, бярвенні і рэшткі вертыкальных слупоў дрэннай захаванасці. Па знаходках рэчавага матэрыялу яны датуюцца XVIII ст. (мал. 42). На жаль, малая плошча раскопу (96 кв. м) не дазволіла ў поўнай меры прасачыць сядзібны характар забудовы замчышча. Падчас даследаванняў былі расчышчаны галоўным чынам асобныя пабудовы ці іх фрагменты, а таксама рэшткі сядзібных агародаў, вулічных насцілаў і дваровых вымастка.

Першы будаўнічы ярус раскапаны ў пластах 10—12. Ён уключае часткова адкрытыя тры пабудовы, рэшткі частаколу і дваровай вымасткі XVII ст. Першая пабудова (П. 1) захавалася на два вянкi, якія выходзяць за межы раскопу, даўжыня сцен 3,68—3,54 м. Ніжні вянок — дубовы брус, верхні — яловы дрэннай захаванасці. Тэхніка рубкі — «у чашку» з астаткам да 0,3 м. У пабудове расчышчана двайная падлога з тоўстых дошак (5—8 см) шырынёй 24—25 см. Да пабудовы прымыкае вымастка з тоўстых дошак (мал. 46).

Другая пабудова (П. 2) знаходзіцца на адлегласці 1 м на ўсход ад першай. Яе бачны памер 3,66×2,58 кв. м, захавалася яна на два вянкi. Пабудова ў тэхніцы рубкі «ў чашку» з астаткам з дубовага бруса. Між вянкамі яна мае падлогу з дошак, якія ляжаць на сасновых лагах. Пад ніжнім вянком захаваўся падмурак з камянёў, кавалкаў цэглы, драўляных падкладак. Двума вугламі выступала трэцяя пабудова (П. 3), зрубленая з сасны, якая захавалася на два вянкi. Яе заходняя сцяна мела даўжыню 4 м. Гэта было, несумненна, жытло, аб чым сведчаць рэшткі печы ў адным з куткоў у выглядзе развалу з камянёў, цэглы і гліны. Яна мела такі ж падмурак, як і П. 2. Тэхніка рубкі — верхняе «вобла» з астаткам.

Пад П. 1 знойдзены адзін вянок яшчэ адной пабудовы (П. 4), якая згарэла. На дошках падлогі і бярвеннях відаць сляды агню. У паўднёва-ўсходнім куце пабудовы захаваўся апечак у выглядзе двух бярвенняў, злучаных тэхнікай глухой рубкі, памерам 1,55×1,6 м. Ён быў запоўнены глінай і меў слуп дыяметрам 26 см. Тут жа знойдзены кавалкі цэглы-пальчаткі памерамі ?×13,5×8?×13,5×8,5 см.

Характарыстыку драўлянай забудовы замка XVII ст. дапаўняюць пісьмовыя крыніцы. З інвентару 1650 г.¹ вынікае, што тэрыторыя замка была даволі шчыльна забудавана ў цэнтральнай і заходняй частцы двара. Астатнюю частку Замкавай гары займаў каралеўскі палац. Спалучэнне шыкоўнай палацавай архітэктуры з прастай забудовай прывяло А. Краўцэвіча² да высновы, што маленькія драўляныя дамкі належалі замкавым рамеснікам і чэлядзі. Аб гэтым жа гавораць і шматлікія знаходкі ў культурным пласце сядзіб XVI—XVII стст. У інвентары таксама адзначаецца, што ў асобных жытлах былі печы з зялёнапаліванай кафлі. Сядзібы адзяляліся адна ад другой агароджай, што добра пацвярджае археалагічны матэрыял. Прызначэнне некаторых драўляных пабудоў удакладняе інвентар. Ён згадвае аб існаванні тут у XVII ст. кухні, ядальні, архіва, арсенала, мерніцаў, лазні, стайні, а таксама свірнаў.

¹ Писцовая книга Гродненской экономии. Вильна, 1882. Ч. 2. С. 3—12.

² Краўцэвіч А. К. Гароды і замкі Беларускага Панямоння XIV—XVIII стст. Мн., 1991. С. 89.

Другі будаўнічы ярус зафіксаваны ў пластах 12—14. Ён складаецца з чатырох пабудоў, дваровых вымастак, вулічнага насцілу і рэшткаў двух частаколаў. Дзве пабудовы былі жытламі, астатнія — хлявом і кладоўкай. Апошняя мела шырыню каля 2 м. Памеры іншых вагаліся ў межах ад 3 да 4 м. Усе пабудовы, вулічны насціл і дваровыя вымасткі зроблены з сасны. Тэхніка рубкі — верхняе «вобла» з астаткам. Дыяметр бярвенняў 13—18 см. Зрубы захаваліся на адзін-два вянкi і мелі падмуркі-падклады ў выглядзе камянёў, цэгля, абрубкаў.

Частаколы рабіліся з прамавугольных дубовых плах. Яны мелі невялікія брамкі або веснічкі шырынёй каля 1 м, якія адчыняліся ўнутр дворыка.

Насціл вуліцы шырынёй 2—2,2 м вымошчваўся з дошак 4,5 см таўшчынёй, пакладзеных уздоўж вуліцы. Даўжыня іх 3 м. Дваровыя насцілы перакладаліся да пяці разоў. Пабудовы гэтага яруса загінулі ў агні. Датуюцца яны пачаткам XV ст.

Трэці будаўнічы ярус прадстаўлены асобнымі бярвеннямі, слупамі, частаколамі. Пабудоў не знойдзена.

Чацвёрты будаўнічы ярус уключае рэшткі двух пабудоў (П. 1 і П. 2), раскапаных цалкам, вулічны насціл і частаколы. Тут сустракаюцца таксама асобныя слупы, дошкі і бярвенні. Датуюцца ярус канцом XIV ст.

П. 1 захавалася на адзін вянок. Яе памер 4×3 м. Зрублена з дубу ў верхняе «вобла» з астаткам. Дыяметр бярвенняў 18—20 см. Падлога з сасновых дошак шырынёй 34—44 см ляжала на папярэчных лагах з сасны да 12 см таўшчынёй.

П. 2 была клеткай для дамашняй птушкі. Яна зрублена з тонкіх сасновых і бярозавых (10—12 см) брусоў і захавалася на два вянкi. Пабудова мае памер 1,5—1,4 м (мал. 47). Яе падлога наслана з тонкіх сасновых дошак (2 см) шырынёй 8—10 см.

Вулічная маставая мела шырыню 2,36 м. Яна ішла з паўднёвага захаду на паўночны ўсход і зроблена з часаных тоўстых дошак (таўшчыня 4—5, шырыня 28—47 см).

Пяты будаўнічы ярус залягае ў пластах 16—17 раскопу II. Ён уключае гаспадарчую пабудову, памеры якой цяжка вызначыць. Зрублена яна з сасны (таўшчыня 20—22 см) у тэхніцы «вобла» з астаткам. У заходняй сценцы выяўлены праход, рублены «ў шулу». Падлога зроблена з сасновых дошак шырынёй 15—25 см. На ёй захавалася шмат гною, і гэта дало падставу меркаваць, што дадзеная пабудова — хлёў. Загінула яна ў пажары. Датуюцца па знаходках XII ст.

Побач з пабудовай захаваліся рэшткі дваровай вымасткі ў выглядзе тонкіх бярвенняў, якія ўпіраюцца ў частакол. За частаколам — расчышчаны вулічны насціл, які перасякаў раскоп II па дыяганалі. Шырыня вуліцы 2,05 м. Яна зроблена з колатых сасновых дошак 24—25 см шырынёй, пакладзеных на лагах (таўшчыня 15—18 см). Частаколы з абодвух яе бакоў зроблены з сасны і дубу.

Са сценак раскопу выступаюць вуглы яшчэ двух пабудоў. Адна з іх (П. 2) зроблена з дубу ў тэхніцы «вобла» і захавалася на два вянкi. Загінула ў пажары. Другая (П. 3) зрублена з плах у тэхніцы «храпка».

Шосты будаўнічы ярус прыходзіцца на пласты 17—18. Ён складаецца з дваровай вымасткі, частаколу, вулічнага насцілу і адной пабудовы (П. 1), якая мае дэндрадату 1161 г.

Пабудова мела гаспадарчае прызначэнне і захавалася на адзін вянок. Памеры яе не вызначаюцца. Зрублена яна з сасны таўшчынёй 15—20 см. Знойдзены таксама рэшткі абгарэлай падлогі.

Вулічны насціл, як і папярэднія, мае ўстойлівую арыентацыю з паўднёвага захаду на паўночны ўсход. Па абодва яго бакі адкапаны рэшткі частаколу. Насціл зроблены з сасновых дошак таўшчынёй 25—55 см, даўжынёй да 3,2 м.

У пластах 18—20 выяўлены **сёмы будаўнічы ярус**. Да яго адносяцца жылая і гаспадарчая пабудовы (П. 1 і П. 2), два насцілы вулічнай маставой, дваровыя пабудовы (мал. 43).

П. 1 гаспадарчага прызначэння памерам 2,4—1,35 м захавалася на два вянкi. Зрублена «ў чашку» з астаткам з сасны дыяметрам 15—20 см.

Шырыня вулічнай маставой 2,2 м. Яна выкладзена з сасновых дошак шырынёй 20—45 см і таўшчынёй да 5 см, пакладзена на тры паралельныя лагі. Па баках маставой ляжалі бярвенні-абмежавальнікі.

П. 2, зрублена з сасны «ў чашку» з астаткам, захавалася на адзін вянок. Яе памеры вызначаюцца часткова. Пад вуглом зафіксавана падкладка. Падлога пакладзена з сасновых дошак. Пабудова мела дваровую вымастку з навесам. Ад П. 1 яна аддзялялася сценкай з бярвенняў, закладзеных «у замёт» паміж слупамі.

Восьмы будаўнічы ярус расчышчаны ў пластах 22—23. Ён складаецца з рэшткаў дзвюх пабудоў і вулічнага насцілу XII ст.

П. 1 гаспадарчага прызначэння, захавалася на адзін вянок. Памеры яе не вызначаны. Пры раскопках ускрылі 1,5 м паўднёвай і 3 м усходняй сцен. Зроблена пабудова з сасны таўшчынёй 22—26 см. Падлога таксама з сасновых дошак.

П. 2 раскапана часткова. Тэхніка рубкі і матэрыял тыя ж, што ў П. 1. Рэшткі яе не захаваліся.

Шырыня вулічнай маставой 1,8 м. Ляжыць яна на трох сасновых лагах.

Дзевяты будаўнічы ярус ляжыць у пластах 23—24. Складаецца ён з гаспадарчай пабудовы, якая часткова выступае са сцен раскопу, і дваровай вымасткі. Ярус пабудаваны з сасны. Пабудова зрублена «ў чашку» з астаткам. У ёй захаваліся рэшткі падлогі з дошак.

Дзесяты будаўнічы ярус зафіксаваны ў пластах 25—27. Ён уключае адну гаспадарчую пабудову, якая захавалася на адзін вянок, вулічны насціл і дваровыя вымасткі. Усё зрублена з сасны. Памеры пабудовы не вызначаюцца з-за малых памераў раскопу II. Падлога зроблена з дошак шырынёй 14—20 см і выяўлена над вянком. Даўжыня дошак да 2,5 м, таўшчыня 5—6 см. Мае дэндрадату 1166 г.

У напрамку з поўдня на поўнач зафіксаваны насціл завулка шырынёю 2,1 м. Вымастка двара складаецца з дошак да 30 см шырынёй, пакладзеных на лагі.

Адзінаццаты будаўнічы ярус раскапаны ў пласце 23. Да яго адносяцца адна жылая пабудова, выяўленая часткова, вымасткі двара і вулічнай маставой. Будаўнічы матэрыял яруса — сасна.

Пабудова захавалася на адзін вянок. Тэхніка рубкі «ў чашку» з астаткам. Падлога з дошак да 35 см шырынёй. Пад вянком захаваліся нівеліровачныя падкладкі з абрубкаў бярвенняў і дошак, а таксама камянёў. Дэндрахраналагічным метадам пабудова датуецца 1135 г.

Маставая вуліца захавала свой традыцыйны накірунак. Яе шырыня 3 м. Пад яе лагі ўжо не клаліся. Па краях дошак зверху былі панасціланы доўгія плахі ў выглядзе рассечаных папалам бярвенняў. Дваровая вымастка зроблена з тоўстых дошак рознай даўжыні.

Дванаццаты будаўнічы ярус рублены цалкам з сасны. Ён уключае рэшткі дзвюх пабудоў і вымастак з плінфы, дэндрахраналагічна датуецца першай паловай — сярэдзінай XII ст.

П. 1 гаспадарчага прызначэння памерам 2,44—2,4 м, захавалася на адзін вянок. Рублена яна «ў чашку» з астаткам. Пабудова мае пад вянком падкладку з кавалкаў дошак. Падлога не захавалася.

П. 2 раскапана часткова (0,9×2,2 м). У ёй захаваліся рэшткі падлогі з дошак. Прызначэнне пабудовы гаспадарчае. Рублена ў «вобла» з астаткам. У паўночна-ўсходнім куце пабудовы выяўлена вымастка з цэлай плінфы, на якой выразна відаць знакі.

Трынаццаты будаўнічы ярус прыходзіцца на пласт 29 і дэндрахраналагічна датуецца таксама першай паловай — сярэдзінай XII ст.

У яго ўваходзяць пабудова, кавалак вулічнай маставой і дваровая вымастка. Будаўнічы матэрыял яруса — сасновыя бярвенні (30—35 см) і дошкі.

Пабудова захавалася на два вянкi. Даўжыня яе паўднёвай сцяны 3,5 м (цалкам ускрыта), заходняй — 2,8 м (часткова). Узведзена тэхнічай рубкі «ў чашку» з астаткам. Мае рэшткі падлогі з дошак, якія пакладзены на зямлю: Зруб выкарыстоўваўся як гаспадарчая пабудова. З захаду да яе прымыкала вымастка з дошак.

Чатырнаццаты будаўнічы ярус раскрыты ў пластах 30—31. У яго ўваходзяць адна пабудова і маставыя дзвюх вуліц. Пабудова памерамі 2,1×4,1 м захавалася на два вянкi і мае рэшткі падлогі з кароткіх дошак. Будаўнічы матэрыял яруса — сасна. Зруб узведзены рубкаю «ў чашку» з астаткам. Пад яго ніжнім вянком ёсць драўляныя падкладкі.

Вулічная маставая з дошак мела шырыню 2,6 м і вяла да апісанага зруба. Другі вулічны насціл меў традыцыйны накірунак і быў пакладзены не на лагі, а на зямлю. Яго шырыня перавышала 2 м. Па баках на маставой, складзенай з дошак 13—15 см шырынёй, ляжалі плахі.

Пятнаццаты будаўнічы ярус расчышчаны ў пласце 32. Ён прадстаўлены фрагментам пабудовы, кавалкам вулічнай маставой і рэшткамі вымасткі. Усе збудаванні зроблены выключна з сасны.

Пабудова захавалася на адзін вянок і зрублена «ў чашку» з астаткам з бярвенняў таўшчынёй да 20 см. Падлога з дошак ляжыць на падкладах са старых дошак.

З захаду да пабудовы прымыкае дваровая вымастка з дошак. Па ўсёй плошчы раскопак знойдзены кавалкі плінфы і камяні ад 10 да 25 см у дыяметры. Раскрыты кавалак вулічнай маставой з шырокіх (да 40 см) дошак, пакладзеных на лагі.

У пласце 33 быў раскапаны **семнаццаты будаўнічы ярус**, а да гэтага быў знойдзены бессістэмны развал з дошак, бярвенняў і слупкоў, які атрымаў назву **шаснаццатага яруса**.

Семнаццаты будаўнічы ярус уключае кавалкі вулічнай маставой і вымастку з плінфы. Маставая зроблена з сасновых дошак шырынёй 30—35 см.

Васемнаццаты будаўнічы ярус зафіксаваны ў пласце 34. У яго ўвайшлі рэшткі вымасткі з дошак і вялікая колькасць камянёў.

Да **дзесятнаццатага будаўнічага яруса** адносіцца і пабудова, якая захавалася на адзін вянок. Яе сцены раскапаны толькі на даўжыню 1,2 і 1,7 м. Рублена з сасны ў 15 см таўшчынёй «у чашку» з астаткам да 0,2 м. У ёй захаваліся рэшткі падлогі з дошак. Дэндрахраналагічна дрэва з гэтага яруса датуецца 1109 і 1110 гг.

Дваццаты будаўнічы ярус ляжыць у пластах 37—38, якія, відаць, датуюцца самым пачаткам XII ст. Ён уключае ў сябе пабудову, вымастку і каменную адмостку (мал. 44).

У пабудове цалкам раскапана заходняя сценка даўжынёй 3,7 м і большая частка паўднёвай (4,1 м). Зруб захаваўся на два вянкi. Ён рублены з сасны «ў чашку» з астаткам. Несумненна, гэта была жылая пабудова. У яе паўночна-заходнім куце захаваўся рэшткі печы. Драўляны апечак памерам 2,03—1,8 м запоўнены дробнымі камянямі (мал. 45). Падлога ў пабудове не захавалася, толькі пад зрубам засталіся драўляныя падкладкі.

На поўнач ад пабудовы выяўлена вымастка з плінфы.

У пластах 39—40 раскапаны **дваццаць першы будаўнічы ярус**, які ўключае адну пабудову, частакол і асобныя слупкі.

Пабудова, рубленая з сасны таўшчынёй 20 см, захаваўся на адзін вянок. Тэхніка рубкі «ў чашку» з астаткам. На ўсю даўжыню (4,9 м) раскапана заходняя сцяна зруба, а паўночная — толькі часткова на 4,4 м. Падлога не захавалася, пад вянком зафіксаваны драўляныя падкладкі.

У 0,3—0,4 м на поўнач ад пабудовы расчышчаны рэшткі частаколу з колатых плах шырынёй 12—30 см.

Да апошняга, **дваццаць другога будаўнічага яруса** адносяцца дзве лініі частаколу, якія раскапаны ў пластах 41—42. Размяшчэнне асобных слупкоў і дошак нагадвае тут пра наяўнасць лёгкай павеці з частаколавай агароджай.

Такім чынам, падсумоўваючы вышэйсказанае адносна драўлянай забудовы XII—XVII стст. гродзенскага замка, можна зрабіць наступныя высновы.

На тэрыторыі замка ва ўсе стагоддзі была пераважна драўляная забудова. Характар забудовы і планіроўкі замка ўстойлівы. Накірунак асноўных вуліц не мяняўся на працягу XII—XVII стст., таксама як і месцазнаходжанне некаторых пабудоў і сядзіб. Шырыня вуліц вагалася ад 2 да 3,2 м.

Асноўным тыпам жылых і гаспадарчых пабудоў у акрэслены час быў наземны вяночны прамавугольны аднакамерны зруб, блізкі ў плане да квадрата. З цягам часу на яго базе з'явіліся двух- і трохпакаёвыя пабудовы. У адным з вуглоў жылыя пабудовы мелі каменна-гліняныя печы.

Трэба адзначыць, што гродзенскія жылыя пабудовы XI—XIV стст. па сваіх памерах (12—16 кв. м) трохі меншыя за будынкi Менска, Полацка, Ноўгарада гэтага часу³ і прыблізна такія ж, як у Пінску, Давыд-Гарадку і Бярэці⁴. Не больш чым 16 кв. м была плошча зрубных жылых пабудоў і ў Ваўкавыску⁵.

У якасці будаўнічага матэрыялу ў асноўным выкарыстоўвалася сасна, але сустракаюцца таксама елка, дуб, бяроза. Адзначым, што дуб у будаўніцтве пачынае часцей прымяняцца ў XVI—XVII стст.

³ Засурцев П. И. Усадьбы и постройки древнего Новгорода // МИА. М., 1963. Вып. 123.

⁴ Лысенко П. Ф. Берестье. Мн., 1985. С. 178.

⁵ Гуревич Ф. Д. Жилые и хозяйственные постройки городов Черной Руси // Проблемы изучения древнего домостроительства в XIII—XIV вв. в северо-западной части СССР. Рига, 1983.

На працягу некалькіх стагоддзяў устойліва захоўваліся традыцыі ў будаўнічай тэхніцы. У XII—XVII стст. была шырока распаўсюджана рубка «ў чашку» з астаткам. Такая тэхніка рубкі сустракаецца ў гэты час і ў іншых гарадах Беларусі — Менску, Полацку, Віцебску, Бярэсці. Разам з тым выяўлена рубка «ў шулу» і «ў хранку», а ў гарызонтах XV—XVI стст. сустракаюцца, як і ў Менску⁶ і Віцебску⁷, каркасна-слупавыя канструкцыі. Асаблівасцю гродзенскіх пабудоў з'яўляецца выкарыстанне падкладзін пад ніжні вянок з дошак, бяровенняў або камянёў. Гэтая традыцыя захоўвалася на працягу 500—600 гадоў і паступова перайшла ў каменныя падмуркі. Апошнім часам яны выяўлены таксама ў пабудовах XIV і пазнейшых стагоддзяў на Ніжнім замку ў Віцебску⁸. Падлога звычайна насцілалася з колатых дошак, якія клаліся на дзве-тры лагі паміж першым і другім вянкамі зруба. Часам сустракаюцца пабудовы, у якіх зафіксаваны два ўзроўні падлогі. Каля некаторых пабудоў XII—XIII стст. знойдзены фрагменты лесвіц у выглядзе бярвеня, у якім вырублены ямки-прыступкі (мал. 101). На думку мінскага археолага П. Русава⁹, наяўнасць лесвіц можа сведчыць аб будаўніцтве двухпавярховых пабудоў. Магчыма, ва ўмовах шчыльнай забудовы гродзенскага замка яны існавалі і тут.

Забудова замка ва ўсе часы характарызувалася высокай шчыльнасцю. Па гэтаму паказчыку яна нагадвае забудову Бярэсця і іншых гарадоў. Тэрыторыя сядзіб агароджвалася частаколам у выглядзе прамавугольных у плане плах. Сядзібна складалася з дзвюх — пяці пабудоў, але сярэдняю яе плошчу нам вызначыць не ўдалося. Пабудовы мелі розныя памеры: ад $1,5 \times 1,4$ да $4,5 \times 5$ м і больш. Двары сядзіб высцілаліся дошкамі. М. Варонін адзначаў, што хаты памерам ад 4×4 да $3,4 \times 3,4$ м мелі глінабітныя печы¹⁰. Дваровы прынып забудовы гарадоў склаўся амаль з самага пачатку іх існавання на большай частцы еўрапейскай тэрыторыі былога СССР¹¹. Сядзібы з драўлянымі наземнымі пабудовамі вядомы па раскопках як на поўдні — у Кіеве¹², так і на поўначы — у Рызе¹³.

Пасля заканчэння работ з пабудоў раскопу II розных будаўнічых ярусаў былі ўзяты 24 спілы для вызначэння дат рубкі дрэва і часу будаўніцтва пабудоў. Дэндрахраналагічны аналіз рабіўся ў дэндралабараторыі Інстытута археалогіі АН СССР у Маскве, якую ўзначальвала вядомы спецыяліст Н. Чарных.

Дакладныя даныя атрыманы па 13 узорах. Яны адлюстраваны ў табліцы.

⁶ Загорульскі Э. М. Возникновение Минска. Мн., 1982. С. 125.

⁷ Колединский Л. В., Ткачев М. А. Строительная техника и строительные материалы средневекового Витебска // Проблемы изучения древнего домостроительства в XIII—XIV вв. в северо-западной части СССР. С. 19—20.

⁸ Бубенька Т. Жыллё феадальнага Віцебска: Па матэр. даслед. Ніжняга замка // 3 глыбі вякоў. Мн., 1992. С. 53—54.

⁹ Русов П. А. Деревянные сооружения Минска XIII—XVII вв. Мн., 1992. С. 15.

¹⁰ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 52.

¹¹ Рабинович М. Г. Очерки материальной культуры русского феодального города. М., 1988. С. 16.

¹² Толочко П. И. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII вв. Киев, 1980.

¹³ Цауне А. В. Жилище Риги XII—XIV вв. Рига, 1984. С. 80—81.

№ п/п	Пласт	Ярус	Узрост дрэва, гадоў	Абсалютная дата рубкі, год
1		II	123	1409
2		IV	113	1386
3		IV	104	1389
4	18—19	VI	74	1161
5	18—19	VII	113	1186
6	18—19	VII	112	1196
7	18—19	VII	86	1211
8	27	X	50	1166
9	28	XI	155	1135
10	29	XIII	187	1158
11	36	XIX	234	1110
12	36	XIX	107	1109
13	39—40	XXI	162	1123

Спілы, узрост якіх менш за 50 гадоў, дэндрахраналагічна не дату-юцца. Дрэва, узятае на аналіз, мела ўзрост ад 50 да 234 гадоў. Адзначым, што дэндрааналіз рабіўся толькі ў хвойных парод, у асноўным сасны. Па дубу такія даследаванні пакуль не вядуцца. З 13 спілаў 9 адно-сяцца да XII ст. Яны ўзяты з пабудоў 6—21-га ярусаў. Адзін спіл датуецца XIII ст., два — XIV ст. і яшчэ адзін — XV ст.

Такім чынам, найбольш інтэнсіўнае будаўніцтва ішло на тэрыторыі замка з пачатку XII да пачатку XIII ст. За 100 гадоў тут забудова аднаўлялася 15 разоў. Гэта значыць, што прыблізна кожныя шэсць—восем гадоў вялося будаўніцтва. Большасць з пабудоў, як і паказалі раскопкі, загінула ў агні. Прычынай частых пажараў былі як войны, так і шчыльная забудова тэрыторыі замка, адсутнасць комінаў у жыллах і наяўнасць сухога дрэва як асноўнага будаўнічага матэрыялу.

Стратыграфія і храналогія культурнага пласта

Праведзеныя ў 70—80-я гады архітэктурна-археалагічныя даследаванні Старога замка дазволілі скласці даволі поўнае ўяўленне аб характары культурнага пласта і яго стратыграфіі. Толькі за чатыры гады раскопак (1985—1988) было ўскрыта 963 кв. м плошчы. Пры гэтым таўшчыня культурнага пласта дасягае 9,8 м ад ўзроўню сучаснай дзённай паверхні (мал. 53). Трэба адзначыць, што захаванасць культурных наслаенняў на замку розная. У адных месцах культурны пласт моцна пашкоджаны пры папярэдніх земляных працах, у другіх стратыграфія пласта цудоўна захавалася. На тэрыторыі замка залягаюць даволі значныя па таўшчыні гідраізаляруючыя пласты, што забяспечвае добрую захаванасць драўляных збудаванняў і ўвогуле рэчаў арганічнага паходжання. Асабліва добра стратыграфія культурнага пласта прасочваецца ў раскопе II, дзе назіраюцца наслаенні з X па XX ст.

Культурны слой вывучаўся не толькі на замку. У 80—90-я гады археолагі правялі значныя даследаванні на тэрыторыі Старога горада. Агульная плошча, ускрытая раскопкамі ў Гродне на пачатак 1989 г., складала каля 4 тыс. кв. м¹.

Стратыграфічна культурны пласт гродзенскага замка падзяляецца на пяць асноўных слаёў. У сваю чаргу кожны са слаёў мае больш дробны стратыграфічны падзел на праслойкі і будаўнічыя ярусы.

Верхні стратыграфічны слой, які захаваўся ва ўсходняй частцы раскопу II, пачынаецца ад сучаснай дзённай паверхні замкавага двара (найбольшая таўшчыня яго 1,7 м).

Ён мае даволі аднародную структуру і ўяўляе сабой слаба гумасаваны нівеліровачны слой буйнога рачнога пяску з дамешкамі глебы, які быў насыпаны над каменнай адмосткай двара XIX ст. Зрэдку ў ім трапляецца бітая цэгла. У паўночнай частцы раскопу II была зафіксавана адсыпка ў выглядзе дробнага цаглянага друзу і будаўнічага смецця.

Другі стратыграфічны слой мае таўшчыню 0,3—0,4 м. Ён уключае выбрукоўку XIX ст. з буйных камянёў дыяметрам да 0,4 м, пафарбаваных вапнай. Пад брукам двара захавалася падсыпка з жоўтага пяску.

Ніжэй пад пяском залягае трэці стратыграфічны слой светла-шэрага колеру з праслойкамі вугалю, даволі вільготны і камкаваты па структуры. Таўшчыня яго, як і папярэдняга, таксама невялікая — 0,3—0,4 м. У ім сустракаюцца лінзы гліны, бітая цэгла, кавалкі вапны, буйныя камяні, попел і дрэва, даволі добра захавалася дрэва. Знаходкі ў асноўным прадстаўлены керамікай XVI—XVIII стст. і косткамі жывёл.

Чацвёрты стратыграфічны слой цёмна-шэрага, а месцамі цёмна-карычневага колеру. З паглыбленнем раскопу ўзрастае яго вільготнасць. Слой таўшчынёй 7 м мае высокую шчыльнасць, насычаны гноем. У яго структуры трапляюцца будаўнічыя трэскі, кара, салома, галлё. У ім

¹ Краўцэвіч А. К. Гароды і замкі Беларускага Панямоння XIV—XVIII стст. Мн., 1991. С. 43.

добра захаваліся рэшткі драўлянай забудовы, вырабы, знойдзеныя ў гэтым слоі, датуюцца XVII—XIX стст. Трэба адзначыць яго агульнае паніжэнне ў накірунку да цэнтра замкавага двара.

У чацвёртым стратыграфічным слоі былі раскапаны і зафіксаваны 22 будаўнічыя ярусы. Яны ўяўляюць сабой рэшткі жылых гаспадарчых пабудов, вулічныя і дваровыя маставыя, фрагменты сядзібных агароджаў. Больш падрабязную характарыстыку драўлянай забудовы глядзіце ў папярэднім раздзеле.

Адзначым, што вялікая таўшчыня культурнага пласта на дзядзінцах старажытных гарадоў Беларусі, многія з якіх у познім сярэднявеччы ператварыліся ў замкі, — звычайная з’ява. У Менску на Замчышчы і побач з ім зафіксаваны культурны пласт таўшчынёй да 8 м². На Верхнім замку ў Віцебску, як паказалі даныя геалагічнага бурэння і раскопкі, магутнасць пласта вагаецца ад 1,5 да 11 м, а на Ніжнім замку — яшчэ большая³. Да таго ж заўважана, што там, дзе плошча замка была меншай, таўшчыня слоя звычайна большая. І гэта зразумела. На меншай плошчы шчыльнасць забудовы была заўсёды большай, а значыць, і культурны пласт адкладваўся больш інтэнсіўна. Скажам, на Верхнім замку ў Полацку, плошча якога каля 7 га, таўшчыня культурнага пласта не перавышае 6 м⁴. Але вернемся да культурнага пласта гродзенскага замка.

На глыбіні 8,96 м у раскопе II з’явілася праслойка светла-шэрага грунту, насычанага дробнымі камянямі. Асабліва гэта добра бачна ў заходняй частцы раскопу. Тут таўшчыня слоя дасягае 0,8 м, камяні перасыпаны цёмна-шэрай зямлёй. Іх, відаць, паклалі на першапачатковую глебу недзе ў XI — пачатку XII ст. з мэтай умацавання схілаў абарончага вала. У адрозненне ад чацвёртага слоя гэтая праслойка змяніла не толькі сваю афарбоўку на чорны ці цёмна-шэры колер, але і памяняла структуру. Тут значна зменшылася колькасць дрэва, гною, галля. Слоі стаў менш вільготным.

На глыбіні 9,2—9,8 м пачынаецца мацерыковы пясок бела-шэрага колеру. Узровень першапачатковай дзённай паверхні мае тэндэнцыю да паніжэння ў паўночна-заходнім накірунку.

Акрамя чыста археалагічных даследаванняў на тэрыторыі Старога замка праводзіліся раскопкі з мэтай вывучэння архітэктуры замка, яго абарончых збудаванняў.

У 1977 г. каля паўднёва-заходняй сцяны замка распрацаваны шурф памерамі 2,7×3 м. Культурны пласт тут моцна перамяшаны і таму не мае стратыграфіі. Мацярык у выглядзе жоўтага пяску зафіксаваны на глыбіні 2,8 м. Раскапаны падмурак каменнай абарончай сцяны XVI ст. Шурф 2 памерамі 2×2 м закладзены каля паўночна-заходняй сцяны XIV—XV стст. з мэтай вызначэння глыбіні яе падмурка. Стратыграфія пласта ў шурфе наступная. Да глыбіні 1,1 м ідзе слоі будаўнічага смецця. Ніжэй ляжыць цёмна-шэры культурны слоі таўшчынёй 0,3—1,2 м, які спаўзае ўніз па адхону. Ён аддзяляецца ад слоя гарэлага дрэва таўшчынёй да 0,1 м праслойкай пяску. Далей ідзе слоі паханай глебы таўшчынёй 0,12 см, пад якім зафіксаваны мацерыковы пясок. Тут знойдзена кераміка XI—XII стст. Падмурак каменнай сцяны замка ляжыць у цёмна-шэрым культурным пласце над гарэлым слоём.

² Соболев В. Е. Основные этапы заселения территории феодальной Минска // Древности Литвы и Белоруссии. Вильнюс, 1988. С. 115.

³ Левко О. Н. Витебск XIV—XVIII вв. Мн., 1984. С. 35, 37.

⁴ Штыхов Г. В. Древний Полоцк. Мн., 1975. С. 36—37.

У 1981 г. на тэрыторыі замка былі распрацаваны тры раскопы і шурфы агульнай плошчай 35 кв. м. Мэтай даследавання было імкненне вывучыць падмурак княскага церама і рэшткі абарончай сцяны XII ст. на мысе замка. Культурны пласт на месцах раскопак перамяшаны і не мае стратыграфічнага падзелу. Толькі пад падмуркам церама ва ўсходнім шурфе захаваўся культурны пласт больш ранняга часу таўшчынёй да 0,8 м з выразна бачнай стратыграфіяй.

Пад падмуркам церама ідзе чорны гарэлы слой да 0,1 м. Ніжэй яго зафіксаваны цёмна-карычневы пласт да 0,25 м. Пад ім зноў ляжыць гарэлы слой да 0,15 м і далей — жоўты мацерыковы пясок.

Ва ўсходняй частцы замка (раскоп III) каля палаца Стэфана Баторыя сапраўдны культурны пласт на захаваўся. Сюды быў ссунуты насыпны грунт таўшчынёй да 1,9 м.

У 1985 г. аб'ём археалагічных работ на тэрыторыі замка значна павялічыўся. На паўночна-заходнім мысе замчышча быў распрацаваны раскоп плошчай 112 кв. м на глыбіню 4 м і 13 шурфоў у розных месцах замка (мал. 13)⁵. Даследаванні паказалі, што каменная сцяна XII ст. пабудавана на культурным пласце папярэдніх часоў. Высветлілася, што адхоны старажытнага дзядзінца падсыпаны ў бок ракі і такім чынам была пашырана плошча замчышча для будаўніцтва на ёй новага каменнага замка ў XIV—XV стст.

Шурфы 1 і 2 закладзены на месцы былых даваенных раскопак, якія вялі на замку польскія археалагічныя экспедыцыі Ю. Ядкоўскага і З. Дурчэўскага ў 1932—1939 гг. Слой у шурфах перамяшаны. Яго таўшчыня адпаведна 2,5 і 0,8 м. Мацярык — жоўты суглінак. Большая частка шурфоў была закладзена з мэтай вывучэння характару падмуркаў палаца Вітаўта і вызначэння глыбіні іх закладання. Таўшчыня культурнага пласта розная — ад 0,8 м (шурф 2) да 2,2 м (шурф 5). Сярэдні паказчык магутнасці наслаенняў складае 1,2—1,6 м. Большая частка пластоў пашкоджана перакопамі і таму яны не маюць выразнай стратыграфіі.

У шурфе 7 знойдзена брукоўка замкавага двара канца XIV — пачатку XV ст. У выніку раскопак 1985 г. устаноўлена, што ўся тэрыторыя на ўсход ад сучасных замкавых пабудоў была насыпана ў 30-я гады XX ст. з пяску, гліны і смецця XIX—XX стст.

У 1986 г. былі завершаны працы па расчыстцы развалу сцяны XII ст. у раскопе I. Частка яе завалілася на заходні адхон замкавага ўзвышша. Развал таўшчынёй 0,5 м заняў амаль усю плошчу раскопу. У ходзе раскопак высветлілася таксама, што другая частка сцяны XII ст. была павалена ва ўсходнім накірунку. Гэты развал вывучаўся ў раскопе III.

Пад развалам зафіксаваны аднародны, са слядамі пажару, чорны слой. У ім прасочваюцца невялікія лінзы пяску і светла-шэрага грунту. Таўшчыня гэтага слоя ў паўночнай частцы раскопу даходзіць да 0,9 м. На паўднёвым схіле гары яна памяншаецца да 0,1—0,2 м. Ніжэй ідзе магутны слой суглінку з рэдкімі праслойкамі чорнай і шэрай зямлі, якая затым пераходзіць у белы мацерыковы пясок.

Раскопкі яшчэ раз пацвердзілі, што цяперашні мыс замчышча мае штучны, насыпны характар. Падмуркі замкавай сцяны XIV—XV стст. залягаюць значна вышэй, чым узровень мацерыка.

⁵ Трусов О. А. Изучение Старого замка в Гродно // Археологические открытия 1985 года. М., 1987. С. 468.

У стратыграфіі раскопаў III і IV выдзяляюцца тры асноўныя слаі, межы паміж якімі выразна прасочваюцца ў абодвух раскопах.

Першы слой уяўляе сабой будаўнічае смецце таўшчыняй 2—3 м. Ён утрымлівае вялікую колькасць камянёў, цаглянага друзу, пяску, кавалкаў вапны. Знаходкі кавалкаў плінфы дазваляюць меркаваць, што частка гэтага грунту была перасыпана сюды з месца раскопак 30—40-х гадоў XX ст.

Другі слой мае даволі рыхлую, аднародную масу цёмна-шэрага колеру. У якасці дамешак у ім зафіксаваны цагляны друз, камяні, пясок з вапнай, гарэлае дрэва. У раскопе IV таўшчыня гэтага слоя дасягае 4 м, а ў раскопе III яна не перавышае 1,8—2 м. У раскопе IV прасочваюцца сляды разбурэння Ніжняй царквы ў выглядзе праслоек раструшчанай плінфы і рошчыны. Па іх вызначаецца найбольш верагодны напрамак разбурэння царквы.

Трэці слой складаецца з суглінку, які ніжэй пераходзіць у мацерыковы пясок белага колеру. У слоі суглінку прасочваецца значная колькасць гарэлага дрэва і попелу. Верагодней за ўсё, гэта рэшткі драўлянай канструкцыі абарончага вала XI—XIV стст.

Акрамя раскопу II на працягу палявога сезона 1987 г. на тэрыторыі замка было распрацавана 25 шурфоў. У выніку іх стратыграфічнага аналізу можна зрабіць наступныя вывады.

1. Стратыграфія шурфоў 1987 г. у асноўным адпавядае стратыграфіі шурфоў, якія былі раскапаны ў 1985—1986 гг. Рысы падабенства заключаюцца ў лакальным змяненні глыбіні залягання, напрамкаў і таўшчыні слаёў. У большасці шурфоў ёсць у наяўнасці магутныя пласты перакопаў і слаі будаўнічага смецця.

2. У цэнтральнай і паўднёвай частках замка вызначаюцца межы зон са слядамі перакопаў, а ў паўднёва-заходняй, цэнтральнай, паўночна-ўсходняй і паўднёва-ўсходняй зафіксаваны зоны, дзе праводзіліся розныя земляныя работы: падсыпка, насыпка і нівеліроўка.

3. Высветлілася, што стратыграфія лепш захавалася ў наслаеннях XI—XIII стст.

4. У непасрэднай блізкасці ад палаца і сцен замка вызначаецца зона будаўніча-рамонтных работ у выглядзе магутных наслаенняў будаўнічага друзу і смецця розных часоў.

5. Аналіз стратыграфіі дазволіў вывучыць першапачатковы рэльеф Замкавай гары.

У 1988 г. закончыліся даследаванні ў раскопе II. На месцы шурфа 25А (1986) быў распрацаваны раскоп V. У ім вылучаюцца тры асноўныя стратыграфічныя слаі.

Верхні слой з ухілам ва ўсходнім накірунку складаецца з перакапанай светла-шэрай зямлі з дамешкамі будаўнічага друзу, пяску і гліны. Яго таўшчыня вагаецца ў межах ад 0,5 да 1,2 м. Ён пачаў адкладвацца пасля першага разбурэння палаца Стэфана Баторыя, што быў пабудаваны ў канцы XVI ст., і насычаны археалагічнымі матэрыяламі XVI—XIX стст.

Ніжэй залягае **светла-шэры сугліністы слой** з невялікай колькасцю будаўнічага смецця. Па сваёй структуры ён даволі шчыльны і аднародны. У ім вызначаюцца тры праслойкі цёмна-шэрага колеру таўшчыняй 0,1—0,3 см, якія паніжаюцца ва ўсходнім накірунку. Першая з іх зафіксавана на глыбіні 1—2,7 м, другая — 1,2—3,2, а трэцяя — 2,3—4,5 м. Відаць, яны з'яўляюцца падсыпкай у час будаўніцтва палаца.

У раскопе на глыбіні 2 м прасочаны развал плінфы магутнасцю да 0,8 м, які паніжаецца на паўночны ўсход.

Трэці, апошні, слой зафіксаваны на глыбіні 2,8 м. Гэта белы пясок таўшчынёй 0,2—0,3 м, на якім была ўзведзена сцяна XII ст. Ніжэй выяўлена праслойка пажару не больш чым 0,15 м таўшчынёй. Верагодна, гэта сляды знішчэння драўляных умацаванняў замка. У сваю чаргу праслойка з вуглямі ляжыць на цёмна-шэрым шчыльным культурным слоі (мал. 16).

Адначасова вяліся работы ў раскопе VI каля контрфорса палаца Стэфана Баторыя. Тут стратыграфія складаецца з чатырох асобных слаёў.

Зверху ідзе **светла-шэры**, перамешаны з будаўнічым друзам **слой**, магутнасць якога 0,6—0,9 м. Ва ўсходняй і паўночнай частках раскопу прасочваюцца познія перакопы, знойдзены рэшткі муроўкі XVI—XVII стст.

Другі слой таўшчынёй 0,6—0,9 м складаецца з суглінку, у якім ёсць дамешкі будаўнічага друзу. Ён залягае на глыбіні 0,6—1,5 м ад узроўню дзённай паверхні і мае тэндэнцыю да паніжэння ў паўднёва-заходнім накірунку. Відаць, ён адклаўся падчас будаўнічых работ у XVI ст.

Далей ідзе **чорны культурны слой XIV — пачатку XVI ст.** таўшчынёй 0,5—1,4 м. Ён мае шматлікія лінзы драўлянага вуголля, праслойкі будаўнічага друзу да 0,4 м таўшчынёй, зафіксаваныя на глыбіні 1,1—2 м.

Як і ў раскопе V, **апошні стратыграфічны слой** уяўляе сабой няшчыльны суглінак з вялікай колькасцю вуголля. Ён знаходзіцца на глыбіні 1,7—1,9 м ад узроўню дзённай паверхні. У ім таксама на адзнацы 2,6—2,7 м прасочваецца гарэлы слой да 0,2 м таўшчынёй, які датуецца XII—XIII стст.

Стратыграфія культурнага пласта ў паўночнай частцы замка вывучалася таксама ў трох траншэях, якія былі распрацаваны на грэбені схілу. У іх назіралася агульнае паніжэнне стратыграфічных слаёў у заходнім і паўночным накірунках па схілу Замкавай гары. У працэсе даследаванняў выявілася, што вышэй гумусаванага слоя залягае грунт таўшчыней да 0,8 м, перамешчаны сюды ў выніку раскопак 1937 г.

Далей ідзе цёмна-шэры культурны слой таўшчынёй 0,2—0,5 м. У ім знойдзена шмат рэчаў XVII—XIX стст. У траншэі 2 гэты слой насычаны вялікай колькасцю будаўнічага друзу.

Трэці, сугліністы слой мае светла-шэры колер і залягае на глыбіні 0,3—0,8 м. Яго таўшчыня 0,8—1,2 м. У першай траншэі ў ім прасочаны тры праслойкі пажару таўшчынёй ад 0,05 да 0,2 м. Глыбіня іх залягання ад дзённай паверхні складае адпаведна 0,5, 0,8, 1,6 м (мал. 50).

З ім кантрастуе чорны культурны слой, які ляжыць ніжэй — на глыбіні 0,9—2 м. Яго таўшчыня не перавышае 0,8—1,0 м. У траншэі 1 чорны слой ляжыць пад развалам сцяны XII ст., таўшчыня якога складае 0,1—0,3 м. Ён добра датуецца знаходкамі плінфы і іншых рэчаў XII—XIII стст. Відаць, сама сцяна загінула ў выніку вялікага пажару, звязанага з ваеннымі дзеяннямі. У слоі вогнішча знойдзена шпора XIII—XIV стст.

Такім чынам, праведзены стратыграфічны аналіз дазваляе скласці ўяўленне аб часе засялення Замкавай гары ў Гродне, характары і інтэнсіўнасці жыцця на яе тэрыторыі на працягу дзевяці стагоддзяў.

Нарыс матэрыяльнай культуры

Бытавы посуд і вырабы дробнай керамічнай вытворчасці

Археалагічныя раскопкі на Старым замку даюць уяўленне пра матэрыяльную культуру горада пачынаючы з рубяжа X—XI стст. і да пачатку XX ст. Сярод шматлікіх катэгорый археалагічных знаходак (керамічнага, фаянсавага і парцэлянавага посуду, кафлі, вырабаў са шкла, металу, косці і каменя) моцна пераважае бытавая кераміка.

За ўсе сезоны археалагічных раскопак на Старым замку было знойдзена больш за 17,5 тыс. фрагментаў бытавога посуду (непаліванага, паліванага, дымленага і глянцаванага) (табліца) і 15 начынняў поўнага

Колькасная характарыстыка размеркавання бытавога посуду ў шурфах і раскопах 1985—1988 гг. на Старым замку ў Гродне

Год	Шурфы	Раскопы						Траншэі 1—2	Усяго за сезон
		I	II	III	IV	V	VI		
1985	2996								2996
1986	240	359	2077	510	444				3630
1987	8590		1674						10264
1988	19		85			93	132	385	714

профілю (мал. 63, 66, 68, 71, 74, 75). Амаль што ўвесь посуд зроблены на ганчарным крузе (ручным ці нажным). Аднак ёсць некалькі кавалкаў ляпных венцаў і сценак. Падобныя начынні знойдзены ў 1949 г. на глыбіні 10,6 м. алзінкавыя фрагменты (венцы) трапіліся падчас распрацоўкі шурфоў у 1985 г., а таксама раскопак 1986 г. (кавалак гаршка з авальным тулавам і злёгка адагнутым вонкі венцам з закругленым краем выяўлены ў пластах 8—9 траншэі I). Ф. Гурэвіч на падставе знаходак фрагментаў падобных начынняў адносіць час узнікнення паселішча на месцы Старога замка да рубяжа X—XI стст.¹

Цікаваць уяўляюць венцы з патаўшчэннем на знешнім баку ў форме манжэткі або карнізіка, знойдзеныя, праўда, у нязначнай колькасці (мал. 60, тып I). Гэта так званыя гаршкі курганнага тыпу, характэрныя пераважна для XI ст. Аналагічныя фрагменты сустракаюцца на Каложы².

На мацерыку ў раскопе II знойдзены фрагмент венца дыяметрам 22 см, што спалучае ў сабе рысы начынняў XI—XII стст.: след манжэткі на знешняй паверхні адагнутага венца, коса зрэзаны край, бессістэмнае рыфленне па шыйцы і па тулаве. У той жа час у велічыні і выгіне шыйкі, ступені адагнутасці венца бачны рысы гаршкоў XII ст.

У пластах 45—31 раскопу II, як і на мацерыку большасці раскопаў і шурфоў, пераважаюць венцы з характэрнымі рысамі начынняў XII ст. Гэта гаршкі з выразнаю шыйкаю, моцна (да 45°) адагнутым вонкі венцам з загнутым унутр краем, уздоўж якога праходзіць раўчук рознай

¹ Гуревич Ф. Д. Из истории раннего Гродно // Советская археология. 1951. XV. С. 93.

² Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. Мн., 1989. С. 64. Рис. 34:1—7.

велічыні (мал. 60, тып II). Такія ж па форме начынні сустракаліся і падчас пасляваенных раскопак Гродна. Сярод матэрыялаў з іншых гарадоў, якія датуюцца гэтым жа часам, найбольш блізкія па форме гаршкі знойдзены ў Наваградку³.

Усе вышэйапісаныя начынні маюць у фармовачнай масе значныя дадаткі жарствы, што добра бачна не толькі на зярніста-порыстым зломе, але і на паверхні. Колер начынняў пераважна шэры, але ёсць і карычневая. Частка гаршкоў настолькі закураная, што дакладна вызначыць іх першапачатковы колер немагчыма. Вылучаюцца яны і арнаментыкай: плечукі і тулава гаршкоў, а часам нават і шыйка пакрываліся бессістэмным рыфленнем; некаторыя гаршкі ўпрыгожаны строга паралельнымі рыфленымі стужкамі (мал. 67). Хутчэй за ўсё апошнія наносіліся з дапамогаю грабеньчыка. Фрагменты двух такіх грабеньчыкаў знойдзены М. Вароніным у сляях XI—XIII стст.⁴ Чатырох-, пяцізубыя грабеньчыкі выкарыстоўваліся, верагодна, і для нанясення наколаў на плечукі гаршкоў і так званых начынняў з вертыкальным горлам (мал. 66: 2—4). Не выключана, аднак, што некаторыя гаршкі арнаментаваліся з дапамогай спецыяльных штампікаў (мал. 61: 6, 7) ці калёсіка (мал. 61: 4; 62: 6), некаторыя гаршкі ўпрыгожваліся камбінаваным арнаментам (мал. 61: 6).

Па форме верхняй часткі (вышыні і нахіле шыйкі, форме плечукоў і афармленні краю венца) гаршкі XI—XVIII стст. падзяляюцца на восем тыпаў. Сярод гаршкоў тыпаў I—II ёсць маленькія з дыяметрам венца 10—16 см, але найбольш распаўсюджаныя з дыяметрам 20—22 см.

Донцы маюць дваякую форму: з закраінаю і без яе, абедзве формы на падсыпцы. За ўсе гады раскопак выяўлена 27 фрагментаў донцаў з клеймамі (мал. 64). Клеймы ўяўляюць сабою кругі, канцэнтрычныя кругі, кола са спіцамі, некаторыя малюнкi невыразныя⁵. Начынне з кляймом у выглядзе сняжынкi, якое М. Варонін апісвае як «няправільную зорку», было знойдзена намi пры даследаванні Каложскага плато. Безумоўна, па кавалку донца цяжка вызначыць час вырабу гаршкоў з клеймамі, аднак можна сказаць дакладна, што яны адносяцца да перыяду не пазней XV ст.

Гаршкі тыпу III, што маюць валікападобнае патаўшчэнне па краі венца і раўчук знутры пад ім, у параўнанні з тыпам II знойдзены ў нязначнай колькасці. Мяркуючы па аналогіях, яны больш уласцівыя для ўсходняй⁶ і часткова цэнтральнай Беларусі. Не выключана, што ў Старым замку такія гаршкі ўжываліся і ў XIII ст. Акрамя рыфлення яны іншы раз упрыгожваліся двума-трыма радамі хваляў, нанесеных кіёчкам.

Сярод начынняў XI—XII стст. формай і спецыфікай арнаментыкі вылучаецца невялікая група. Яны маюць адна- ці шматрадкавыя валікі па тулаве. Самі валікі (мал. 67: 1) ці прастора паміж імі арнаментуюцца наколамі, насечкамі, калёсікамі-штампамі або асобнымі штампікамі (мал. 61, 62). Такі ж прынып арнаментацыі назіраецца і на начыннях з вертыкальным горлам (мал. 66: 2—4).

Па характары арнаментыкі яны адносяцца да мазавецкага тыпу

³ Малевская М. В. К вопросу о локальных вариантах керамики западнорусских земель XII—XIII вв. // КСИИМК. 1955. Рис. 5. Тип. III.

⁴ Воронин Н. Н. Древнее Гродно // МИА. 1954. № 41. Рис. 25:25, 26.

⁵ Тамсама. Рис. 25; 90.

⁶ Трусов О. А. Археологический отчет о проведении археологических раскопок в г. Мстиславле в августе—сентябре 1984 г. // Архіў СНРВМ. Аб'ект 197/81. Кн. II. Табл. 2:2,7.

(на тэрыторыі Ваўкавыска ў нязначнай колькасці сустракаюцца з канца Х ст., у Наваградку — з канца XI ст.)⁷.

Гаршкі наступных двух тыпаў (IV—V) з'яўляюцца лагічным працягам развіцця формы гаршкоў тыпаў II і III: вышыня шыйкі памяншаецца, знікае раўчук знутры і патаўшчэнні звонку на венцы (мал. 60, тып IV, V). Дыяметр венцаў пераважна 12—16 см, на плечуку і на тулаве наносіліся адна-дзве хвалі рознай амплітуды, але часам майстры прытрымліваліся яшчэ традыцыйнага рыфлення. Фармовачная маса па-ранейшаму з дадаткам буйной жарствы. Частка начынняў мае карычневы колер. Да тыпу V адносяцца знойдзеныя намі два невялікія цэлыя гаршкі (мал. 63: 2, 4), адзін з якіх мае вышыню 5 см, дыяметр донца 6 см і венца 9 см.

Акрамя гаршкоў у калекцыях знаходак са Старога замка прысутнічаюць адзінкавыя фрагменты місак. Формаю яны нагадваюць гаршкі адкрытага тыпу, у чым асабліва пераконваецца, калі сутыкаешся з цэлымі начыннямі (мал. 66: 5).

З XV ст. на тэрыторыі замка, як, між іншым, і ў іншых месцах горада⁸, ужываюцца гаршкі з плаўна выгнутаю шыйкаю, амаль палогімі плечукамі і касым абрэзам венца (мал. 60, тып VI). Паступова памяншаецца вышыня шыйкі, адхіленне венца, і ў XVI ст. ужо пераважаюць начынні без шыйкі, з коса абрэзаным краем. Аб'ядноўвае ўсе гэтыя начынні як характар фармовачнай масы (з дадаткамі жарствы, але кампактнай на зломе), так і тэхніка выканання і від арнаменту. Гэта рыфленне (мал. 67) ці хвалі рознай амплітуды, нанесеныя трох-, пяцірадковым грабеньчыкам. Дыяметр венцаў ад 17 да 23 см. Касцяны грабеньчык для нанясення такога арнаменту быў знойдзены падчас раскопак М. Вароніным⁹.

Мяркуючы па характары арнаментыкі гаршкоў, якія формаю нагадваюць чыгункі (мал. 60, тып VII), грабеньчык як сродак арнаментавання начынняў ужываўся да XVII ст. Гаршкі падобнай формы бытавалі ў гэты час на тэрыторыі заходняга рэгіёна Беларусі (у Гальшанскім і Любчанскім замках)¹⁰. У гэты ж час выкарыстоўваецца яшчэ адзін тып гаршкоў — з высокім цыліндрычным горлам, што мелі петлепадобную ручку (мал. 60, тып VIII). Такую ж з'яву мы назіралі на нашых матэрыялах з Мірскага замка.

Кавалкі накрывак даюць уяўленне пра іх форму (мал. 65): яны былі конуса- або звонападобнай формы і мелі гузіка- ці петлепадобную ручку. Больш раннія гузікападобныя ручкі маюць след падсыпкі (мал. 65: 1, 2), пазнейшыя — з яўным следам зразання з круга. Тут наглядна бачна тэхналогія вырабу такіх накрывак: яны рабіліся ў перавернутым выглядзе. Накрыўкі з петлепадобнымі ручкамі XII—XV стст. пачыналі рабіць з венца і, паставіўшы яго на круг, паступова нарошчвалі аб'ём. У канцы, магчыма, злёгка падсушыўшы выраб, даляплялі ручку. У месцы злучэння паверхня дэфармаваная, знутры добра чытаюцца сляды ад падушчак пальцаў.

⁷ Зверуго Л. Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. С. 139.

⁸ Там жа. Рис. 34:10, 12, 13; Трусов О. А., Кравцевич А. К. Археологический отчет о проведении раскопок на территории б. монастыря базилианок в г. Гродно в июне—июле 1983 г. // Архіў СНРВМ. Аб'ект 150/77а-1. Табл. 4: 1, 4, 6.

⁹ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. Рис. 90:6.

¹⁰ Чернявский И. М. Археологический отчет о проведении раскопок в Гольшанском замке в августе—сентябре 1983 г. // Архіў СНРВМ. Аб'ект 198/81. Табл. 8:2, 3; Чернявский И. М. Отчет о проведении археологических раскопок в июне и августе 1982 г. // Архіў СНРВМ. Аб'ект 198/81. Кн. II. Табл. 23:5.

У якасці кухоннага начыння на працягу XV—XVI стст. выкарыстоўваліся макотры (мал. 68: 2—5). Па форме тулава яны падзяляюцца на два тыпы: конуса- і піялападобныя. Край венца найчасцей зрэзаны ўнутр. У часткі начынняў яно знешне асіметрычнае, часам з раўчуком па краі. Большасць начынняў па тулаве, пераважна ў верхняй частцы, арнаментаваныя шматрадным рыфленнем ці хвалямі, нанесенымі грабеньчыкамі (мал. 66:1). Частка макотраў упрыгожвалася камбінаваным арнаментом з хваляў і стужак¹¹. Сасуды даволі масіўныя (таўшчыня сценак 1—1,2 см), дыяметры венцаў ад 25 да 40 см пры вышыні ад 10 да 20 см. Складам фармовачнай масы і арнаментыкаю гэтыя начынні найбольш блізкія да гаршкоў тыпу VI, з якімі суіснавалі. Найбольш блізкія аналогіі гродзенскім макотрам знаходзілі пры даследаванні Крэўскага і Лідскага замкаў.

З кухоннага посуду адзінкавымі фрагментамі прадстаўлены патэльні-латкі з полаю ручкаю (мал. 63:5), найчасцей зробленыя на ручным крузе, што сустракаюцца ў заходнім рэгіёне ў сляях X—XIV і да XVI ст. Яны мелі дыяметр венца ад 15 да 30 см пры глыбінні пераважна 4—5 см. На сценах начыння выразна бачныя сляды злучэння стужак. Акрамя Гродна фрагменты латак з ручкамі знойдзены ў Лідскім, Мірскім і асабліва шмат у Крэўскім замках. Латкі як від посуду ў заходнім рэгіёне праіснавалі да пачатку XX ст. Праўда, рабіліся яны ўжо без ручкі і часцей не з круглым, а з авальным донцам.

Акрамя ўсіх вышэйапісаных начынняў падчас раскопак знойдзена невялікая колькасць цэлых ці не зусім цэлых мініяцюрных начынняў з дыяметрам донца 4—6 см пры амаль такой жа вышыні начынняў (мал. 63: 1, 3; 68: 1). Магчыма, яны выкарыстоўваліся ў якасці ёмкасцяў для спецыяльных маглі быць цацачным посудам.

Як паказваюць матэрыялы з траншэй (раскопкі 1988 г.), сярод керамікі XVI—XVII стст. пераважае паліваны посуд. Па характары і колеру фармовачнай масы ён падзяляецца на чырвонагліняны і белагліняны. Па асартыменту чырвонагліняны паліваны посуд — гэта гаршкі і кубкі з ручкамі (мал. 70), рынкі, талеркі (часам з падглазурным ангобным роспісам), міскі (мал. 71), збаны і кавалкі ад куфляў. Найбольш шматлікія — кавалкі гаршкоў. У адпаведнасці з формай верхняй часткі чырвонагліняныя гаршкі падзяляюцца на пяць тыпаў (мал. 69).

Тып I — гаршкі са складанайпрафіляваным венцам. Дыяметр венцаў 17—21 см.

Тып II — гаршкі з невялікім валікам ля аснавання амаль прамой шыйкі. Венцы іх маюць дыяметр пераважна 13—16 см.

Тып III — гаршкі з высокім злёжку адхіленым венцам, край якога закруглены ці коса зрэзаны.

Тып IV — гаршкі з каленападобным патаўшчэннем знутры ля аснавання шыйкі. Дыяметр венцаў 17—18 см.

Гаршкі тыпу V маюць S-падобны профіль, край венца звонку коса зрэзаны.

Паліваныя гаршкі тыпаў I—II па плечуках арнаментаваныя карбоўкаю (суцэльны пояс з сеткі ромбаў; ромбаў; ромбаў, запоўненых дробнымі прамакутнікамі) (мал. 70: 1—5). Часам карбоўка дапаўнялася шматрадкавым рыфленнем. У такой жа тэхніцы выкананы арнамент на белагліняных начыннях, але ён больш разнастайны па малюнку. Анала-

¹¹ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. Рис. 90:5.

гічныя начынні шырока вядомыя на тэрыторыі Беларусі, Літвы і Польшчы ў другой палове XVI — першай палове XVII ст.¹²

Падобную форму венца маюць паліваныя кубачкі. Яны ўяўлялі сабой як бы мініяцюрныя гаршчочки з ручкай і адрозніваліся ад гаршкоў таго часу толькі памерамі: дыяметр венца 8—12 см, донца — ад 3,5 да 5—7 см, мініяцюрная ручка, што ў начынняў XVI—XVII стст. мела раўчук пасярэдзіне, мацавалася да краю венца і найбольшага дыяметра тулава. Па сутнасці, па прапорцыях яны падобныя да сучасных кававых кубачкаў. Паліваныя кубачкі XVI—XVII стст. багата арнаментаваліся (карбоўка розных відаў і шматрадкавае рыфленне па плечуках і нават да найбольшага дыяметра тулава). Унутраная паверхня начынняў і ўся арнаментальная зона пакрываліся паліваю зялёнага ці карычневага колераў.

Пры раскопках слаёў XVI—XVII стст. знойдзена невялікая колькасць фрагментаў рынак-патэльняў на трох ножках з полаю ручкай-утулкай. Фрагмент ручкі ад рынкі, памылкова названай М. Вароніным латкаю, быў знойдзены падчас пасляваенных раскопак і аднесены да мяжы XIV—XV стст. Пакуль што ні ў адным горадзе Беларусі не знойдзены рынкі, вырабленыя раней канца XV ст. Хутчэй за ўсё такое датаванне знаходкі з Гродна памылковае, таму што распаўсюджанне іх прыпадае паўсюдна на XVI—XVII стст.

Нягледзячы на нешматлікасць фрагментаў венцаў рынак, маючы на ўвазе знаходкі іх на астатняй тэрыторыі Гродна, можна вылучыць чатыры тыпы рынак XVI—XVII стст. (мал. 69). Тып I — з адхіленым вонкі краем венца з равочкам па ім.

Рынкі тыпу II маюць вертыкальны борцік, знешняя паверхня якога часам упрыгожвалася карбоўкай ці шматрадкавым рыфленнем з дапамогаю грабенчыка. Акрамя чырвонагліняных сустракаюцца белагліняныя начынні двух апісаных тыпаў.

Да тыпу III адносяцца рынкі з шырокім (да 1 см) гарызантальна адагнутым краем венца.

Рынкі тыпу IV, таксама як і тыпу II, маюць вертыкальны борцік, але на знешняй паверхні ёсць каленападобны выступ. Начынні падобнага тыпу ў Мірскім замку сустракаюцца яшчэ і ў XVIII ст.

Сталовы посуд прадстаўлены талеркамі і міскамі. Па форме венца яны падзяляюцца на тры тыпы.

Да тыпу I адносяцца начынні са складанапрафіляваным венцам, з шырокім раўчуком ля яго краю (мал. 69).

У талерак тыпу II венца амаль не вылучана, край яго коса зрэзаны, а па знешняй паверхні часам праходзіць вузкі раўчук.

Талеркі тыпу III маюць знешне асіметрычнае патаўшчэнне краю венца.

Сярод талерак тыпаў I і III акрамя паліваных ёсць распісныя (мал. 71: 1, 3, 4; 72). Распіс белым ангобам наносіўся на борцік і донца талеркі перад пакрыццём паліваю на падсушаны, але неабпалены чарапок. Матывы распісу найчасцей расліннага ці геаметрычнага характару. Талеркі з падпаліўным ангобным распісам сустракаюцца паўсюдна на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVI—XVII ст. Яны выконвалі найчасцей яшчэ і дэкаратыўную ролю. Пацвярджэннем гэтаму можа быць талерка з Полацка з дзвюма прасвіраванымі адтулінамі ў венцы.

¹² Volkaite-Kulikauskienė R. Punios Piliakalnis. Vilnius, 1974.

У XVIII ст. у якасці дэкаратыўных ужываліся маёлікавыя распісныя талеркі. Фрагмент донца адной з іх, з бела-блакітнай эмаллю з кобальтавым роспісам, быў знойдзены на Старым замку. Аднак адтуліны ў ёй прасвідраваны ўжо ў кальцавым паддоне.

Для арнаментыцы паліваных місак канца XVI—XVII ст. часам таксама ўжывалі карбоўку. Міскі з піялападобным тулавам мелі нешырокі (да 3 см) гарызантальна адагнуты борцік, які і выкарыстоўваўся для нанясення арнаменту (мал. 71: 2). У XVIII—XIX стст. ужываліся пераважна міскі з вертыкальным борцікам.

Яшчэ меншай колькасцю фрагментаў прадстаўлены дымлены і глянцаваны посуд XVII—XVIII стст., аднак ён вельмі разнастайны па асартыменту. У залежнасці ад рэжыму абпалу (без доступу кіслароду ў канцы яго) посуд набываў шэры колер.

Для таго каб начынне набыло серабрысты бляск, яго паверхня перад абпалам загладжвалася краменьчыкам ці косткай (спецыяльным лашчылам). Дымлены посуд акрамя глянцавання арнаментавуўся, як і паліваны, з дапамогаю карбоўкі. Гэта датычыцца гаршкоў і збаноў XVII ст. (мал. 73: 1, 4). Частка збаноў XVII ст. па тулаве ўпрыгожвалася вертыкальнымі глянцаванымі стужкамі (мал. 73: 3). На асобных начыннях, вельмі рэдка, сустракаецца камбінаваны арнамент — карбоўка і глянцаваная стужка (мал. 73: 5). Найбольш цікавая знаходка — цэлае начынне ў форме збана з кручанаю ручкаю і з трубчатым носам-злівам насупраць ручкі (мал. 75). Пасярэдзіне тулава выглянцаваны арнамент з сеткі ромбаў, уся астатняя паверхня начыння, у тым ліку і ручка, суцэльна заглянцаваная. Фрагменты паліваных насоў-зліваў сустракаліся падчас раскопак многіх беларускіх гарадоў і замкаў у сляях XVII ст. Аднак цэлага глянцаванага яшчэ не было.

Яшчэ адзін збан поўнага профілю, што датуецца XVIII ст., меў некалькі рыфленых стужак па горлу, уся астатняя паверхня арнаментавана глянцаванымі стужкамі і зігзагамі (мал. 74). Талеркі і міскі з вертыкальным борцікам упрыгожваліся па борціку і сценах петлепадобным арнаментам, сеткай ці таксама вертыкальнымі стужкамі (мал. 73:2).

Акрамя посуду падчас раскопак знойдзены керамічныя рэчы іншага гаспадарчага прызначэння. Найперш гэта кавалкі і адна цэлая скарбонка з купалападобным завяршэннем, якая заканчвалася закругленым шырочкам (мал. 76). Донца мела пліткападобны паддон. Абпальвалася скарбонка ў печы разам з паліваным посудам, таму на сценах відаць пацёкі палівы. Вышыня і дыяметр донцаў скарбонак звычайна былі аднолькавыя (не больш 5—7 см). Даўжыня шчыліны не перавышала 3 см.

За ўсе гады раскопак сабрана шэсць кавалкаў люлек (мал. 77). Яны падзяляюцца на тры групы: непаліваныя (іх большасць), паліваныя і дымленыя. Рабіліся люлькі ў састаўных формах, на якіх быў нанесены арнамент (пераважна геаметрычны).

Частка чырвонагліняных люлек мае глянцаваную паверхню. На іх, як правіла, ёсць кляймо (малюнкі невыразныя). Яны трапілі на Беларусь у XVIII ст. Магчыма, мясцовыя люлькі — чырвонагліняныя з зялёнай палівай, што часам упрыгожваліся геаметрычным арнаментам. Яны сустракаюцца ў шмат якіх гарадах у сляях XVII—XVIII стст.

Яшчэ адзін від керамічных вырабаў — цацкі і свісцёлкі. Акрамя паліванай цацкі са слоя XI—XIII стст. (кавалак паліванага канька з раскопак М. Вароніна) у калекцыі ёсць непаліваная цацка-свісцёлка XVIII ст. у выглядзе птушкі (мал. 78).

З прывазных керамічных вырабаў трэба адзначыць перш за ўсё амфары (прадстаўлены пераважна сценкамі — гладкімі, з буйным ці дробным рыфленнем XI—XII стст. і адным венцам ад амфары з горлама-раструбам) (мал. 79). Другая група прывазных вырабаў — белагліняныя паліваныя гаршкі, кубкі, рынкі канца XVI — першай паловы XVII ст., што ў гэты час вырабляліся ў вялікай колькасці ў Шлёнскіх майстэрнях на тэрыторыі Польшчы.

Адзінкавымі фрагментамі прадстаўлена начынне з «каменнай масы» з прырэйнскіх гарадоў, што адносіцца да XVI—XIX стст.

У сляях XIII—XIV стст. у раскопе II знойдзена фаянсавае венца піялы, магчыма, залатаардынскага паходжання. Цеста начыння даволі тлустае, гліняная маса шэрага колеру. З бакоў пасудзіна была пакрыта роўным тоўстым слоём бліскучай палівы добрай якасці. Маюцца рэшткі падглазнага роспісу сіняга і зялёнага колераў.

Сабрана калекцыя фаянсавага посуду XVIII—XX стст. Варта адзначыць вялікі фрагмент талеркі з сінім друкаваным арнамантам — пейзаж з двухпавярховым домам і гатычным саборам. У цэнтры талеркі ёсць невялікая скразная адтуліна, магчыма, яна вісела на сцяне ў якасці аздаблення. На другім боку талеркі маецца кляймо — два рагі замонасці з кветкамі і надпісам унізе «Davenport». Гэта выраб англійскай фабрыкі Дэйвенпорта, які стаў яе ўладальнікам з 1793 г.¹³

Астатняя частка парцелянавых вырабаў, знойдзеных на Старым замку ў Гродне, у асноўным прадстаўлена масавай прадукцыяй кузняцоўскіх заводаў, фабрыкі І. Малчанава ў Новым Двары Варшаўскай губерні і прадпрыемства Фрэйдэнрайха з Кола. Датуюцца гэтыя вырабы канцом XIX — першай паловай XX ст.

Кафля

Упершыню кафляныя печы ў пабудовах на тэрыторыі Старога замка згадваюцца ў «Пісцовай кнізе Гродзенскай эканоміі», якая была складзена ў XVI—XVII стст. Гэтая вельмі цікавая пісьмовая крыніца ўтрымлівае звесткі аб наяўнасці ў тагачасным замку больш трох дзесяткаў кафляных печаў. Ёсць згадкі аб зялёнай паліванай кафлі, таксама называюцца «печы белыя», альбо «печы кафлі белай». Паколькі кафлі, пакрытыя белай палівай, у значнай колькасці з'яўляюцца толькі ў XVIII—XIX стст., гаворка, відаць, ідзе аб печах са звычайнай тэракотавай кафлі, якая потым была пабелена. Дарэчы, непаліваныя кафлі са слядамі пабелкі неаднойчы сустракаліся нам падчас раскопак у розных гарадах Беларусі. Цікава адзначыць, што ў адным з будынкаў замкавага палаца знаходзілася печ «віленскай работы»¹⁴. Мяркуючы па назве, можна выказаць думку, што яна была аблямавана дарагой паліхромнай рэльефнай кафляй, зробленай па спецыяльнаму заказу віленскімі майстрамі. Таму не выпадкова, што некаторыя віды паліхромных кафляў, знойдзеныя намі побач з палацам Стэфана Баторыя, не маюць аналогій у нашых беларускіх гарадах і замках.

Гартаючы старонкі «Пісцовай кнігі», можна атрымаць звесткі і адносна канструкцыі кафляных печаў. Былі печы з зялёнай кафлі на чатырох слупках з арэхавага дрэва, печы з комінам, белая круглая печ, а таксама печ з устаўленым у яе катлом.

¹³ Blasker T. F. The ABC of collecting English Pottery. London. P. 274.

¹⁴ Пісцовая кніга Гродзенскай эканоміі с прибавлениями издания Виленской комиссии для разбора древних актов. Вильно, 1882. С. 18.

Шмат кафлі было знойдзена польскімі даследчыкамі ў 30-я гады, а таксама М. Вароніным у 1949 г. Аднак польскія навукоўцы зусім не пісалі пра свае знаходкі, а М. Варонін надрукаваў толькі адзін фота-здымак фрагментаў гаршковай кафлі, якую знайшоў у яме пад Верхняй царквой. Даследчык, не ведаючы, што гэта такое, тым не менш адзначыў добрую якасць вырабу невядомых яму начынняў. У яго манаграфіі ёсць таксама згадка аб «рэльефнай зялёнай кафлі» з усходняга раскопу.

Але не ўсё кафляны матэрыял з раскопак Ю. Ядкоўскага, З. Дурчэўскага і М. Вароніна загінуў. Частка яго апынулася ў музейных фондах і нават трапіла ў экспазіцыю. Экспазіцыйны матэрыял і быў часткова надрукаваны ў Кароткай энцыклапедыі БССР, а таксама ў буклеце Р. Валадзько і кнізе М. Кацара¹⁵. Аднак датаванне гэтых кафляў яўна памылковае. Больш дакладнае іх датаванне пададзена намі ў альбоме «Беларуская кафля»¹⁶.

У 1992 г. падчас разборкі старых калекцый супрацоўнікі Гродзенскага музея знайшлі унікальную паліваную кафлю. На вонкавай пласцінцы кафлі ў познегатычных традыцыях відаць выявы двух манахаў, магчыма летапісцаў. Датаваць гэтую кафлю папярэдне можна першай паловай — сярэдзінай XVI ст. (мал. 81). Аналагі пакуль невядомыя.

Асноўная калекцыя кафлі падчас раскопак на тэрыторыі Старога замка ў Гродне была сабрана намі ў 1985—1988 гг. — 657 кавалкаў гаршковай кафлі і 2620 фрагментаў каробкавай.

Гаршковая кафля падзяляецца на 2 тыпы: з круглым і квадратным вусцем і датуецца XV—XVI стст. (мал. 80). Некаторыя кафлі з круглым вусцем мелі дыяметр вусця 11—13 см, а дыяметр донца — 8—10 см. Квадратнае вусце мела памер 12,5×12,5 см, дыяметр донца 7,5 см. У другой палове XVI ст. некаторыя экземпляры гаршковай кафлі з квадратным вусцем знутры паліваліся зялёнай палівай. Не выключана, што тыя ж кафлі, як паліваныя, так і непаліваныя, ужываліся ў XVII ст. Уяўляе цікавасць донца гаршковай кафлі, зробленае ў выглядзе рэльефнай разеткі (мал. 80:3). На донцах ёсць сляды зрэзу вырабаў з ганчарнага кола ніткай.

Росквіт кафлянай вытворчасці ў Гродне прыпадае на другую палову XVI—XVII ст. Сярод знаходак вылучаецца кафля ад розных частак кафляных печаў: сцянная, кутняя, гзымсавая, паясковая і каронкі. Найбольш пашыраная зялёнапаліваная і паліхромная кафля. Непаліваных экземпляраў знойдзена няшмат. На падставе сабраных матэрыялаў мы змаглі зрабіць некалькі рэканструкцый кафляных печаў гэтага часу (мал. 84—87).

Да другой паловы XVI ст. адносіцца зялёная паліваная кафля, вонкавая пласціна якой мае значны выгін і аздоблена малюнкам у выглядзе вялікага квадрата, у цэнтр якога ўпісаны меншы квадрат (мал. 82:1). Кафля такога тыпу знойдзена намі ў Лідскім замку. Адначасова ў будынку Старога замка ўжывалася кафля з квадратнай вонкавай пласцінай і высокімі борцікамі. Арнамент у выглядзе розных варыянтаў шматгнялёсткавай разеткі выконваўся ў тэхніцы паглыбленага рэльефу.

Самай цікавай з усёй калекцыі з'яўляецца паліхромная кафля канца XVI ст., упрыгожаная разнастайнымі тыпамі арнаменту. Магчыма, да адной з печаў XVI ст. мы маем цэлы пячны набор розных па

¹⁵ Белорусская ССР. Краткая энциклопедия. Мн., 1981. Т. 4. С. 187; Володько Р. Ф. Белорусские изразцы Мн., 1978; Кацер М. С. Народно-прикладное искусство Белоруссии. Мн., 1972. С. 52—53.

¹⁶ Беларуская кафля. Мн., 1989. С. 44, 77, 79.

канструкцыі кафляў. Гэтая печ некалі аздабляла палац Стэфана Баторыя (мал. 87).

На наш погляд, адной з самых унікальных знаходак з'яўляюцца фрагменты квадратнай кафлі канца XVI ст. Цэнтр яе займае профільная выява чалавека ў лаўровым вянку, заключаная ў двайную круглую рамку, унутраны край якой заканчваецца шэрагам аднолькавых петляў. У ніжніх кутах кафлі знаходзяцца выявы двухгаловых арлоў, у верхніх — ільвоў з пышнымі грывамі і доўгімі хвастамі, паміж імі змешчана карона як сімвал каралеўскай улады. Спалучэнне белага рэльефу з сінім колерам дае пераўзыхызены эфект і аказвае высокае эмацыянальнае ўздзеянне. Памеры кафлі 19×19 см, вонкавая пласціна даволі тонкая (мал. 82:16). У калекцыі маецца цэнтральная частка кафлі такога ж тыпу, але профільная выява караля павернута ў другі бок. Па характары малюнка бачна, што драўляныя формы рабіліся хутчэй за ўсё рознымі майстрамі. Трэба адзначыць, што аналагаў такой кафлі пакуль што не знойдзена на тэрыторыі Беларусі.

Вельмі рэдкай знаходкай з'яўляецца і фрагмент паяскавай кафлі, які мы ўмоўна назвалі «пасвячэнне ў рыцары». На ёй — выявы двух людзей у тыпова рэнесансавым адзенні, адзін з іх стаіць тварам да нас, другі прыпаў на адно калена, у руках трымае корд альбо меч. Тонкая прапрацоўка дэталей адзення, твараў, прычосак, атрыбутаў, рэалістычны малюнак з добрым веданнем прапорцый чалавека — усё гэта, безумоўна, сведчыць аб высокім прафесійным узроўні майстра, які, відаць, быў немясцовага паходжання і запрошаны ў Гародню для выканання спецыяльнага заказу. Вышыня кафлі 11,5 см, рэльеф высокі, таксама белага колеру на сінім фоне, які амаль не захавалася, бо паліва адлушчылася з-за дрэннага счэплення з чарапком. Вонкавая пласціна мае сляды неаднаразовай пабелкі (мал. 82: 18).

Прыцягвае ўвагу і невялікі кавалак з выявай барабаншчыка. На жаль, верхняя частка тулава сколата, засталася толькі частка галаўнога ўбору, а вась барабан захавалася цалкам. Кафля гэтая таксама паліхромная: спалучэнне сіняга і белага колераў.

Акрамя таго, у калекцыі ёсць паяскавая кафля анімалістычнага характару з сіметрычнай кампазіцыяй: на адной з іх выява каня (кафля двух тыпаў — непаліваная і паліхромная), на другой — леў (?) з загнутым угору хвостом і птушка; у цэнтры быў нейкі герб, але захавалася толькі невялічкі кавалак з крыжам.

У паўночнай частцы Замкавай гары у час расчыстак памяшканняў казематаў XVI—XVII стст. было знойдзена 18 кавалкаў паліхромнай кафлі, вонкавая пласцінка якой аздаблена выявай букета ў вазоне. Складаная па форме кветка з выгнутымі лісткамі знаходзіцца ў прыгожай белай вазе з высокай шыяй і выгнутымі ў выглядзе лацінскай літары S ручкамі. Па краях вонкавай пласціны праходзіць высокая рамка шырынёй 1 см. Сама пласціна таўшчынёй 1,1—2 см мае форму, блізкую да квадрата (19×19,5 см). Квадратная румпа вышынёй 9 см мацавалася з дапамогай жгуціка сырой гліны, прыціснутага пальцамі, але не загладжанага. У дэкаратыўным аздабленні кафлі побач з глухімі палівамі — сіняй (фон) і белай (ваза) — ужыта зялёная свінцовая глазура (кветка, лісты і рамка) (мал. 82: 12).

Падобная кафля, але зялёная ці тэракотавая, знойдзена ў Лагойску, Лідскім, Крэўскім і Мірскім замках¹⁷.

¹⁷ Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв. Мн., 1988. С. 143.

Да гэтага ж часу адносіцца зялёнапаліваная партрэтная кафля, вонкавая пласціна якой мае памеры 19,5×18,5 см. На ёй у двухпрыступкавай рамцы маецца малюнак чалавека ў профіль, які трымае ў руках рэчы, падобныя да атрыбутаў каралеўскай альбо імператарскай улады (дзяржава і скіпетр). Такая кафля, толькі непаліваная, знойдзена ў Мінску.

Канцом XVI ст. датуюцца і паліхромныя кафлі з раслінным арнаментом, якія маюць шырокую падвоеную рамку, тыповую для гэтага часу, жоўтага і бірузовага колераў, белы рэльеф на сінім фоне. Пазнейшым з'яўляецца фрагмент паліхромнай кафлі з малюнкам расліннага характару (чатырохчленнай сіметрыі), рамка становіцца вузейшай і меншай вышыні, малюнак набывае рысы, уласцівыя для эпохі барока, каляровае вырашэнне тое ж самае.

Таксама знойдзена гзымсавая кафля з выявай маскарона канца XVI ст. двух тыпаў — паліхромная (белы рэльеф на сінім фоне) і зялёнапаліваная.

Каронкі прадстаўлены некалькімі фрагментамі з раслінным арнаментом у спалучэнні з геаметрычным, вонкавая паверхня якіх увагнутая (мал. 83: 14—17).

У канцы XVI — першай чвэрці XVII ст. сярод дэкору гродзенскай кафлі найбольш пашыраны раслінны арнамент. Даволі часта ён будаваўся па прынцыпу чатырохчасткавай сіметрыі: у цэнтры вонкавай пласціны размешчана разетка, ад якой у куты пласціны цягнуцца стылізаваныя сцябліны. Іншыя тыпы арнаменту — гэта розныя сцябліны, кветкі, лісце аканта (мал. 82: 7—11). Таксама знойдзена некалькі гзымсавых і сцянных кафляў з геаметрычным арнаментом у выглядзе ромбаў альбо чатырох невялікіх квадратаў (мал. 82: 2; 83:5). Адною з найбольш цікавых з'яўляецца гзымсавая кафля, у цэнтры якой змешчана стылізаваная валошка; яна мела два каляровыя вырашэнні — зялёнапаліванае і паліхромнае (мал. 83: 7).

У нашай калекцыі ёсць фрагмент кафлі непаліванай і зялёнапаліванай сярэдзіны — другой паловы XVII ст. з вельмі распаўсюджаным на Беларусі матывам — «вазон з кветкай». Кампазіцыя ўскладняецца ў верхняй частцы профільнымі выявамі птушак, якія сядзяць на галінках, а ў ніжняй змешчаны дзве сіметрычныя, нахіленыя да цэнтру расліны (мал. 82: 14).

Другой паловай XVII ст. датуецца паліхромная дывановая кафля з раслінным арнаментом без рамкі, прычым у расфарбоўцы ўжыты белы, сіні і бірузовы колеры палівы.

Да канца XVII — пачатку XVIII ст. адносіцца гзымсавая кутняя кафля з выявай маскарона. Цікава тое, што кампазіцыя цалкам супадае з кампазіцыяй XVI ст., але ў адрозненне ад яе спачатку ўся кафля пакрывалася белай эмаллю, а потым па рэльефу наносілася сіняя паліва (мал. 83: 9). Магчыма, што такія кафлі вырабляліся для аднаўлення старых печаў у часы рамонту. Да гэтага ж часу адносіцца і паліхромная паясковая кафля з маскаронам.

У калекцыі маюцца таксама і фрагменты распісной кафлі канца XVII ст. Малюнак тут зроблены кобальтам па сырой эмалі. Трэба адзначыць, што падобны малюнак можна сустрэць і на маёлікавых талерках гэтага ж часу, якія мелі не толькі утылітарнае, але і дэкаратыўнае прызначэнне.

Яшчэ адной вельмі цікавай знаходкай з'яўляецца кафля першай паловы XVIII ст. з выявай герба Вялікага княства Літоўскага «Пагоня». У цэнтры кампазіцыі герб, над ім уверсе змешчана карона. Цікава, што

існавалі чатыры варыянты колеравага вырашэння такой кафлі — непаліваны, з зялёнай і карычневай палівай і паліхромны (мал. 82: 15).

У гэты час існавала распісная кафля з роўнай паверхняй з выявамі кветак (сіні кобальт на белай эмалі) (мал. 83: 11—13). Другой паловай XVIII ст. датуецца гладкая сцянная кафля і гзымсавая складанага профілю з зялёнай палівай. Да канца XIX — пачатку XX ст. можна аднесці непаліваную і паліваную кафлю, аздобленую ў стылі мадэрн (мал. 82:6).

Акрамя Старога замка значная колькасць кафлі XVI—XX стст. знойдзена археолагамі падчас раскопак у Старым горадзе.

Будаўнічыя матэрыялы

Пры будаўніцтве замка, культавых пабудоў на тэрыторыі Замкавай гары разам з камянямі шырока ўжываліся пачынаючы з XII ст. керамічныя матэрыялы. Падчас археалагічных даследаванняў у 30-я гады нашага стагоддзя сабрана значная калекцыя будаўнічых матэрыялаў, якая налічвае некалькі тысяч фрагментаў і цэлых вырабаў. Сярод іх пераважае цэгла, плітка падлогі і дахоўка.

Найбольш старажытным матэрыялам з'яўляецца **плінфа**, якая датуецца XII ст. Яе знойдзена шмат пры раскопках на мысе і ў іншых месцах Старога замка. З плінфы былі пабудаваны абарончыя сцены дзядзінца, узведзены княскі церам і Ніжняя царква. Плінфа часам выкарыстоўвалася і простым насельніцтвам для пакрыцця двароў у драўляных сядзібах. Фармат яе ў сярэднім складае $27-29 \times 16,5-18 \times 3,5-4,5$ см, аднак сустракаюцца фрагменты таўшчынёй 3 см і шырынёй 14 см. Азначым, што плінфа па форме была не толькі прамавугольнай. Шмат кавалкаў плінфы, якія сабраны пры раскопках, мелі складаную форму — так званая фігурная (мал. 20, 21; 32: 1, 2, 4, 6—7). Адным з варыянтаў фігурнай плінфы з'яўляецца лякальная плінфа. Яна мела скругленыя і паўкруглыя абрысы. У калекцыі вызначаецца да шасці відаў лякальнай плінфы, а фігурнай увогуле налічваецца 19 варыянтаў. Плінфы такой формы выкарыстоўваліся пры муроўцы складаналіпавага фасадаў старажытных пабудоў.

Асаблівую цікавасць выклікаюць плінфы, на тарцах якіх захаваліся розныя знакі. Часам гэтыя знакі падобныя на літары (мал. 19, 22). Лічыцца, што яны з'яўляюцца клеймамі майстроў; але гэтае пытанне канчаткова яшчэ не высветлена. Плінфа са знакамі знойдзена ў муроўцы сцяны XII ст. Большасць яе мае на сабе сляды рошчыны.

Гродзенскія цагельнікі ў канцы XII — пачатку XIII ст. складалі асноўную частку майстроў па вырабу плінфы ў будаўнічай арцелі пад кіраўніцтвам Міланага. Аб кантактах паміж чарнігаўскай і гродзенскай архітэктурнымі школамі шмат разоў гаварылася ў навуковай літаратуры. Даследчыкі не раз адзначалі, што аўтарам гродзенскіх мураваных пабудоў другой паловы — канца XII ст. і чарнігаўскай Пятніцкай царквы быў адзін і той жа дойд — Пётр Міланег. Гэта пацвярджае і параўнаўчы аналіз плінфы (табліца).

Як бачна, некаторыя памеры плінфы з чарнігаўскіх і гродзенскіх пабудоў амаль аднолькавыя. Варта адзначыць, што знакі на плінфе з Гродна і Чарнігава маюцца толькі на тарцах цаглін. Некаторыя з іх супадаюць. Гэта знакі ў выглядзе літар «А» і «И», а таксама геаметрычныя (лукатка, кола, падзеленае на чатыры часткі, паўкола і крыж).

Каб павялічыць акустыку храмаў, у іх сцены ў XII ст. умуроўвалі збанападобныя керамічныя вырабы. Яны атрымалі назву галаснікоў. Фрагменты гэтых вырабаў знойдзены і пры раскопках гродзенскага замка.

Параўнаўчы аналіз плінфы

Горад	Помнік	Памер плінфы, см
Гродна	Ніжняя царква	25—26,5×15×3,5—4
Гродна	Хорам (церам)	29,5—31×18—20×4—5
Гродна	Мураваная сцяна на паўночным мысе дзядзіна	27—30×18—19×3,5—4,5
Гродна	Прачысценская царква	28×16×4
Гродна	Каложская царква	26—28×16—16,5×3,5—4
Ваўкавыск	Храм на дзядзіна	26—28,5×14,7—16,5×3,5—4,5
Чарнігаў	Міхайлаўская царква	26—27×17—19×3,5—4,5
Чарнігаў	Дабравешчанская царква	24—28×19—25×4,5
Чарнігаў	Пятніцкая царква	27—28×16—20(19)×4,5—5

Галаснікі былі ўмураваны ў сцены Ніжняй царквы. Аб гэтым сведчаць кавалкі рошчыны на вонкавым баку іх сценак, якія да таго ж мелі рыфленую паверхню. Усяго ў 1985—1986 гг. знойдзена 80 кавалкаў галаснікоў.

Пазней, пачынаючы з XIV ст., на тэрыторыі замка асноўным будаўнічым матэрыялам разам з камянямі стала цэгла. У XIV — пачатку XVI ст. шырока прымянялася вялікапамерная цэгла, напрыклад пры будаўніцтве каменнага замка ў часы Вітаўта, яе сярэднія памеры 29—30×13×9—10,5 см. Шмат якія цагліны мелі на тарцах, а калі-нікалі і на пасцелі самыя розныя меткі, якія рабіліся цагельнікамі нажом па сырой гліне перад абпалам. Часам меткі ў выглядзе кратаў наносіліся адразу на некалькі цаглін, што ляжалі побач. Прычым краі такога малюнка траплялі на суседнія цагліны. Вялікую калекцыю метак на цэгле канца XIV — пачатку XV ст. сабраў і надрукаваў М. Варонін¹⁸. Архіўны здымак цагліны з меткай у выглядзе княскага знака на пасцелі друкуецца намі ўпершыню (мал. 24).

З вялікапамернай чырвонай цэглы быў пабудаваны каземат XV—XVI стст. Яе цеста добра перамешана і абпалена. На адным з бакоў бачны ад 5 да 7 барознаў, якія зроблены спецыяльным штампам. Трапляюцца і вельмі буйныя цагліны. Адна з іх мела фармат 23×20×17 см. Акрамя прастай па форме цэглы знойдзена так званая клінкерная, якая характарызуецца высокай трываласцю. Фасонная цэгла прадстаўлена ў выглядзе хвалістай выбаркі. Таўшчыня цагліны 9,5 см (мал. 37: 4).

Нервюрная цэгла мела стралавідную форму, яе таўшчыня 8—8,5 см, даўжыня 28 см, шырыня 15,5 см. На адным з бакоў ёсць сляды двух пальцаў (мал. 37: 1,2). Выраблялася яна ў спецыяльнай форме. Другі бок цаглін шурпаты, бо яе сушылі на пясчанай падсыпцы. Профіль цэглы выбіраўся нажом. Цагліны некалі былі атынкаваныя, бо кавалкі тынкоўкі засталіся паміж рэбрамі. Сярод цаглін трапляюцца вырабы са слядамі жывёл, што сведчыць аб іх сушцы на адкрытым паветры пад павеццю.

Другі тып цэглы — цэгла чырвонага або жоўтага колеру памерамі 26,5×13×6,5—7 см; 27—28×13×7—7,5 см. Датуецца яна канцом XVI — першай паловай XVII ст. Цэгла роўная з двух бакоў альбо на адным баку мае барозны, якія праведзены паралельна краям цагліны ці наўскос (мал. 37: 5, 7).

Цагліны жоўтага колеру памерам 28,5—29×14,5×5 см з добра перамешанага цеста маюць касыя альбо прамыя барозны на адным баку, зробленыя пальцамі майстра. Больш за ўсё іх знойдзена ў раскопе III і датуецца яны сярэдзінай XVII — першай паловай XVIII ст. На адной з пас-

¹⁸ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. Рис. 106, а, б, в.

целяў цагліны маюцца тры-чатыры (зрэдку пяць) баразны. На ніжняй, роўнай пасцелі даволі часта сустракаюцца адбіткі травы.

Цэгла канца XIX — першай паловы XX ст. невялікіх памераў, жоўтага колеру; часам яна мае глыбокія клеймы-надпісы — адзнакі прыватных цагельняў.

Пліткі падлогі. Значная колькасць паліваных керамічных плітак падлогі XII ст. сабрана намі ў выніку раскопак (265 фрагментаў і цэлых паасобнікаў). Колеравая палітра самая розная (жоўты, салатавы, зялёны і карычневы колеры). і аўшчыня плітак вагалася ад 1,8 да 3 см. Квадратныя пліткі мелі розныя памеры: 12,8×12,8 см; 13×13 см; 13,3×13,3 см; 14,5×14,5 см; 16,5×16,5 см; 17,5×17,5 см. Знойдзены таксама і кавалкі фігурных плітак складанай формы (мал. 32: 8—14). Бакі амаль усіх плітак скошаны вонкі і ўнутр. Большасць фрагментаў маюць сляды ўпывавай рошчыны, а некаторыя і сляды пажару. Абпал некаторых плітак кепскі: пасярэдзіне вырабаў выразна прасочваецца чорная палоска недапаленай гліны.

Аб мясцовай вытворчасці паліванай керамікі сведчыць знаходка глінянага тыгля ў сляях XII ст., на якім добра бачны сляды палівы (мал. 31).

Пяць кавалкаў паліваных керамічных вырабаў маюць таўшчыню 3—3,5 см. Магчыма, што гэтыя плінфы, пакрытыя палівай. Яны вырабляліся разам з пліткамі і ўжываліся для машчэння падлогі¹⁹. На тарцы адной з бракаваных плітак маецца рэльефны знак, падобны да знакаў на плінфе.

Большая частка плітак, калі меркаваць па іх форме і памерах, відаць, ляжала некалі на падлозе Ніжняй царквы, што знаходзілася непадалёку ад раскопу II. Аднак не выключана, што частка знойдзеных намі плітак магла быць скарыстана для маёлікавай падлогі княскага храма.

Паліваная кераміка шырока ўжывалася для аздобы фасадаў Ніжняй царквы. Намі знойдзена 6 фрагментаў лякальных фасадных плітак, круглых і трапецападобных (даўжыня 18 см). Іх таўшчыня вагаецца ад 1,5 да 3 см (мал. 33). Аналагічныя пліткі, пакрытыя жоўтай, зялёнай або карычневай палівай, былі выкарыстаны пры аздабленні фасадаў Каложскай Барысаглебскай царквы. Да канца XVI ст. адносяцца квадратныя пліткі падлогі (16,8×16,8 і 17,5×17,5 см), пакрытыя зялёнай ці жоўтай палівай (мал. 34).

Дахоўка. Гэты трывалы керамічны матэрыял шырока ўжываўся для накрыцця дахаў на вежах, галерэях, будынках, браме, палацы і царкве замка. Дахоўка выраблялася з чырвонай вельмі добра ачышчанай гліны і мела прыгожы выгляд.

Вялікую цікавасць уяўляюць кавалкі гатычнай зялёнапаліванай вільчаковай дахоўкі канца XV — першай паловы XVI ст. з дэкаратыўным шыпам (мал. 36: 4; 38). Яго вышыня больш за 12 см, таўшчыня дахоўкі 1,5—1,8 см.

У гэты час таксама была ва ўжытку чырвоная пляската дахоўка, якая ў літаратуры мела назву «бавровы хвост». Такая дахоўка знойдзена на Старым замку ў Гродне і пры раскопках былога фарнага касцёла Вітаўта ў 1992 г. на Савецкай плошчы. Аналагічная дахоўка выяўлена І. Чарняўскім пры вывучэнні Прачысценскай царквы. Шырыня прамавугольнага канца такой дахоўкі роўная 17—17,5 см, таўшчыня — 2 см. Другі яе канец мае на абодвух баках выемкі ў чвэрць круга, а пасярэдзіне яго знаходзіц-

¹⁹ Чукова Т. А. Древнерусские керамические поливные плитки // КСИИ. М., 1987. Вып. 190. С. 16.

ца акруглы выступ шырынёй каля 9 см, які нагадвае хвост бобра (мал. 35)²⁰.

У часы Стэфана Баторыя, у канцы XVI ст., большасць пабудоў на тэрыторыі замка была накрыта пляскатай чырвонай дахоўкай з трохкутным шыпам вышынёй 3,5—4,5 см, кавалкі якой знойдзены пры раскопках (мал. 36: 1—3,6). Яна мела памеры 38×17×2,5; 37×15,5×2 см і была як з барознамі (4—5 на адным баку), так і без іх. З асобных кавалкаў мы сабралі тры цэлыя экзэмпляры, прычым адна дахоўка зроблена з жоўтай гліны і мае на паверхні сляды вапнавай рошчыны. Пазней, у XVIII ст., пабудовы на тэрыторыі замка сталі накрываць хвалістай дахоўкай (мал. 36: 7—9). Яна мела прамавугольны мацавальны шып і была таксама чырвонага колеру. На паверхні аднаго з мацавальных шыпоў было прасочана кляймо ў выглядзе крыжыка (мал. 36: 9). Знойдзена таксама і вільчаковая паўкруглая дахоўка XVIII ст. Адзін яе край быў аздоблены налепам з насечкай і меў круглую адтуліну для цвіка, якім гэтая дахоўка мацавалася да крокваў даху (мал. 36: 5).

Вырабы з каменя прадстаўлены кавалкамі вапняковых аздабленняў вокнаў, а магчыма, і дзвярных парталаў (мал. 111). Некаторыя з іх маюць арнамент расліннага характару і карычневую афарбоўку. Датуюцца гэтыя вырабы канцом XVI ст.

Аконнае шкло знойдзена ў сляях канца XVI—XVII ст. Яно ў асноўным прамавугольнай формы і мае таўшчыню ад 0,7 да 2,4 мм. Каля 60% усіх кавалкаў аконнага шкла належаць да вітражоў — невялікіх шыбак трохкутных альбо трапецападобнай формы з абрэзанымі і апрацаванымі краямі. Разам з аконным шклом былі знойдзены свінцовыя абкладкі, у якія і мацаваліся шкляныя шыбкі (мал. 117).

Аналагічнае аконнае шкло і свінцовыя абкладкі знойдзены ў сляях XVII ст. пры раскопках Мінскага замчышча²¹ (мал. 95). Такім чынам, праведзеныя на Старым замку раскопкі даюць падставу сцвярджаць, што керамічныя будаўнічыя матэрыялы шырока выкарыстоўваліся пры будаўніцтве абарончых збудаванняў, храмаў і свецкіх пабудоў на працягу XII—XVIII стст. Большасць іх з'яўляецца прадукцыяй мясцовых рамеснікаў.

Металічныя вырабы

Металічныя вырабы складаюць нешматлікую, але даволі разнастайную групу калекцыі.

Большасць іх (80%) знойдзена ў раскопе II, што быў распрацаваны на працягу некалькіх гадоў у двары Старога замка. Каштоўнасць гэтых матэрыялаў заключаецца ў тым, што яны добра датуюцца дзякуючы дэндрохраналагічнаму аналізу рэшткаў драўляных пабудоў XII—XV стст.

Калекцыя вырабаў з металу налічвае 148 знаходак. Па свайму функцыянальнаму прызначэнню яны падзяляюцца на некалькі груп. Першую групу складаюць прылады працы і разнастайныя інструменты, другую — зброя і рыштунак верхніка і верхавога каня. Да трэцяй групы адносяцца рэчы гаспадарча-бытавага прызначэння і ўпрыгожанні.

²⁰ Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI—XVII вв. С. 125. Рис. 71.

²¹ Русов П. А. Деревянные сооружения Менска XIII—XVII вв. Мн., 1992. С. 25. Рис. 17.

Прылады працы (3 сярпы і 20 нажоў). Два амаль цэлыя экземпляры сярпоў (трэці прадстаўлены нязначным фрагментам), паводле В. Левашовай, блізкія да сярпоў руска-літоўскага тыпу: вугал паміж клінком і ручкай прылады набліжаецца да прамога, вышыня дугі — $1/3$ — $1/4$ асновы. У канцы лязо ўтварае востры вугал з лініяй асновы. Гэтыя прылады знойдзены ў пластах XII ст., прычым большыя экземпляры (мал. 55: 7) — на абпаленай маставой 1150-х гадоў. Аналагічныя сярпы вядомы з раскопак М. Вароніна²² і па матэрыялах раскопак у Літве²³ і на іншых тэрыторыях.

З 20 нажоў 17 экземпляраў знойдзена ў раскопе II, астатнія — у шурфах на паўночна-заходнім мысе замка. За аснову іх вывучэння ўзяты прыцыпы класіфікацыі, распрацаваныя Б. Колчыным для наўгародскіх матэрыялаў.

Паводле функцыянальнага прызначэння ўсе сабраныя нажы належаць да гаспадарчых універсальных. Яны маюць простую спінку, клінападобнае сячэнне лязо і сіметрычнае або закругленае зверху вастрыё. Для большасці з іх (12 экземпляраў), датаваных XV—XVI стст., характэрна чаранковая ручка і даволі вялікія памеры: агульная даўжыня дасягае 130—180 мм пры даўжыні чаранка 30—50 мм і шырыні клінка 7—18 мм (мал. 55: 14). Нажы, знойдзеныя ў гарызонце пабудоў XII ст. (5 экземпляраў), таксама чаранковыя, аднак іх памеры меншыя: агульная даўжыня 90—100 мм, даўжыня чаранка 30 мм (мал. 55: 13, 15). Ручкі з накладкамі, замацаванымі чатырма заклёпкамі, маюць толькі два нажы, выяўленыя ў культурным пласце XVI—XVII стст.

З іншых інструментаў знойдзены два долаты, будаўнічы масцярок, скобла, чацвёрэ нажніц, прабой, іголка і шыла.

Долаты ўяўляюць сабой цэльнаметалічны стрыжань квадратнага сячэння з закругленымі гранямі, на адным канцы якога лязо ў выглядзе касога зрэзу, а на адваротным — абух (мал. 55: 11). Першыя экземпляры адносяцца да пачатку XVII ст., другія — да XIII—XIV стст. Долаты такой формы і памераў практычна без змен ужываліся на працягу ўсяго сярэднявечча.

Інструмент для нанясення будаўнічай рошчыны на цэглу — будаўнічы масцярок — належыць да вельмі рэдкіх знаходак. Кельня адкавана з цэльнага кавалка жалезнай бляхі таўшчынёй 2—3 мм. Па форме яна мала чым адрозніваецца ад аналагічных інструментаў заводскай вытворчасці (толькі тут пад ручку каленчата выгнута пласціна, а не стрыжань) (мал. 55: 10). Датуюцца знаходка XV—XVI стст. Падобны масцярок знойдзены А. Трусовым у 1990 г. у Полацку падчас раскопак Бельчыцкага храма XII ст.

У сляях гэтага ж часу выяўлена скобля — цяслярскі інструмент для здымання кары, вырабу бочак, карыт, чанаў і інш. Ёй уласцівы традыцыйныя для сярэднявечча формы — дугападобнае лязо з двума чаранкамі для ручак (мал. 55: 5).

Спружынныя нажніцы (2 экземпляры) знойдзены сярод пабудоў XII ст. (мал. 55: 3). Яны маюць звычайныя для ранніх узораў памеры і суадносіны іх велічыні па асобных частках²⁴. Да другога тыпу (шарнірных) належаць

²² Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 57.

²³ Volkaitė-Kulikauskienė R. Naerji duomonis apie žemdirbių ir gyvulininkus tę rut Lietuvajė XIII—XV a. // Труды АН ЛитССР. Сер. А. 1974. Р. 54. Пав. 6.

²⁴ Культура Биляра. Булгарские орудия труда и оружие X—XIII вв. М., 1985. С. 7; Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (XIII—XV вв.) // МИА. М., 1960. Вып. 92. С. 109. Рис. 54:4.

двое нажніц, якія складаюцца з дзвюх злучаных шарнірам нажападобных пласцін з замкнёнымі кольцамі на канцах (мал. 55: 1, 2). Вядома, што ў ранніх формах такіх нажніц замест кольцаў былі скобы. Па знешніх асаблівасцях знойдзеныя ўзоры можна аднесці да XVI—XVII стст.

Менавіта гэтым часам датуюцца шарнірныя нажніцы, якія знойдзены ў Менску²⁵. Трапляюцца яны ў культурных напластаваннях і іншых беларускіх гарадоў. У слоі XV—XVI стст. выяўлены фрагмент шавецкай іголки і шыла рамбічнага папярочнага сячэння.

Зброя (3 наканечнікі стрэлаў, 4 балты, 3 наканечнікі дзідаў, уток, сякера, булава і фрагмент похваў, 4 пласцінкі панцыра). Наканечнікі стрэлаў знойдзены ў ніжніх сляях раскопу II і па выніках дэндрахраналагічнага аналізу датуюцца першай паловай XII ст. Дастаткова добра захаваліся два экзemplяры (мал. 57: 1, 2). Абодва яны ўтулкавыя. Першы — з гарпунападобным сплюшчаным пярэм даўжынёй 58 мм, другі — з шылападобнай баявой галоўкай (агульная даўжыня 44 мм). Першы наканечнік заходняга ўзору і сярод старажытнасцей усходнеславянскіх гарадоў (у Беларусі — на ўсход ад Менска) такія наканечнікі не сустракаюцца.

Арбалетныя балты па форме насадкі падзяляюцца на ўтулкавыя (адзін) і чаранковыя (тры). Для ўсіх іх характэрна пірамідальная баявая галоўка і круглае (мал. 57: 3—5) ці кругла-квадратнае (мал. 57: 6) сячэнне тулава. Утулкавы болт знойдзены на паўднёва-заходнім мысе замчышча сярод матэрыялаў XV—XVI стст. (мал. 57: 7). Дакладныя аналагі вядомы з раскопак Лідскага замка²⁶, таксама Ваўкавыска²⁷ і Пскова²⁸. Чаранковыя балты выяўлены ў раскопе II у гарызонце другой паловы XIV ст. Іх форма была традыцыйная для тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага.

Цэлы наканечнік дзіды знойдзены ў тоўстым пласце попелу і вуголля на маставой 1150-х гадоў у двары замка (мал. 57: 15). Яго масіўнае, шырокае пярэ мае падоўжана-трохкутную форму і сплюшчана-рамбічнае папярочнае сячэнне. Дзіды з такімі наканечнікамі з'явіліся ў рэгіёне Усходняй Еўропы ў IX—XI стст. і амаль без змен існавалі да XIV—XV стст. Дакладныя аналагі вядомы з раскопак у Вільні²⁹. Другі цэлы наканечнік належыць да катэгорыі пікаў — спецыяльных дзідаў, прызначаных для прабівання засцерагальнага ўзбраення (мал. 57: 16). Вузкая (максимальная шырыня 20 мм) і доўгая (200 мм) баявая галоўка мае рамбічнае папярочнае сячэнне. Утулка пікі абламаная. Дакладныя сінхронныя аналагі вядомы з матэрыялаў раскопак рускіх гарадоў³⁰. Трэці экзemplяр уяўляе сабой фрагмент лістападобнага наканечніка, які па форме і паметрах можна аднесці да суліц.

Уток — канічны жалезны наканечнік для ніжняга канца дрэўка дзіды (мал. 57: 17). Датуецца сярэдзінай — другой паловай XIV ст. Такія

²⁵ Собаль В. Традыцыя кавальства і металаапрацоўкі сярэднявечага Менска // 3 глыбі вякоў: Наш край. Мн., 1992. С. 79.

²⁶ Трусаў А. А., Краўцэвіч А. К., Сагановіч Г. М. Металічныя вырабы з раскопак Лідскага і Мірскага замкаў // Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1987. № 4. С. 81. Мал. 2.

²⁷ Зверуго Я. Г. Древний Волковыск (X—XIV). Мн., 1975. С. 102. Рис. 32: 5, 5.

²⁸ Медведев А. Ф. Ручное метательное оружие XIII—XIV вв. (лук и стрелы, самострел) // САИ. М., 1966. Вып. Е 1—36. С. 95.

²⁹ Голубович В., Голубович Е. Кривой город — Вильно // КСИИМК. 1945. Вып. IX. С. 121. Рис. 50.

³⁰ Городцов В. П. Холодное оружие Императорского Российского исторического музея: Копье и пика. Наверху знамени. М., 1913. С. 21; Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Л., 1976. Т. III.

сярод матэрыялаў Заслаўя³⁹, Смаленска⁴⁰, Ноўгарада⁴¹, з раскопак у Польшчы⁴². Дугападобная падкова мае выразную цвіковую канаўку, шэсьць адтулін і два пятакваыя пастаянныя шыпы.

Аналіз калекцыі падкоў (81 экзэмпляр) з тэрыторыі Беларусі паказаў, што цвіковая канаўка як найбольш значнае ўдасканаленне гэтых вырабаў з'явілася ў другой палове XV — пачатку XVI ст. Але ў XVI ст. ужо былі вядомы насавы шып і адгортка⁴³. Значыць, выяўлены намі экзэмпляр падковы мог ужывацца некалькі раней.

Да элементаў рыштунку верхавога каня належаць таксама псаліі XII ст. звычайнай для ўсходнеславянскага рэгіёна канструкцыі (мал. 57: 8), сем кольцаў дыяметрам 40—50 мм, якія маглі з'яўляцца часткаю цугляў ці злучаць пэўныя часткі рамянёў конскай аброці (мал. 56: 9), і дзве вялікія спражкі прамавугольнай формы з закругленым бокам, прызначаныя для сцягвання конскай падпругі, шырынёй 35—45 мм (мал. 56: 10). Кольцы і спражкі маюць даволі шырокія аналогіі сярод матэрыялаў раскопак сярэднявечных гарадоў Еўропы.

Стрэмя, выяўленае ў слоі XIV—XV стст., уяўляе сабой невялікі фрагмент дужкі, таму вызначыць яго тып немагчыма.

Гаспадарча-побытавыя рэчы. Гэта самая шматлікая група вырабаў з металу: да яе належаць больш палавіны ўсіх апрацаваных знаходак.

Замкова-скабяныя вырабы прадстаўлены замкамі (5 экзэмпляраў), ключамі (6 экзэмпляраў), дзвярной накладкай унутранага замка, прабоём, фрагментам аконнай завесы і цвікамі. Замкі моцна пашкоджаныя, цэлы корпус захаваўся толькі ў аднаго экзэмпляра, які, па класіфікацыі Б. Колчына, належаць да тыпу «Г» і датуецца канцом XIII—XIV ст. (мал. 56: 11). Астатнія таксама з'яўляюцца цыліндрычнымі навяснымі замкамі, і перыяд іх бытавання абмяжоўваецца XII—XIV стст., але класіфікаваць гэтыя фрагменты не з'яўляецца магчымым.

Замкі прыцыпцова новай канструкцыі сярод старажытнасцей Старога замка прадстаўлены толькі адным экзэмплярам. Гэта так званы вінтавы замок, знешне падобны да аднацыліндравых замкоў эпохі ранняга сярэднявечча (мал. 56: 14). Аднак па механізму ён адрозніваецца ад усіх папярэдніх узораў: у яго корпусе змешчана трубка з накручанай паверх яе спіральнай спружынай і дротавай разьбой унутры. Адным канцом гэтая трубка выходзіла ў ключавую адтуліну, а другім, на якім меўся адмысловы стрыжань, упіралася ў апушчаны канец дужкі і замыкала яго. Мяркуюцца, што такія замкі з'явіліся не раней XVII ст. У параўнанні з іншымі яны сустракаюцца ў насаенных гарадоў даволі рэдка. На тэрыторыі Беларусі іх знайшлі ў Віцебску і Друі.

Ключы для цыліндрычных замкоў таксама моцна пашкоджаны карозіяй. З іх цэлыя толькі два: першы належаць да замкоў тыпу «Б» (паводле Б. Колчына), другі — «В» (мал. 56: 4, 5). Маленькі ключык з трубкавай асновай мог быць прызначаны для невялікага замка з дужкаю, якая

³⁹ Заяц Ю. А. Зброя блізкага бою, рыштунак конніка і верхавога каня з раскопак Заслаўя // Помнікі гісторыі і культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 188. Мал. 3.

⁴⁰ Седов В. В. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (XIII—XV вв.). С. 112. Рис. 57.

⁴¹ Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII—XV вв. Т. II-в.

⁴² Sarnowska V. Uzbrowienie średniowieczne w świetle wykopalisk w latach 1948 - 1951 w Opolu na Śląsku // Materiały wczesnosredniowieczne 1V. Warszawa, 1956. Т. XIX—1; Zbiory Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. XIV. Łódź, 1981. С. 51. R. 58.

⁴³ Саганович Г. Н. Результаты изучения некоторых категорий продукции кузнечного ремесла Белоруссии XIV—XVIII вв. // Ремесло и торговля древних обществ по археологическим данным / Тез. докл. конф. молодых ученых. М., 1988.

знаходкі ёсць сярод археалагічных матэрыялаў Лідскага замка³¹, Ноўгарада³², Пскова³³, Менска³⁴.

Баявая сякера належыць да шырокалопасцевых з круглым абухом (мал. 57: 19). Яе лязо злёгка адцягнута да атронка, а вастрыё трохкі зрэзана ўбок. У абухнай утулцы захавалася дрэва. Датуецца яна XII ст. Паводле даследаванняў А. Кірпічнікава, сякеры такога ўзору паходзяць з Захаду. У XII—XIII стст. яны атрымалі вельмі шырокае распаўсюджанне на Беларусі, ва Усходняй Прыбалтыцы і Польшчы³⁵. Яшчэ адна аналагічная сякера XIII ст. разам з наборам іншай зброі была знойдзена дзецьмі ў 1988 г. на беразе Нёмана недалёка ад Старога замка³⁶.

Бронзавая булава ўяўляе сабой куб з абрэзанымі вугламі, у выніку чаго па баках яе выступаюць чатыры пірамідальныя шыпы (мал. 57: 9). Яе вага дасягае 250 г. У XII—XIII стст. на тэрыторыі Беларусі самай пашыранай формай булавы былі галоўкі такога ўзору.

На паўднёва-заходнім мысе Замкавай гары падчас раскопак мураванай вежы былі знойдзены чатыры пласцінкі рыцарскага панцыра (мал. 57: 10—12). Па даных стратыграфіі, іх можна датаваць другой паловай XIV — пачаткам XV ст. Пласцінкі маюць дзве формы: квадратную (35×44 мм) і прадаўгаватую выгнутую (35×78 мм). Таўшчыня іх аднолькавая — 20—25 мм. Падобныя панцырныя пласцінкі XIV—XVI стст. сустракаюцца сярод знаходак шмат якіх усходнеславянскіх гарадоў³⁷.

З іншых знаходак зброі трэба адзначыць моцна пашкоджаны фрагмент похваў сярэдзіны XII ст. са свінцовымі заклёпкамі і абломак клінка кінжальнага нажа.

Рыштунак вершніка і верхавога каня (8 шпор, 2 псаліі, стрэмя, падкова, 2 спражкі, 7 кольцаў).

З усіх шпор чатыры экзemplяры належаць да групы шыпавых (мал. 57: 14) і чатыры — да найбольш старажытных узораў зорачкавых (мал. 57: 13, 18). Шыпавыя захаваліся толькі ў фрагментах, што пазбавіла магчымасці вызначыць іх тыпы. Аднак датаваць іх можна даволі вузкім храналагічным перыядам дзякуючы вынікам дэндрахраналагічнага аналізу: яны адносяцца да першай чвэрці XII ст.

Для зорачкавых шпор характэрны плаўны выгіб дужкі з пашырэннем яе надпячатчай часткі, якая амаль пераходзіць у казырок, і параўнальна кароткая вілка, размешчаная не ў адной плоскасці з дужкай, а адагнутая ўбок. Дыяметр зорачкі ў іх дасягае 35—40 мм. Петлі на канцах дужак круглыя, з адной адтулінай (дзве вузкія адтуліны мае толькі адзін фрагмент дужкі). Усе гэтыя асаблівасці на тэрыторыі Беларусі ўласцівы шпорам канца XIII — канца XIV ст³⁸. Блізкія аналагі гродзенскім шпорам ёсць

³¹ Трусаў А. А., Краўцэвіч А. К., Сагановіч Г. М. Металічныя вырабы з раскопак Лідскага і Мірскага замкаў. С. 81.

³² Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого // МИА. М., 1959. Вып. 65. Т. II. С. 129.

³³ Гроздильов Г. Н. Раскопки древнего Пскова // АСГЭ Л., 1962. Вып. IV. Рис. 47:1; Белецкий С. В. Раскопки в Псковском Кремле в 1972—1977 гг. // КСИА. 1978. Вып. 155. С. 61.

³⁴ Собаль В. Традиция кавальства і металаапрацоўкі сярэднявечага Менска. С. 74.

³⁵ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX—XIII вв. // САИ. М.; Л., 1966. Вып. Е 1—36. С. 16.

³⁶ Краўцэвіч А. Комплекс зброі і рыштунку XIII ст. з-пад Гродна // З глыбі вякоў: Наш край. С. 44.

³⁷ Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв. Л., 1971. С. 19.

³⁸ Сагановіч Г. Н. Кузнечное ремесло Белоруссии XIV—XVIII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. Мн., 1989.

адкідваецца (XVI—XVII стст.). Ключ ад унутранага замка мае сцэльны стрыжань, простую бародку і гэткую ж прымітыўную галоўку (мал. 56: 7). Мяркуючы па аналагічных ключах з Мірскага і Крэўскага замкаў, такія вырабы можна датаваць XVII—XVIII стст. У накладкі да ўнутранага замка, знойдзенай у храналагічным гарызонце XII—XIII стст. (мал. 56: 16), ёсць дакладны аналаг з матэрыялаў даследавання Старога замка М. Вароніным⁴⁴.

Калекцыя сабраных цвікоў XII—XVI стст. складаецца з трох экзэмпляраў, якія амаль не адрозніваюцца па форме. Усе яны маюць чатырохгранны ў сячэнні стрыжань даўжынёй ад 70 да 130 мм і акруглую альбо выцягнутую галоўку (мал. 56: 1—3). Гэта звычайныя будаўнічыя цвікі, якія па ўстойлівасці сваёй канструкцыі і знешняй форме з'яўляюцца, відаць, самым кансерватыўным з усіх кавальскіх вырабаў.

Сярод іншых знаходак — крэсіва індывідуальнай формы XV—XVI стст., што, магчыма, з'яўляецца познім узорам абаранкападобных з абламанымі завіткамі, медны ланцужок сярэдзіны—трэцяй чвэрці XII ст., фрагмент меднай бляшкі першай паловы XII ст., пяць фрагментаў медных пласцін. Апошній належаць да царкоўнага інтэр'ера. Самая буйная пласціна мае фігурную форму (мал. 58: 3). У цэнтры яе круг з разеткай, вакол якога знаходзіцца арнамент кніжнага характару. Такія пласціны знаходзілі Ю. Ядкоўскі, З. Дурчэўскі і М. Варонін. Апошні лічыў, што яны належаць да алтарнай перагародкі Ніжняй царквы⁴⁵. За час раскопак выяўлены толькі дзве абутковыя падкоўкі (мал. 56: 12, 13). Тлумачыцца гэта тым, што даследаваліся ў асноўным наслаенні XII—XVI стст., тады як падкоўкі ў абутку пачалі выкарыстоўвацца толькі з XVI ст. Менавіта гэтым часам датуецца падкоўка ў выглядзе шырокай сагнутай у дугу пласціны з шыпамі на канцах і пасярэдзіне. Сярод матэрыялаў раскопак Мірскага, Крэўскага і Лідскага замкаў⁴⁶, Крычава, Менска і Мсціслава падкоўкі такога ўзору таксама з'яўляюцца самымі раннімі і датуюцца XVI ст. Аснова другога экзэмпляра гарызантальна сплюсчана. Яна належыць да тыпу самых распаўсюджаных у XVII ст. трохшыпных падковак.

Падковападобная фібула адліта з бронзы (мал. 58: 1), язычок яе адсутнічае, дуга мае акруглена-рамбічнае сячэнне, канцы з гранёнымі патаўшчэннямі. Шырокія аналогіі ёй вядомы сярод матэрыялаў раскопак балцкіх помнікаў. Даследчыкі адзначаюць, што ў X—XIV стст. яны выкарыстоўваліся таксама славянамі ў зонах іх кантакту з балцкім этнасам⁴⁷. Таму наяўнасць такой знаходкі на Замкавай гары ў Гродне не абавязкова павінна сведчыць аб прысутнасці тут балцкага насельніцтва. Яна пацвярджае толькі ўзаемаўплывы, міжэтнічны ўзаемакантакт.

Гузкі і авальныя спражкі маюць самыя традыцыйныя для XVII—XVIII стст. формы. Падобныя спражкі для адзення сустракаліся падчас даследавання верхніх слаёў практычна ў кожным беларускім горадзе.

Упрыгожанні (завушніца, 4 бранзалеты). Ювелірныя вырабы знойдзены толькі ў ніжніх наслаеннях раскопу II сярод рэшткаў жылых драўляных пабудов. Усе яны храналагічна лакалізуюцца ў межах XII—XIV стст. Завушніца ўяўляе сабой бронзавы стрыжань у выглядзе пыталнага знака, на канец якога насаджаны дзве пацеркі (мал. 58: 2). Аналагічныя знаходкі

⁴⁴ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 132.

⁴⁵ Тамсама. С. 115. Рys. 62.

⁴⁶ Краўцэвіч А., Трусаў А. Археалагічнае вывучэнне Лідскага замка і г. Ліды // 3 глыбі вякоў: Наш край. С. 88. Мал. 3.

⁴⁷ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X—XV вв.). М., 1981. С. 84—89.

ёсць у матэрыялах раскопак раннесярэднявечных помнікаў Волжскай Балгарыі, Залатой Арды і шмат якіх усходнеславянскіх гарадоў. Лічыцца, што гэта ўпрыгожанне ўсходняга паходжання. Асабліва шырокае выкарыстанне атрымалі такія пацёркі ў XIV ст.⁴⁸

Пласцінкі бранзалет (мал. 58: 4) у папярочным сячэнні мае форму выгнутага чатырохкутніка. На знешняй паверхні каванай бронзавай пласціны, з якой ён зроблены, гравіроўкай нанесены геаметрычны арнамент. Канцы бранзалета злёгка закругленыя. Падобныя вырабы ў старажытнасцях Усходняй Еўропы вядомы з X ст. У наўгародскіх матэрыялах яны сустракаюцца да XIV ст. уключна.

Вузкі бранзалет маленькага дыяметра (відаць, для дзіцяці) адліты ў бронзе ў цвёрдай форме, затым праводзілася халодная пракоўка. У папярочным сячэнні ён мае форму ромба. Яго незамакнутыя канцы крыху скругленыя і танчэйшыя ў параўнанні з цэнтральнай часткай (мал. 58: 5).

Па тэхналогіі вырабу да яго блізкі бранзалет, адліты ў раздымнай форме (мал. 58: 6). У папярочным сячэнні ён падобны да сегмента. Канцы расплюшчаныя ў пласцінкі і акруглыя па контуру. Звонку яны гладкія, з кропкавым геаметрычным узорам.

Больш складаны па тэхніцы вырабу і свайму знешняму выглядзе пласціны бранзалет, зроблены з некалькіх круглых у сячэнні бронзавых драцінак (мал. 58: 8). Канцы апошніх скаваны ў маналітныя брусочки, якія завяршаюцца замкнутымі завіткамі. Аналагічныя ўзоры з Ноўгарада датаваліся XII—XIII стст.

Сярод нявызначанага матэрыялу трэба адзначыць пяць кавалкаў аплаўленага волава і некалькі фрагментаў таксама аплаўленай і моцна акісленай медзі. Яны былі выяўлены ў ніжніх наслаеннях раскопу II. З пэўнай асцярогай можна лічыць, што гэта рэшткі даху і вокнаў царквы, якая загінула пры пажары. Волава — з накрыцця і абойміц для шкла, медзь — з купалаў. Кавалкі гэтых металаў часта трапляліся пры ранейшых даследаваннях замка Ю. Ядкоўскім і М. Вароніным. У сляях XII ст. знойдзены кавалак меднай пласцінкі, на абодвух баках якой захаваліся фрагмент надпісу (мал. 59).

У цэлым аналіз калекцыі вырабаў з металу дазваляе атрымаць пэўнае ўяўленне аб канкрэтна-рэчавым аспекце матэрыяльнага жыцця на тэрыторыі Старога замка ў XII—XVII стст., вызначыць перыяды яго найбольшай інтэнсіўнасці (больш паловы знаходак было сабрана ў наслаеннях, якія храналагічна абмяжоўваліся XII ст.), выявіць пэўныя звесткі аб узбраенні, палітычных падзеях, культурных кантактах насельніцтва, а таксама атрымаць інфармацыю па іншых пытаннях гісторыі гэтага вельмі важнага на захадзе Беларусі ўмацавання.

Археалагічныя даследаванні паказалі, што насельнікі Старога замка ва ўсе часы шырока карысталіся вырабамі з металаў. З жалеза і сталі яны выкоўвалі прылады працы, зброю, прадметы гаспадарчага і хатняга прызначэння. Некаторыя віды ўпрыгожанняў, царкоўныя званы, матэрыялы для накрыцця купалаў і дахаў вырабляліся з медзі, бронзы, свінцу, волава і другіх каляровых металаў. Асноўная маса знойдзеных металічных рэчаў была зроблена мясцовымі кавалямі, слесарамі, ювелірамі і прадстаўнікамі іншых рамесных спецыяльнасцяў. Некаторыя з вырабаў, асабліва ўпрыгожанні, былі прывезены з іншых гарадоў і краін. Большасць гродзенскіх металічных знаходак мае аналагі ў матэрыялах з раскопак шмат якіх старажытных гарадоў Беларусі, Расіі, Украіны і іншых суседніх краін.

⁴⁸ Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода. С. 15—16.

Абутак і вырабы са скуры

У час археалагічных раскопак на Старым замку ў Гродне ў 1986—1988 гг. была сабрана калекцыя скураных вырабаў у колькасці 2726 экзemplяраў. Яны прадстаўлены знаходкамі абутку (цэлага і ў фрагментах) і скураной галантарэі. Шматлікія абрэзкі скуры ў наслаеннях розных часоў, знаходкі шылаў несумненна сведчаць аб тым, што сярод насельнікаў Старога замка жылі шаўцы. Па храналагічных прыметах усе рэчы са скуры можна падзяліць на дзве вялікія групы. Да першай групы адносяцца рэчы з наслаенняў, якія датуюцца XII—XIII стст., да другой — знойдзеныя ў слоі XIV—XVII стст. З абутку перш за ўсё трэба адзначыць знаходкі поршняў, ботаў, чаравікаў, туфляў. Гэтыя віды абутку ўласцівыя як для XII—XIII стст., так і для больш позніх часоў.

М. Варонін, прааналізаваўшы скураныя вырабы з раскопак 1949 г. і з даследаванняў сваіх папярэднікаў, сярод абутку вылучаў чаравікі, туфлі і поршні⁴⁹.

Поршні. Іх знойдзена каля двух дзесяткаў. Па спосабу крою яны падзяляюцца на простыя і ажурныя. Простыя поршні ў большасці сваёй вырабляліся з матэрыялу, які ўжо выкарыстоўваўся, — халіяў ботаў або вуха чаравікаў. Яны мелі прарэзаныя дзіркі, у якія працягваўся скураны раменьчык або вяровачка-абора (мал. 88: 1). На Старым замку ў Гродне простыя поршні складаюць большасць у параўнанні з ажурнымі. Іх знойдзена 18 экзemplяраў, сярод якіх сустракаюцца і амаль цэлыя (мал. 88: 6). Даўжыня стапы гродзенскіх поршняў 23—27 см. Цікава, што сярод простых поршняў двойчы сустракаліся двухслойныя вырабы. Яны рабіліся не з аднаго кавалка скуры, як гэта было найчасцей, а з дзвюх нарыхтовак. Апошняе было абумоўлена тым, што пад рукой у майстра не было даволі тоўстай скуры і ён мусіў скласці ў дзве столкі тонкія скуры і зрабіць з іх поршань. Такія вырабы акрамя Старога замка вядомыя па раскопках Ноўгарада⁵⁰, Мангазеі⁵¹, Віцебска⁵².

Ажурных поршняў знойдзена толькі два. Адметнай рысай іх з'яўляецца наяўнасць у пярэдняй іх частцы — наску падвоеных паралельных проразяў, што надавала большую эластычнасць і, трэба меркаваць, пэўную прыгажосць. У адрозненне ад простых у ажурных поршняў зроблены і бакавыя проразі.

Поршні ўвогуле акрамя Гродна вядомы ў іншых старажытных беларускіх гарадах: Полацку⁵³, Менску⁵⁴, Віцебску, Бярэсці⁵⁵, Слуцку⁵⁶. Трапляецца гэты від абутку археолагам і ў наслаеннях XVI—XVIII стст. У этнаграфічных крыніцах яны сустракаюцца пад назвай «хадакі», «поршні», «пасталы»⁵⁷ і выкарыстоўваліся насельніцтвам у летнюю пару (сенакос, жніво).

⁴⁹ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 61.

⁵⁰ Якунина Л. И. Новгородская обувь XII—XVI вв. // КСИИМК. М., 1947. Вып. XVII. С. 38—48.

⁵¹ Белов М. И., Овсянников О. В., Старков В. Ф. Мангазея: Материальная культура русских полярных мореходов и землепроходцев XVI—XVII вв. М., 1981. Ч. II. С. 125. Табл. 54.

⁵² Ляўко В. М. Абутак з культурнага слоя Віцебска XIV—XVIII стст. // Помнікі старажытна-беларускай культуры: Новая адкрыцці. Мн., 1984. С. 169.

⁵³ Штыхов Г. В. Древний Полоцк. М., 1975. С. 79.

⁵⁴ Шут К. П. Обувь древнего Минска // Материалы IX конференции молодых ученых: Вопросы истории. Мн., 1965. С. 75; Загоруйский Э. М. Возникновение Минска. Мн., 1982. С. 267.

⁵⁵ Лысенко П. Ф. Берестье. Мн., 1985. С. 288.

⁵⁶ Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. Мн., 1974. С. 150

⁵⁷ Этнографія Беларусі. Мн., 1989. С. 18.

Чаравікі (10 экзэмпляраў.) У пісьмовых крыніцах XVI ст. яны сустракаюцца таксама пад назвай «башмакі»⁵⁸. Чаравікі з раскопак Старога замка, згодна з класіфікацыяй Е. Аяцевай⁵⁹, адносяцца да другога тыпу чаравікаў, верх якіх быў выкраены з аднаго кавалка (радзей 2—3) скуры, шво рабілася збоку. Ва ўсіх выпадках верхнія іх часткі мацаваліся тачным швом, а падэшва вываратным, або патайным. Пераважная частка чаравікаў мае даўжыню стапы 22—25,5 см, што адпавядае памерам жаночага і падлеткавага абутку. Верх чаравіка выкрываўся з адваротамі, вышэй шчыкалаткі і на стапе сцягваўся скураным раменьчыкам, які прапускаўся праз проразі (мал. 88: 7, 15). Чаравікі мелі шматслойную вываратную мяккую падэшву. Насок чаравіка, як правіла, быў багата аздоблены ў выглядзе дарожкі, прошвы і інш. (мал. 89).

Завіткі, лініі і іншыя элементы ўзору на абутку вышываліся звычайна двума прыёмам, якія атрымалі назву «верёвочки» і «гусь»⁶⁰. У чаравіку пазнейшай пары (XIV—XVI стст.) такая арнаментыка адсутнічае ці зроблена больш спрощана. Гэта вельмі стылізаваная выва салярнага знака ў выглядзе двух-трох канцэнтрычных акружнасцей з кропкай пасярэдзіне. На Беларусі чаравікі вядомы па раскопках Менска⁶¹, Полацка, Бярэсця.

Туфлі. Гэты тып абутку, якога знойдзена каля паўдзсятка, існаваў на тэрыторыі Беларусі ў XIII—XVI стст. На ранніх ўзорах туфляў верх, як і ў чаравікаў, зроблены з аднаго кавалка скуры. У іх быў, як правіла, прыўзняты заднік з паднарадамі. Перад туфляў, як і чаравікаў, меў выразны адтуліны, у якія працягваўся вузенькі раменьчык — шнурок. Туфлі XIII—XV стст. былі мяккія, без абцасаў. У XVI ст. з'явіліся цвёрдыя туфлі — з цвёрдай падэшвай, абцасам, заднікам і складанай выкрайкі верхам. Верх туфляў XVI ст. уключае ў сябе такія дэталі, як асобна кроены верх ці насок, бёрчы, заднікі. Усе яны злучаліся паміж сабой нябачным тачным швом, які праходзіў у таўшчы скураной нарыхтоўкі. Заднікі цвёрдых туфляў былі двайныя. Іх таўшчыня складала каля 1 мм, між сляямі скуры ўстаўляліся берасцяныя пракладкі, што таксама надавала задніку адпаведную цвёрдасць. Акрамя Гродна туфлі XVI ст. вядомы па раскопках Віцебска і Менска, па-за межамі Беларусі — у Пскове, Маскве⁶². Знойдзены яны і пры раскопках у Вільні⁶³.

Боты. Цэлых ботаў у раскопках на Старым замку не выяўлена, але знойдзены іхнія часткі — халявы, галоўкі, заднікі. Яны даюць магчымасць скласці ўяўленне пра боты, якія насіла насельніцтва Гродна ў XIII—XVI стст. (мал. 88: 14). Аб вышыні ботаў гэтага часу можна меркаваць па халявах, якіх знойдзена больш за паўдзсятка. Халявы мелі вышыню 22—25 см. Шырыня іх па версе раструба 13 см, каля шчыкалаткі — 10 см. Халявы выкрывалі з двух кавалкаў скуры таўшчынёй 1—1,5 мм. Мяркуючы па якасці і яе таўшчыні, халявы выпрацоўвалі ў асноўным з ялавічных скур. Да іх мацаваліся галоўкі ботаў і заднікі. Гэтыя дэталі злучаліся паміж сабою і халявамі тачным швом.

Галоўкі ботаў адрозніваюцца ад галавак туфляў і чаравікаў наяўнасцю

⁵⁸ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1982. Т. 1. С. 206.

⁵⁹ Оятева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия древнего Пскова // АСГЭ. Л., 1962. Вып. 4.

⁶⁰ Тарасов С. В. Технология и инструменты кожевенно-сапожного ремесла Полоцка и Минска (XI—XVIII вв.) // Памятники науки и техники, 1987—1988. М., 1989. С. 174.

⁶¹ Собаль В., Тарасаў С. Абутак сярэднявечавага Мінска // Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. 1985. № 4. С. 34—36.

⁶² Рабинович М. Г. О древней Москве. М., 1964.

⁶³ Навицкас К. Обувь жителей г. Вильнюса в XIII—XIV вв. // Из истории и культуры литовского народа. Вильнюс, 1964. Т. 4.

менавіта ў верхняй іх частцы тачнога шва. Яны мелі таксама і паднарад, які ўяўляў сабой слой скуры, што падшываўся ўнутры да самай галоўкі. Гэта надавала трываласць ботам і ўцяпляла іх. Форма галовак гродзенскіх ботаў кругланосая і вастраносая. Заднікі, як і ў туфлях, былі двойнымі. У ботаў XVI ст., якія мелі абцас і цвёрдую шматслойную падэшву, заднік меў скураную берасцяную пракладку. Гродзенскія боты XIII—XV стст. адносяцца да тыпу найбольш распаўсюджаных, вядомых па раскопках Ноўгарада, Пскова, Полацка, Віцебска, Менска, Бярэсця. Яны мелі двухшоўныя халявы, якія шчыльна аблягалі лытку нагі, плаўна скруглены альбо завостраны насок і мяккую падэшву, зробленую з тоўстай скуры. У XVI ст. з'яўляюцца боты на абцасах, якія рабіліся з некалькіх кавалкаў скуры. Падэшва ў іх шматслойная, цвёрдая. Блізкія ім па форме боты вядомы па раскопках іншых беларускіх і рускіх гарадоў. Цікава, што дэталі ботаў захавалі свой чорны колер і спецыфічны пах, што сведчыць аб прапітцы іх дзёгцем з мэтай надання ім эластычнасці і вільгацесупраціўляльнасці.

Пры раскопках акрамя абутку сустракаліся яго дэталі, якія нельга адназначна аднесці да таго ці іншага тыпу. Напрыклад, заднікі, якія маглі належаць і да туфляў, і да ботаў.

Падэшваў выяўлена 34. Па форме крою іх можна падзяліць на тры групы. Да першай групы належаць падэшвы прамыя, яны мелі сіметрычную форму і вырабляліся без уліку — на правую ці левую нагу. Насок гэтых падэшваў акруглы альбо злёгка завостраны. Другая група — падэшвы сіметрычнай формы, яны кроіліся спецыяльна пад правую альбо левую нагу. Да трэцяй групы адносяцца так званыя фігурныя падэшвы, адметнай рысай іх з'яўляецца наяўнасць спецыяльнай выемкі ў сярэдняй частцы. Усе фігурныя падэшвы асіметрычныя і, як правіла, вастраносыя (мал. 88: 2—4). Падэшвы кроіліся са скуры буйной рагатай жывёлы сталага ўзросту. Таўшчыня падэшваў ад 1,5 да 3 мм, але найчасцей сустракаліся падэшвы таўшчынёй 1,5—2 мм. Мяркуючы па даўжыні, асноўная частка знойдзеных падэшваў належала да абутку дарослых. Даўжыня іх ад 17,5 да 30,5 см. Большасць падэшваў вялікага памеру адносілася да мужчынскага абутку. Але часам сустракаюцца падэшвы з даўжынёй стапы 15,5—16,5 см, відаць, з абутку падлеткаў. Узоры з акруглым носам больш уласцівыя для ранняга часу. Падэшвы з вузкім носам, так званыя гатычныя, былі характэрныя для XV ст.

Скураныя вырабы Старога замка ў Гродне ўключаюць знаходкі кашалькоў, похваў, фрагментаў сумак.

Кашалёкі (2 экзemplяры). Адзін з іх мае грушападобную форму, яго памеры 14×12,5 см (мал. 88: 17). Верхняя частка трошкі звужана. Кашалёк сшыты з двух кавалкаў скуры таўшчынёй 2,5 см. У верхняй частцы прарэзаны адтуліны, у якія ўцягнуты скураныя раменьчык шырынёй 5—6 мм. Другі кашалёк мае чатырохкутную форму. Ён выкраены з цэлага кавалка скуры, якая складзена пасярэдзіне і прашыта па баках, пасля чаго кашалёк быў вывернуты вонкі. Памеры яго 16×20 см. Акрамя кашалькоў знойдзены фрагменты скураной сумкі.

Похвы. Іх знойдзена тры штукі. Дзве былі ад звычайных ножыкаў, што ўжываліся ў штодзённым побыце. Такія ножыкі мужчыны насілі на скураным пасе ў спецыяльных похвах, даўжыня якіх была 14,5—15 см, шырыня ў верхняй частцы 3—4 см (мал. 88: 9, 10). Знаходкі такіх похваў шырока вядомыя шмат па якіх помніках. Трэція похвы служылі хутчэй за ўсё для захоўвання мяча. Іх шырыня ў сярэдняй частцы 7 см. Яны выраблены з аднаго кавалка скуры і сагнуты ўдвая, упрыгожаны металіч-

нымі заклёпкамі, якія прабіты двума паралельнымі радамі. Похвы аздоблены геаметрычным арнаментом, выкананым тэхнікай ціснення. Ён складаўся з крыжыкаў, якія аддзяляліся дзвюма гарызантальнымі лініямі. Аналагаў такім похвам не вядома (мал. 88: 12).

Плётка (мал. 88: 13) сплечена з чатырох сырамятных рамянёў шырынёй 8 мм і таўшчынёй 3 мм. Даўжыня яе 60 см. На канцах плёткі завязаны вузлы. Аналагічныя скураныя плёткі знойдзены ў Ноўгарадзе.

У цэлым калекцыя скураных вырабаў з раскопак Старога замка ў Гродне значна дапаўняе калекцыю скураных вырабаў, вядомых па раскопках гарадоў Беларускага Панямоння. Яна сведчыць аб шырокім ужыванні насельніцтвам абутку і іншых вырабаў са скуры ўжо ў старажытныя часы. Высветлілася, што жыхары замка насілі ў XII—XVI стст. чатыры віды абутку: поршні, туфлі, чаравікі і боты, якія выкрываліся галоўным чынам з ялавічных скур. Яны мелі мяккую, часам шматслойную, без абцаса падэшву, якая мацавалася да верху абутку вываратным швом. У сярэдзіне — другой палове XVI ст. з'явіўся цвёрды абутак. Ён меў складаны крой верху, цвёрды падэшву і заднік, а таксама драўляны ці набраны са скураных пласцінак абцас з жалезнай падкоўкай. Больш разнастайнымі робяцца і прыёмы злучэння дэталей абутку паміж сабой. Усе гэтыя ўдасканаленні тэхналогіі пашыву абутку сведчаць аб якасным скачку ў развіцці шавецкага рамяства, што, верагодна, звязана з пераходам да цэхавай яго арганізацыі.

Шкляныя рэчы і посуд

Калекцыя шкла са Старога замка хоць і нешматлікая, але разнастайная. Яна мае шырокія храналагічныя рамкі — ад XII да XX ст.

Найбольш старажытныя шкляныя рэчы — бранзалеты і пацеркі — датуецца XII—XIII стст.

Усяго знойдзена шэсць бочкападобных пацерак, якія паходзяць са слога XII ст. Падчас раскопак на Старым замку шматлікія каменныя і шкляныя пацеркі знаходзілі таксама З. Дурчэўскі (мал. 90, 91) і М. Варонін⁶⁴. Бранзалетаў знойдзена 36 фрагментаў (мал. 92). Сярод іх па тэхналогіі вырабу вылучаюцца гладкія бранзалеты (8), кручаныя (9), вітыя (6) і адзін бранзалет, перавіты філігранню. Гэтыя прыгожыя, але крохкія вырабы мелі розны колер: адны вырабляліся з зялёнага шкла, другія — з жоўтага, трэція — з чорнага. Трэба адзначыць, што ў старажытных гарадах Панямоння, як паказалі даследаванні хімічнага складу шкла навагрудскіх⁶⁵ і ваўкавыскіх⁶⁶ бранзалетаў, пераважалі вырабы кіеўскага паходжання. Відаць, не выключэннем была і Гародня. Знойдзеныя на Старым замку бранзалеты па форме, колеру шкла вельмі падобныя да кіеўскіх. Да таго ж яны ў асноўным сустракаюцца ў сляях XII — пачатку XIII ст., г. зн. да таго часу, калі мангола-татарскае нашэсце разграміла Кіеў. Не выключана, што некаторыя бранзалеты з нашых раскопак маглі вырабляцца і ў самім Гродне. Пра гэта сведчаць даследаванні М. Яніцкай⁶⁷.

У наслаеннях XV — пачатку XVI ст. знойдзена некалькі кавалкаў прамавугольнага аконнага шкла светла-зялёнага колеру таўшчынёй 2 мм

⁶⁴ Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 67.

⁶⁵ Гуревич Ф. Д. Древние города Понеманья и южнорусские земли в конце X—XIII в. // Средневековая Русь. М., 1976. С. 27.

⁶⁶ Щапова Ю. Л. Стекланные браслеты Волковыска // Тезисы докладов к конференции по археологии Белоруссии. Мн., 1969. С. 169.

⁶⁷ Яніцкая М. М. Вытокі шklarобства Беларусі. Мн., 1980. С. 98—100.

(мал. 95:1, 2), а таксама фрагменты шклянога бутліка і белага кілішка.

Асноўная маса шклянога посуду адносіцца да XVII—XIX стст. Па тэхналогіі і функцыянальнаму прызначэнню гэтыя вырабы падзяляюцца на дзве вялікія групы: посуд і аконнае шкло. Посуд складаецца са сталовых і аптэчных, а таксама гарных начынняў.

Сярод сталовага посуду вызначаюцца стопкі, келіхі, кілішкі, кубкі, куфлі, фляжкі, сасуды на цыліндрычных паддонах. Ад кілішкаў знойдзены ножкі і пяцікі (мал. 93:1—8). Вядома, што ў Гродне ў 1770 г.⁶⁸ была створана вядомым беларускім магнатам А. Тызенгаўзам каралеўская мануфактура пацерак. Яна вырабляла мастацкае шкло, у тым ліку і келіхі.

Келіхі прадстаўлены фрагментам шліфаванай у падоўжныя равочкі ножкі бясколернага шкла і фрагментам «англійскай» ножкі ад келіха першай паловы XVIII ст.

Вельмі цікавай знаходкай з'яўляецца фрагмент сценкі ад шарападобнай фляжкі, выдзьмутай спосабам свабоднай фармоўкі з тонкага жаўтаватага шкла. Па бакавых лініях тулава сасуда прыкладзены дэкаратыўны наляпны жгут. Плечукі флягі ўпрыгожваюць дзве ручкі-пятлі. Датуюцца яна першай паловай XVII ст.

Да XIX—XX стст. адносяцца гранёныя і штампаваныя кілішкі з бясколернага шкла. Знойдзеныя стопкі двух відаў — з канічным тулавам і цыліндрычным. Першы мае донцы дыяметрам 5 см і сфармаваны з зялёнага шкла. Такія начынні выяўлены пры раскопках у Менску⁶⁹ і іншых гарадах Беларусі. Другі выдзьмуты з бясколернага шкла і мае шліфаваныя канаўкі на тулаве. Ад куфляў знойдзены ручкі з бясколернага і светла-зялёнага шкла (мал. 94:12).

Вельмі распаўсюджанымі ў Гродне, а таксама і ў іншых гарадах Беларусі з'яўляюцца шклянніцы на цыліндрычных паддонах з петлепадобна апрацаваным краем. Яны сфармаваны з тонкага шкла светла-зялёнага колеру. Трапляюцца ў сляях канца XVI—XVII ст.

Сустракаюцца шклянкі канічных і цыліндрычных формаў. Сценкі тонкія, дно ўвагнута ўнутр. Дыяметр дна ад 5 да 6 см. Датуюцца яны канцом XVI — першай паловай XVII ст.

Да гарнага посуду адносяцца бутэлькі, якія ў калекцыі прадстаўлены донцамі, сценкамі і горламі XVII—XIX стст. Большая частка бутэлек зроблена са светла-зялёнага шкла і мае ўвагнутыя донцы (мал. 94:15, 19, 20) дыяметрам 1,7—2 см. Гэтыя вырабы выдзімаліся адвольна альбо ў форму. Ёсць бутэлькі з пляскатымі донцамі (мал. 94:18). Сасуды XVIII—XIX стст. мелі высокія горлы з наляпнымі стужкамі (мал. 94:7, 8). Яны былі распаўсюджаны ў многіх беларускіх гарадах у сляях XVIII—XIX стст. Адшукалі іх археолагі і пры археалагічных раскопках у Варшаве⁷⁰.

На донцах бутэлек XIX — пачатку XX ст. сустракаюцца надпісы, якія даюць інфармацыю аб месцы іх вытворчасці (мал. 94:13, 16, 17).

Кварты (штофы) мелі традыцыйную чатырохгранную форму. Выдзімаліся яны адвольна са светла-зялёнага шкла. Таўшчыня сценак сасудаў складала 5—7 мм, а адно з донцаў мела памер 9×7,5 см. Бытавалі гэтыя начынні з канца XVI ст. У іх было невысокае (2—3 см) горла, аплеценае стужкай.

⁶⁸ Яніцкая М. М. Беларускае мастацкае шкло. Мн., 1977. С. 76.

⁶⁹ Собаль В. Я., Яніцкая М. М. Шклянны посуд Мінска XII—XIX стст. // Помнікі старажытна-беларускай культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1984. С. 86.

⁷⁰ Ciepiela Sł. Szkło osiemnastowieczne starej Warszawy. Warszawa, 1977. S. 99.

Цікавай знаходкай з'яўляецца горла невялікага бутліка, які меў, відаць, шарападобную форму тулава і вельмі раскрытае вусце. Вышыня горла 2,5 см, дыяметр 2 см. Падчас раскопак сабраны таксама гарлавіны бутлікаў канца XVI — пачатку XVII ст. (мал. 94:5).

Сярод іх ёсць экзэмпляры вышынёй 8,5 см і дыяметрам донца 2,5 см. Да аптэчнага посуду адносяцца слоікі з гарызантальна адагнутым венцам і цыліндрычным тулавам (мал. 94:6). Яны маюць розныя памеры, датыюцца XIX — пачаткам XX ст. Да канца XIX — пачатку XX ст. адносяцца фрагменты лямпавага шкла (ад газавых лямпаў) з найменнямі фірмаў-вытворцаў.

Вывучэнне калекцыі шкляных знаходак са Старога замка паказала, што асабліва з XVI—XVII стст. значна пашырылася ў параўнанні з папярэднімі стагоддзямі сфера выкарыстання шклянога посуду для піцця і начынняў для захоўвання вадкасцяў.

Прадукцыя дрэваапрацоўкі, касцярэзнага рамяства і вырабы з каменя

Драўляныя вырабы з раскопак Старога замка налічваюць больш як 160 прадметаў і каля 30 найменняў. Асноўная колькасць драўляных вырабаў была выяўлена ў слоі XII—XIII стст., у меншай колькасці ў слоі XIV—XVI стст. Дрэва на працягу многіх стагоддзяў адыгрывала выключную ролю як у жыцці беларусаў, так і іншых народаў, якія насяляюць лясную паласу Еўропы. Письмовыя крыніцы XVI — першай паловы XVII ст. налічваюць на Беларусі да 27 спецыяльнасцяў па апрацоўцы дрэва⁷¹. Шырокая распаўсюджанасць дрэва нават прывяла некаторых навукоўцаў да думкі, што славяне да апошніх часоў жылі ў «драўляным веку»⁷². Сярод драўляных вырабаў маюцца прылады працы, дэталі транспартных сродкаў, рэчы хатняга ўжытку, цацкі і посуд. У калекцыі прылад працы сустракаюцца рэчы універсальнага прызначэння, некаторыя з іх звязаны з сельскай гаспадаркай і промысламі.

Да універсальных прылад працы можна аднесці калатушкі «даўбёжкі», «шлегі», «чакушкі», якіх знойдзена каля 10. Яны выкарыстоўваліся ў плотніцкай справе, ужываліся для разбіўкі камоў гліны і г. д. Калатушкі вырабляліся з дубу. Іх даўжыня была 60—70 см, рабочая частка мела даўжыню 30—40 см і таўшчыню каля 10 см (мал. 96:3, 4). Знаходкі такіх калатушак добра вядомы з раскопак Ноўгарада⁷³. На тэрыторыі Беларусі яны выяўлены ў Полацку, Бярэсці, Віцебску⁷⁴.

Блізкімі да калатушак па форме і па прызначэнню з'яўляюцца валькі і пранікі. Апошнія мелі чатырохвугольную рабочую частку. Яны выкарыстоўваліся для абмалоту льну. З дапамогай валькоў і пранікаў адбелвалася палатно і мылася бялізна. Даўжыня рабочай часткі валькоў і пранікаў 15—20 см, даўжыня ручкі 9—12 см (мал. 97:15).

Да прылад працы, звязаных з земляробствам, можна аднесці драўляную рыдлёўку (мал. 96:1). Рабочая частка захавалася фрагментарна,

⁷¹ Гісторыя Беларускай ССР. Мн., 1972. Т. 1. С. 202.

⁷² Moszyński K. Kultura ludowa słowian. Kraków, 1929. Cz. 1. S. 280.

⁷³ Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. М., 1968. Вып. Е1—55. С. 100.

⁷⁴ Калядзінскі Л. У., Ткачоў М. А. Драўляныя вырабы і дрэваапрацоўка ў сярэдневяковым Віцебску // Помнікі культуры: Новыя адкрыцці. Мн., 1985. С. 175.

але выразна відаць, што яна мела плячо для ўпірання нагі. Такія рыдлёўкі былі вядомы да сярэдзіны XIX ст.

Да сельскагаспадарчых прылад працы, звязаных з пераапрацоўкай сыравіны, адносіцца трапашка. Яна мае ножыкападобную форму. Даўжыня ляза 34 см, шырыня — каля 6 см (мал. 96:2). Выкарыстоўвалася яна для апрацоўкі кудзелі. Гэтыя прылады працы выяўлены таксама ў Бярэці⁷⁵ і Менску⁷⁶.

Знойдзены тры падшыпнікі. Адзін з іх мае конусападобную форму. Даўжыня яго 4,5 см, шырыня — каля 3 см. Два другія падшыпнікі зроблены ў выглядзе трохкутнай усечанай прызмы, іх даўжыня 7 см, таўшчыня і шырыня — 2 см (мал. 97:7). Яны вядомы больш пад назвай «пырхніцы» і выкарыстоўваліся ў канструкцыі ручных млыноў. З іх дапамогай рэгулявалася шчыліна паміж каменнымі жорнамі.

Знойдзены прылады, якія сведчаць, што жыхары Старога замка ў XII—XIII стст. займаліся прадзеннем і ткацтвам. Гэта дэталі кроснаў, чаўнакі, верацёны. Ад кроснаў, напрыклад, знойдзены нічальніца і «збоі». Нічальніца захавалася на даўжыню каля 40 см. Яе таўшчыня каля 2 см. На канцы выразана галоўка (мал. 97:20). Адшуканы таксама полы чаўнок даўжынёй каля 12 см. Для апрацоўкі кудзелі выкарыстоўвалася пралка, ад якой захавалася лопасць даўжынёй каля 29 см і таўшчынёй 1,5 см. Для гэтай жа мэты ўжываліся і верацёны, якіх знойдзена пяць. Даўжыня іх 11—14,2 см, таўшчыня ў сярэднім 1—1,3 см (мал. 97:1, 2). Аб занятку насельніцтва шавецкім рамяством сведчыць шавецкая калодка даўжынёй 25 см. Яна выразана нажом. Знойдзена вяртлюга, якая ўяўляе сабой прыстасаванне для накручвання вяроўкі, каната ці рэменя.

Да прамысловых прылад, звязаных з рыбнай лоўляй, можна аднесці паплавок, выразаны з дрэва. Гэта кружок дыяметрам каля 6 см і таўшчынёй 0,7—0,8 см. Пасярэдзіне кружка зроблена скразная адтуліна 0,2—0,3 см. Такія паплаўкі маглі ўжывацца для лоўлі рыбы вудаю (мал. 97:9). Акрамя памянёных вышэй беларускіх гарадоў паплаўкі знойдзены таксама і ў крэпасці Арэшак⁷⁷.

Сушапутны і водны транспарт прадстаўлены асобнымі дэталямі. Да прылад воднага транспарту можна аднесці знаходкі вёслаў. Адно з іх захавалася цалкам і мае даўжыню 116 см. Лопасць гэтага вясла роўная 36 см і, мяркуючы па памерах, належала да лодачных вёслаў. Другое вясло захавалася часткова. Даўжыня 80 см, шырыня пяра 14 см. Акрамя Гродна вёсла знойдзены ў Віцебску, Бярэці, Ноўгарадзе, Арэшку і Белавозеры⁷⁸.

Да сухапутнага транспарту варта аднесці знаходку часткі восі, якая захавалася на даўжыню 1,2 см, і частку клешчаў хамута (мал. 96:5). Таўшчыня клешчаў у сярэдняй іх частцы 3—4 см. На канцы клешчаў зроблена адтуліна дыяметрам 1,5 см.

Рэчы хатняга ўжытку прадстаўлены посудам бандарным, разным, тачным на станку, выдзеўбаным і берасцям, а таксама лыжкамі, калатухамі і інш. Бандарны посуд складае большую частку гэтай калекцыі. Знойдзена каля 20 бандарных днішчаў, накрывак і некалькі клёпак. Днішчы дыяметрам ад 14 да 45 см, клёпкі маюць вышыню ад 12,5 да 19,5—26 см. Мяркуючы па памерах клёпак і днішчаў, на Старым замку былі вадавозныя бочкі ёмістасцю да 70 л. Гэта так званыя дзесяцівядзёр-

⁷⁵ Лысенко П. Ф. Берестье. С. 359—360.

⁷⁶ Загорульский Э. М. Возникновение Минска. С. 275.

⁷⁷ Кирпичников А. Н. Древний Орешек. Л., 1980. Рис. 11:5.

⁷⁸ Голубева Л. А. Весь и славяне на Белом озере X—XIII вв. М., 1973. С. 175. Табл. 29:3.

ныя бочкі. Дыяметр днішча ў такіх бочках быў 45 см. Бочкі меншых паме-раў мелі днішча дыяметрам 24—35 см. Яны выкарыстоўваліся як тара пад збожжа (мал. 98:9). Днішчы такога ж дыяметра, але дубовыя ўжы-валіся ў бочках пад розныя квашэнні, саленні, моцнае пітво. Днішчы дыяметрам 16,5, 21,5 см, клёпкі вышынёй 19,5—25 см належалі вёдрам і невялікім бочачкам. Акрамя таго, знойдзена некалькі клёпак, якія маюць выразную галоўку са скразной адтулінай — «вухам». Такія клёпкі маглі быць у цэбраў, ражкоў, кубельцаў. Знойдзена таксама невялікая клёпка вышынёй 12,5 см, шырынёй 4,5 см і таўшчынёй 1—0,6 см — яна адносілася да драўлянага кубка-«конаўкі» (мал. 97:19). Пэўную цікавасць уяўляюць і знаходкі частак бочкі — бандарнага посуду для збівання масла. Гэта накрыўка з адтулінай пасярэдзіне (мал. 98:10) і крыжавіна, што на-саджвалася на палку, якой збівалі масла. Памеры гэтай крыжавіны прыкладна 9,5—9,5 см. Дыяметр адтуліны для палкі 5 см. Разнастайны бандарны посуд добра вядомы і па этнаграфічнаму матэрыялу Беларусі ⁷⁹.

Да разнаго і выдзеўбанага посуду можна аднесці знаходкі карцаў, палівачоў, чарпакоў, лыжак. Гэтага віду посуду знойдзена каля 10. Сярод іх сустракаюцца і цэлыя формы (карэц, лыжка) (мал. 98:2, 4).

Точанага на такарным станку посуду знойдзена каля 10 фрагментаў (чашы, міскі) (мал. 98:1, 3).

Акрамя драўлянага посуду быў яшчэ і берасцяны. Знойдзена цэлая берасцянка ў форме цыліндра, верхні дыяметр яе 12 см, ніжні — 13 см, вышыня — 19,4 см. Яна была зроблена з кавалка бяросты 36—40×19,4 см (мал. 99). Берасцяны посуд знойдзены таксама ў слоі XIII ст. у Полацку ⁸⁰.

Берасцянка скручана ў накладку такім чынам, што адзін яе канец накладваўся на другі. Змацаваны яны лыкам, якое прасунута праз спецы-яльна зробленыя дзіркі. Берасцянкi выкарыстоўваліся насельніцтвам Старога замка для збору ягад і грыбоў. Трэба адзначыць, што на нашым посудзе выяўлены прадрапананыя знакі, вельмі падобныя на княскія знакі Рурыкавічаў (мал. 99, 100). Магчыма, у гэтае начынне чэлядзь збірала дары лесу да княскага стала.

Да прадметаў хатне-гаспадарчага прызначэння можна аднесці насцен-ны крук. Яго даўжыня каля 18 см (мал. 97:21). Такія крукі выкарыстоўва-ліся як у хаце ў якасці вешалкі, так і на стайні для развешвання конскай вупражы. Аналагічныя крукі знойдзены падчас раскопак у Ноўгарадзе.

У хатнім побыце XII—XIII стст. шырока прымяняліся драўляныя лесвіцы. Пры раскопках Старога замка знойдзена некалькі фрагментаў гэтых прыстасаванняў. Лесвіцы рабіліся з бярвяна-кругляка, у якім высыякаліся прыступкі. Адлегласць паміж прыступкамі складала 9—10 см. Адна з гродзенскіх лесвіц захавалася на даўжыню да 1,2 м (мал. 101). Такія лесвіцы выкарыстоўваліся галоўным чынам каля гаспадарчых пабудоў. Яны добра вядомы ў сляях XII—XVI стст. Бярэся, Менска, Слуцка ⁸¹.

Былі знойдзены дзве калатовачкі, адна — цэлая. Даўжыня яе 20 см. Калатовачкі выразаліся з верхавіны сасны (мал. 97:13) і ўжываліся для прыгатавання спецыяльнай ежы — поліўкі.

Падчас раскопак сабрана каля паўдзiesiąтка грабянёў, некаторыя з вочкавым арнамантам. Датуюцца яны XIII—XIV стст. (мал. 97:10).

⁷⁹ Помнікі этнаграфіі. Мн., 1981. С. 105—106; Титов В. С. Народные деревообрабатывающие промыслы Белоруссии. Мн., 1976. С. 69.

⁸⁰ Очерки по археологии Белоруссии. М., 1972. Ч. 2. С. 68.

⁸¹ Колединский Л. В. Отчет о полевой работе в Слуцке в 1985 году // Архіў Ін-та гісторыі АН Беларусі. Спр. № 940.

Цікавай знаходкай з'яўляюцца драўляныя стрэлы, якія захаваліся фрагментарна (мал. 97:3—5). Адна з іх мае даўжыню 13 см. Таўшчыня стрэл складае 1,2—1,4 см. Іх паспяхова выкарыстоўвалі пры паляванні на вавёрку, расамаху, куніцу.

Сустракаюцца ў культурным пласце Старога замка і драўляныя мячы. Даўжыня ляза 20 см, ручкі — 7 см. Драўляныя мячы з'яўляліся дзіцячай цацкай.

У Гродне, як і ў іншых старажытных гарадах, трапляюцца булавы дыяметрам 6—8 см. Яны выразаліся з цвёрдага дрэва. Іх цаўё мела таўшчыню да 2 см (мал. 98:11). Прызначэнне гэтых булаў безумоўна рытуальнае.

Да ліку рэдкіх адносяцца знаходкі дзіцячых лодачак-цацак. Іх знойдзена дзве (мал. 97:8).

Адзінкавым з'яўляецца і калок да музычнага інструмента.

Такім чынам, калекцыя драўляных вырабаў са Старога замка ў Гродне прадстаўлена амаль усімі прадметамі хатняга побыту, прылад працы, транспартных сродкаў і інш. Усе гэтыя рэчы, за выключэннем грабянёў, якія вырабляліся з самшыту, былі, безумоўна, мясцовай вытворчасці. У якасці сыравіны выкарыстоўвалася драўніна сасны, елкі, дуба, ліпы.

Важна адзначыць тое, што большая частка гэтых рэчаў выраблялася не спецыялістамі-майстрамі, а з'яўлялася натуральным прадуктам хатняй вытворчасці і адлюстроўвала штодзённы побыт насельніцтва. Па сваёй форме драўляныя вырабы са Старога замка нічым не адрозніваюцца ад драўляных вырабаў, знойдзеных пры раскопках Ноўгарада, Віцебска, Полацка, Менска, Слуцка, што сведчыць аб агульнаславянскім характары гэтай галіны матэрыяльнай культуры.

Несумненна, сярод насельнікаў Старога замка былі людзі, якія займаліся апрацоўкай косці і каменя. Аб гэтым сведчаць знойдзеныя рэчы і нарыхтоўкі. Сыравінай для касцярэзнай справы служылі шматлікія косткі дзікіх і хатніх жывёл, якія выяўлены падчас даследавання культурных насленняў Старога замка. Працэнтныя суадносіны паміж паляваннем і жывёлагадоўляй з цягам часу мяняліся. У XII—XV стст. на долю хатніх жывёл прыходзілася, як вызначыў В. Цалкін⁸², каля 45% агульнай колькасці асобін. У сляях больш позніх часоў часцей трапляюцца косткі хатніх жывёл, што сведчыць аб перавазе жывёлагадоўлі над паляваннем. Побач з канём і сабакам у хатняй гаспадарцы гарадзенцаў былі распаўсюджаны бык хатні, свіння, баран і каза. Наяўнасць вялікіх лясоў вакол Старога замка давала магчымасць яго жыхарам займацца паляваннем. Аб гэтым сведчаць косці дзіка, бобра, куніцы, барсука, зайца, мядзведзя, выдры, лісіцы, ваўка. Да таго ж знойдзены косткі і рогі зубра, казулі, аленя і лася.

Сярод касцяных знаходак сустракаюцца рогі аленя, лася і косці буйной рагатай жывёлы са слядамі апрацоўкі (мал. 104). Па свайму функцыянальнаму прызначэнню касцяныя вырабы самыя разнастайныя. Сярод іх ёсць нарыхтоўкі касцяной прылады спускавага механізма арбалета XIV ст. (мал. 102:5), гузікападобная частка верацяна. Знойдзены яны большай часткай у сляях XIII—XIV стст. З косці зроблены разнастайныя накладкі (мал. 102—104), дзве іголки (мал. 102:1, 2), ручкі з цыркульным узорам, нават праселка. На адной накладцы ёсць геаметрычны ўзор у выглядзе сетачкі (мал. 102:4). Іншыя вырабы ўпрыгожаны цыркульным узорам, што наносіўся пры дапамозе лучковага свярла (мал. 103; 104:6, 7).

⁸² Воронин Н. Н. Древнее Гродно. С. 233.

Цікавай знаходкай з'яўляюцца чатыры грабяні з косці, знойдзеныя ў наслаеннях XII—XIII стст. (мал. 113). На некаторых з іх ёсць знакі і прасвідраваныя паглыбленні. У калекцыі маюцца касцяныя праколкі (мал. 104:2) і рамбінны наканечнік стралы (мал. 104:4). Для пляцення рыбалоўных сетак выкарыстоўваўся качадык (мал. 104:5). Цікавасць уяўляе таксама косць са слоя XII ст., на якую нанесена поле для гульні ў «мельніцу» ў выглядзе трох квадратаў, якія змешчаны адзін у адзін і злучаны паміж сабой кароткімі перакрываваемымі лініямі (мал. 105, 106). Звычайна ў «мельніцу» гулялі, як адзначаюць П. Палякова і М. Фехнер⁸³, два чалавекі. Кожны з ігракоў меў аднолькавую колькасць шашак і імкнуўся паставіць тры шашкі на адным баку любога з квадратаў. Калі адзін з гуляючых дасягаў мэты, г. зн. ставіў «мельніцу», то ён меў права зняць шашку праціўніка. Перамагае ў гульні той, хто зніме ў свайго партнёра ўсе шашкі ці блакіруе яго хады. Гульня «мельніца» была распаўсюджана ў многіх старажытных гарадах Усходняй Еўропы. Яна вядома па археалагічных знаходках у Старой Ладазе⁸⁴ (X ст.), Старой Разані (XII ст.) і нават у Тмутаракані⁸⁵.

Насельніцтва замка выкарыстоўвала і вырабляла таксама і рэчы з каменя. На думку Б. Рыбакова⁸⁶, у XI—XIII стст. у гарадах сярод апрацоўшчыкаў каменя існаваў падзел працы. Адны выраблялі будаўнічыя блокі для храмаў, жорны, скульптурныя рэчы. Другія спецыялізаваліся на вытворчасці абразкоў, крыжыкаў, пацерак, ліцейных формаў.

У самых старажытных сляях замка знойдзены праселкі з ружовага шыферу. Яны сустракаюцца пры раскопках усіх старажытных гарадоў і датуюцца XI—XIII стст. Праселкі маюць розную форму (мал. 108). Вонкава іх дыяметр складае 2—2,3 см, унутраныя — 0,7—0,9 см. Вырабляліся праселкі таксама з пясчаніку. Яны мелі біканічную форму і вялікі дыяметр (3,5 см). Гэтыя вырабы надзяваліся на верацёны, каб яны даўжэй па інерцыі круціліся. З каменя выраблялі мянташкі, якіх сабрана 19 штук. Некаторыя з іх мелі адтуліну для паяснога раменьчыка. Выкарыстоўваліся гэтыя прылады працы для заточки косаў, нажоў і сякер. У сляях XIV—XV стст. сабрана калекцыя каменных ядраў круглай і авальнай формы (мал. 109). Іх дыяметр ад 5 да 17,5 см. Да прылад працы адносяцца два кавалкі жорнаў. Абодва яны з'яўляюцца верхнімі камянямі (мал. 112).

Са старажытных часоў у Панямонні вытворчасць жорнаў базіравалася на шырока распаўсюджаных тут пясчаніку, вапняку і граніце⁸⁷.

Аб дзейнасці на тэрыторыі замка ювеліраў у XII—XIII стст. сведчаць знаходкі кавалкаў ліцейных формаў. З бурштыну, два кавалкі якога знойдзены ў сляях XII ст., выраблялі пацэркі (мал. 107).

З каменя, а менавіта з ракушачніка, выконваліся ў канцы XVI ст. архітэктурныя дэталі, якімі аздаблялі фасады палаца Стэфана Баторыя. Яны знойдзены падчас раскопак 1985—1986 гг. (мал. 111).

Ніжнія наслаенні добра захоўваюць арганіку, і ў слоі XII ст. былі знойдзены кавалкі тканіны з розным малюнкам пляцення. Там жа захаваліся кавалак лямцу, з якога шылі адзенне (мал. 114).

⁸³ Полякова Г. Ф., Фехнер М. В. Игра в «мельницу» в Древней Руси // *Slovenska Archeológia*. XXI—2. Bratislava, 1973. S. 441—444.

⁸⁴ Корзухина Г. Ф. Из истории игр на Руси // *Советская археология*. 1963. № 4. С. 95, 98. Рис. 4:3.

⁸⁵ Рыбаков Б. А. Архитектурная математика древнерусских зодчих // *Советская археология*. 1957. № 1. С. 89—90. Рис. 6—10.

⁸⁶ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948. С. 417.

⁸⁷ Зверуго Я. Г. Верхнее Понеманье в IX—XIII вв. С. 135.

Раскопкі 1986—1988 гг. далі багаты матэрыял аб развіцці земляробства Гродзеншчыны ў XI—XIII стст. Тагачасныя насельнікі вырошчвалі жыта, авёс, проса, каноплі, грэчку, пшаніцу, гарох, ячмень, конскі боб. Знойдзены таксама шалупінне лясных арэхаў і костачкі слівы⁸⁸.

Такім чынам, праведзеныя даследаванні яшчэ раз яскрава паказалі выключную ролю дрэва ў жыцці насельніцтва замка на працягу XII—XIX стст. як будаўнічага матэрыялу і сыравіны для вытворчасці транспартных сродкаў і рэчаў гаспадарчага і хатняга прызначэння. Больш вузкай у XII—XVII стст., але не менш важнай для існавання была сфера выкарыстання каменя і косці.

⁸⁸ Ткачоў М. А. Археалагічныя помнікі г. Гродна // Археалагічныя помнікі Гродзеншчыны. 1992. С. 14.

Заклучэнне

Праведзеныя ў 80-я гады на тэрыторыі Старога замка архітэктурна-археалагічныя даследаванні пашырылі нашы веды пра розныя бакі жыцця старога паселішча ў XI—XVIII стст.

Упершыню грунтоўна вывучаліся наслаяні познефеадальных часоў. Прасочана стратыграфія дзесяціметровых культурных напластаванняў, якія ўтварыліся на працягу дзевяці стагоддзяў. Яна сведчыць пра пераменлівую інтэнсіўнасць жыцця паселішча ў розныя часы. У перыяды росквіту горада культурны слой утвараўся хутчэй, яго таўшчыня была большай, чым у часы заняпаду. Шматлікія праслойкі вугалю гавораць пра частыя пажары, а наяўнасць пяску, рошчыны і кавалкаў цэгля — пра будаўнічую дзейнасць. Так, высветлілася, што ў XII—XIII

стст. на тэрыторыі замка вялося шырокае будаўніцтва. З плінфы і каменя майстры будаўнічай арцелі ўзводзілі княскі хорам, цэрквы і замкавыя абарончыя сцены. У часы Вітаўта былі грунтоўна перароблены абарончыя ўмацаванні замка. З каменя і цэглы збудаваны сцены, казематы, вежы і княскі палац. Значная рэканструкцыя Старога замка была праведзена ў часы праўлення Стэфана Баторыя. Менавіта ў другой палове XVI ст. замак стаў каралеўскай рэзідэнцыяй.

Драўлянымі былі ва ўсе часы жылыя і гаспадарчыя пабудовы сядзіб, вулічныя і дваровыя насцілы простых насельнікаў замка. Археалагічныя раскопкі паказалі ўстойлівы характар планіроўкі і драўлянай забудовы ў XII—XVII стст. Будаўнічыя традыцыі і тэхнічныя прыёмы гродзенскай школы дойлідства захоўваліся доўгі час. Памеры гродзенскіх старажытных пабудоў трохі меншыя, чым у Менску і Полацку, і прыблізна такія ж, як у Ваўкавыску і Бярэці.

Пры дапамозе дэндрахраналагічнага метаду дакладна вызначаны час узвядзення пабудоў XII—XV стст.

Археалагічныя даследаванні дазволілі сабраць і прааналізаваць шматлікую калекцыю рэчавага матэрыялу. Асабліва цікавымі з'яўляюцца знаходкі, якія характарызуюць матэрыяльную культуру XIV—XVIII стст., таму што раней яна археолагамі амаль не вывучалася. Выяўлены асноўныя віды керамічных будаўнічых матэрыялаў, якія выкарыстоўваліся ў каменным будаўніцтве пачынаючы з XII ст. Інтэр'еры каралеўскага палаца былі ўпрыгожаны ў XVI—XVIII стст. непаўторнымі па свайму аздабленню кафельнымі печамі. Пра гэта сведчаць знаходкі зялёнапаліванай і паліхромнай кафлі з разнастайнымі рэльефнымі і распіснымі ўзорамі ў розных мастацкіх стылях.

Сярод керамічнага посуду выдзяляюцца тэракотаваыя, паліваныя, дымленыя вырабы, а таксама фаянс і прывазныя начынні. Паводле тэхналогіі вытворчасці, асартыменту і арнаментыкі гродзенская бытавая кераміка на працягу XII—XIX стст. захоўвае рысы і традыцыі, уласцівыя заходняму рэгіёну Беларусі. Рэйнскі каменны тавар і паліваны белагліняны посуд сведчаць пра сувязі з гарадамі Польшчы і Германіі на працягу XVI—XVIII стст.

Асноўная маса знойдзеных рэчаў, несумненна, з'яўляецца прадукцыяй мясцовых рамеснікаў. Аб іх дзейнасці гавораць адкапаныя разнастайныя прылады працы, паўфабрыкаты, кавалкі сыравіны і бракаваныя вырабы.

Ва ўсе часы, як паказалі раскопкі, насельніцтва горада насіла выключна скураныя абутак. Да XVI ст. гэта былі безабчасныя з мяккай шматслойнай падэшвай боты, чаравікі, туфлі і поршні. У XVI ст. у абутку з'явілася цвёрдая падэшва, заднік, а таксама абцас на металічнай падкоўцы. Мужчынскі абутак па кроі стаў істотна адрознівацца ад жаночага.

Сельскагаспадарчыя заняткі насельніцтва адлюстраваны ў знаходках зерня, сярпоў, кавалкаў жорнаў ды іншых рэчаў. Шмат разоў у сярэднія вякі гродзенскаму замку прыходзілася вытрымліваць асады і штурмы. Пра ваенныя старонкі яго гісторыі сведчаць знаходкі халоднай зброі і каменныя ядры. Цэлы шэраг матэрыялаў распавядае таксама пра гаспадарчыя і прамысловыя заняткі насельніцтва і гандлёвыя сувязі горада.

Аналіз сабранага матэрыялу дазваляе сцвярджаць пра высокі еўрапейскі ўзровень жыцця і культуры насельніцтва замка і горада. Атрыманы падчас раскопак матэрыял яшчэ вывучаецца. Частка яго ўжо папоўніла экспазіцыю і фонды Гродзенскага дзяржаўнага гістарычнага музея, іншых музеяў Беларусі. Але не ўсе пытанні гістарычнага мінулага ў поўнай меры ўдалося вывучыць. Прыходзіцца шкадаваць, што шчыльная

забудова сучаснага замкавага двара не дала магчымасці правесці археалагічныя даследаванні на большай плошчы і тым самым вызначыць памеры драўляных пабудоў і планіроўку сядзіб. З-за недастатковай колькасці матэрыялаў не былі поўнасьцю разгледжаны гандлёвыя сувязі насельнікаў, сельскагаспадарчая дзейнасць і заняткі жыхароў прамысламі.

У археалагічным вывучэнні Старога замка, як і горада цалкам, яшчэ рана ставіць апошнюю кропку. Пройдзе пэўны час, і нястомная рыдлёўка археолага зноў пачне свой пошук, раскрываючы нам таямніцы старадаўніх часоў.

Спіс скарачэнняў

АСГЭ	— Археологический сборник государственного Эрмитажа
БРПІ	— Беларускі рэстаўрацыйны практычны інстытут
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
ЛАИА	— Ленинградское (Санкт-Петербургское) отделение Института археологии Российской АН
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
САИ	— Свод археологических источников
СНРВМ	— Специальные научно-реставрационные вытворческие мастерские

Спіс ілюстрацый

Мал. 1. Рэканструкцыя выгляду Гродна ў XIII ст. Зроблена П. А. Рапапортам. Фота-архіў ДАІА (П-60106).

Мал. 2. Паселішча на Замкавай гары ў канцы X ст. Мастак Р. Сташкевіч.

Мал. 3. Мяркуемы выгляд дзядзінца Гродна ў XII ст. Мастак Ф. Селязнёў.

Мал. 4. Плінфа са знакамі з раскопак 1949 г. княскага хорама XII ст. Архіўны здымак.

Мал. 5. План Старога замка 1708 г. З архіва ў Дрэздэне.

Мал. 6. Выгляд Старога замка на гравюры Браўна 1577 г.

Мал. 7. Рэканструкцыя плана замка канца XIV—XV ст. паводле Я. Вайцяхоўскага.

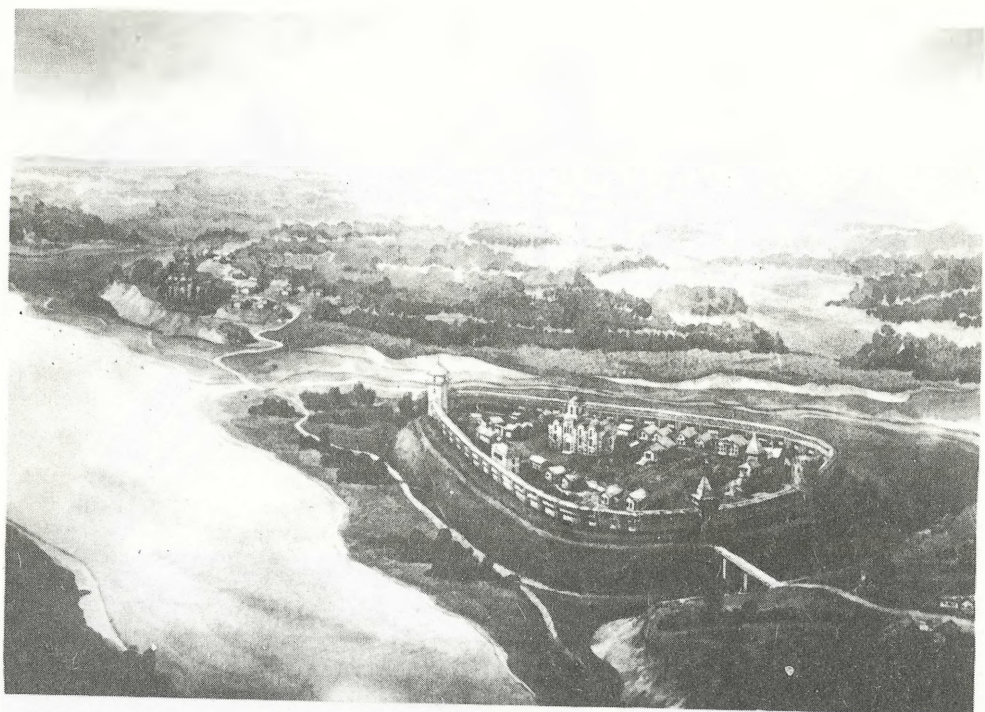
Мал. 8. Рэканструкцыя замка часоў С. Баторыя (канец XVI—XVII ст.) паводле Т. Андрэячэка і М. Кузмы.

Мал. 9. План забудовы Замкавай гары ў Гродне. 1938 г.

Мал. 10. Група ўдзельнікаў археалагічных раскопак на Старым замку ў верасні 1949 г.

- на чале з М. Вароніным (трэці справа). Фота Л. Аляксева.
- Мал. 11. План раскапанай часткі княскага хорама XII ст.
- Мал. 12. Аpsідная сцяна Верхняй царквы XIII—XIV стст. Фотаархіў ЛАІА. № 49568.
- Мал. 13. Зводны план археалагічных даследаванняў на Старым замку ў 1985—1988 гг.
- Мал. 14. Рэшткі казематаў XVI—XVII стст. (па матэрыялах археалагічных раскопак 1981—1988 гг.).
- Мал. 15. Рэшткі сцяны XII ст. і вежы на паўночна-заходнім мысе Замкавай гары.
- Мал. 16. Рэшткі абарончай сцяны XII ст. каля палаца С. Баторыя. Раскоп V.
- Мал. 17. Выгляд з поўдня на сцяну XII ст. з раскопу I.
- Мал. 18. Фрагмент муроўкі фасада сцяны XII ст.
- Мал. 19. Плінфа XII ст. са знакамі з раскопу I.
- Мал. 20. Фігурная трапецападобная плінфа XII ст. Раскоп II.
- Мал. 21. Фігурная плінфа XII ст. Раскоп II.
- Мал. 22. Знакі на тарцах гарадзенскай плінфы XII ст.
- Мал. 23. Падмурак палаца часоў Вітаўта (а) і брукоўка двара (б).
- Мал. 24. Цагліна пачатку XV ст. са сцяны замка. Архіў ЛАІА.
- Мал. 25. Пяты сутарэнняў вежы XV—XVI стст.
- Мал. 26. Муры XV—XVII стст.: а) падмурак сцяны XV—XVI стст.; б) арка каземата XVI—XVII стст.
- Мал. 27. Выгляд з поўдня на падмурак каземата XV ст.
- Мал. 28. Падмуркі палаца С. Баторыя XVI ст.
- Мал. 29. Рэканструкцыя палаца С. Баторыя XVI ст. Архітэктар У. Старасцін.
- Мал. 30. Рэканструкцыя фасада палаца XVI ст. часоў С. Баторыя. Архітэктар У. Старасцін.
- Мал. 31. Гліняны тыгель XII ст. са слядамі палівы.
- Мал. 32. Плінфа і пліткі падлогі XII ст.
- Мал. 33. Фасадныя пліткі XII ст.
- Мал. 34. Пліткі падлогі XVI ст. з палаца С. Баторыя.
- Мал. 35. Фрагмент дахоўкі «бавровы хвост».
- Мал. 36. Дахоўка XVI—XVIII стст.
- Мал. 37. Фігурная і звычайная цэгла XV—XVII стст.
- Мал. 38. Гатычная дахоўка канца XV — 1-й паловы XVI ст.
- Мал. 39. Рэканструкцыя замка часоў Вітаўта. Архітэктар Ф. Селязнёў.
- Мал. 40. Рэканструкцыя палаца XVIII ст. Архітэктар У. Бачкоў.
- Мал. 41. Стары замак у XIX ст.: а) выгляд зверху; б) выгляд збоку. Архітэктар У. Бачкоў.
- Мал. 42. Фрагменты драўлянай забудовы ў раскопе II. XVII—XVIII стст.
- Мал. 43. Рэшткі драўлянай забудовы XII ст.
- Мал. 44. Рэшткі пабудовы XII ст. з печчу.
- Мал. 45. Рэшткі печы ў пабудове XII ст.
- Мал. 46. Будаўнічы ярус XVII ст.
- Мал. 47. Маставая і фрагменты забудовы XIV ст.
- Мал. 48. Фрагменты драўляных канструкцый вала старажытнага Гродна ў шурфе 17.
- Мал. 49. Каменная абкладка абарончага вала XI—XII стст.
- Мал. 50. Стратыграфія развалу абарончага мура XII ст. у траншэі 1: а) паўднёвы профіль; б) фрагмент плана траншэі 1 з развалам сцяны XII ст.
- Мал. 51. Стратыграфія культурнага пласта з развалам сцяны XII ст. на мысе. Траншэя 1.
- Мал. 52. Стратыграфічны разрез умацаванняў гарадзенскага дзядзінца XI—XV стст.
- Мал. 53. Паўночны профіль раскопу II.
- Мал. 54. Стратыграфія культурнага пласта ў шурфе 35.
- Мал. 55. Жалезныя прылады працы XII—XVII стст.
- Мал. 56. Вырабы з металу XII—XVII стст.
- Мал. 57. Зброя і рыштунак верхніка XII—XVI стст.
- Мал. 58. Упрыгожанні з металу XII—XV стст.
- Мал. 59. Медная пласцінка з фрагментам надпісу XII ст.
- Мал. 60. Тыпалагічная класіфікацыя непаліваных гаршкоў XI—XVII стст.
- Мал. 61. Віды арнаментаў на непаліваных гаршках з раскопак 3. Дурчэўскага 1939 г. XI—XII стст. Архіўны здымак.
- Мал. 62. Арнамент на непаліваным посудзе з раскопак 3. Дурчэўскага 1939 г. XI—XII стст. Архіўны здымак.
- Мал. 63. Непаліваныя начынні XIII—XVII стст.
- Мал. 64. Клеймы на гліняных гаршках XI—XV стст.
- Мал. 65. Фрагменты гліняных накрывак XIII—XV стст.
- Мал. 66. Фрагменты гліняных начынняў XI—XV стст.
- Мал. 67. Віды арнаментаў на непаліваным начынні XI—XV стст.
- Мал. 68. Гліняныя начынні XI—XVI стст.
- Мал. 69. Тыпалагічная класіфікацыя паліванага посуду XVI—XVIII стст.
- Мал. 70. Віды арнаментаў на паліваным посудзе XVI — першай паловы XVII ст.

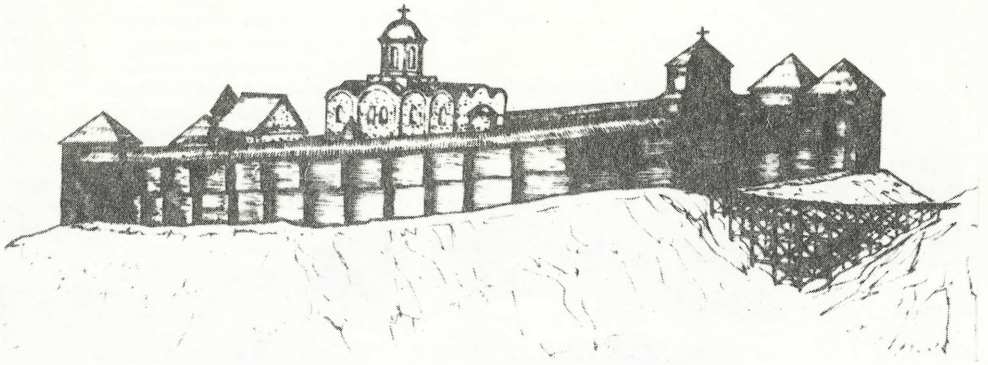
- Мал. 71. Сталовы паліваны посуд XVI—XVII стст.
- Мал. 72. Фрагмент распісной талеркі XVII ст.
- Мал. 73. Фрагменты глянцаванага начыння XVI — першай паловы XVII ст.
- Мал. 74. Глянцаваны збан. Канец XVII—XVIII ст.
- Мал. 75. Глянцаваны збан-насадка XVII ст.
- Мал. 76. Гліняная скарбонка XVII ст.
- Мал. 77. Фрагменты гліняных люлек XVII — пачатку XIX ст.
- Мал. 78. Гліняная цацка-свісцёлка XVIII ст.
- Мал. 79. Кавалкі амфар XI—XII стст.
- Мал. 80. Гаршковая кафля XV—XVI стст.
- Мал. 81. Паліваная кафля XVI ст.
- Мал. 82. Сцянная і паясковая кафля XVI—XX стст.
- Мал. 83. Каронкі і гзымсавае кафля XVI—XVIII стст.
- Мал. 84. Графічная рэканструкцыя кафельнай печы канца XVI ст. Мастак Э. Дзмітрыеў.
- Мал. 85. Графічная рэканструкцыя паліхромнай печы XVII ст. Мастак Э. Дзмітрыеў.
- Мал. 86. Графічная рэканструкцыя паліванай печы канца XVI ст. Мастак Э. Дзмітрыеў.
- Мал. 87. Графічная рэканструкцыя паліхромнай кафельнай печы канца XVI ст. Мастак Э. Дзмітрыеў.
- Мал. 88. Абудак і вырабы са скуры XII—XVII стст.
- Мал. 89. Чаравікі XII—XIII стст.
- Мал. 90. Пацеркі з раскопак З. Дурчэўскага 1937—1939 гг. XI—XII стст. Архіўны здымак.
- Мал. 91. Пацеркі з раскопак З. Дурчэўскага 1937—1939 гг. XI—XII стст. Архіўны здымак.
- Мал. 92. Шкляныя пацеркі і бранзалеты XII—XIII стст.
- Мал. 93. Фрагменты шклянога посуду для піцця XVII—XIX стст.
- Мал. 94. Шкляны посуд канца XVI — пачатку XX ст.
- Мал. 95. Фрагменты аконных шыб і шклянога начыння XV пачатку XVI ст.
- Мал. 96. Вырабы з дрэва (прадметы гаспадарчага прызначэння) XII—XVI стст.
- Мал. 97. Драўляныя вырабы XII—XVI стст.
- Мал. 98. Драўляныя вырабы XII—XIV стст.
- Мал. 99. Берасцянка XII ст. са знакамі.
- Мал. 100. Берасцянка XII ст.: а) знешні выгляд і разгортка; б) княскія знакі.
- Мал. 101. Драўляная лесвіца XII—XVI стст.
- Мал. 102. Вырабы з косці XII—XV стст.
- Мал. 103. Касцяная накладка з цыркульным арнамантам.
- Мал. 104. Касцяныя нарыхтоўкі і вырабы з рога і косці XII—XIV стст.
- Мал. 105. Касцяная фішка XII ст. для гульні ў «мельніцу».
- Мал. 106. Замалёўка касцяной фішкі для гульні ў «мельніцу».
- Мал. 107. Кавалкі бурштыну і аманіту са слядамі апрацоўкі.
- Мал. 108. Шыферныя праселкі і гліняны шарык XII—XIII стст.
- Мал. 109. Каменныя ядры XIV—XV стст.
- Мал. 110. Каменныя гарматныя ядры.
- Мал. 111. Архітэктурная дэталі ўпрыгожання палаца С. Баторыя.
- Мал. 112. Фрагменты каменных жорнаў са слоя XII ст.
- Мал. 113. Касцяныя грабяні XII ст.
- Мал. 114. Фрагмент тканіны са слоя XII ст.
- Мал. 115. Нервюрная цагліна XV—XVI стст. Архіўны здымак.
- Мал. 116. Свінцовы ліст з даху Ніжняй царквы. Раскопкі Ю. Ядкоўскага. Архіўны здымак.
- Мал. 117. Свінцовая абкладка для аконнага шкла. Канец XVI — пачатак XVII ст.

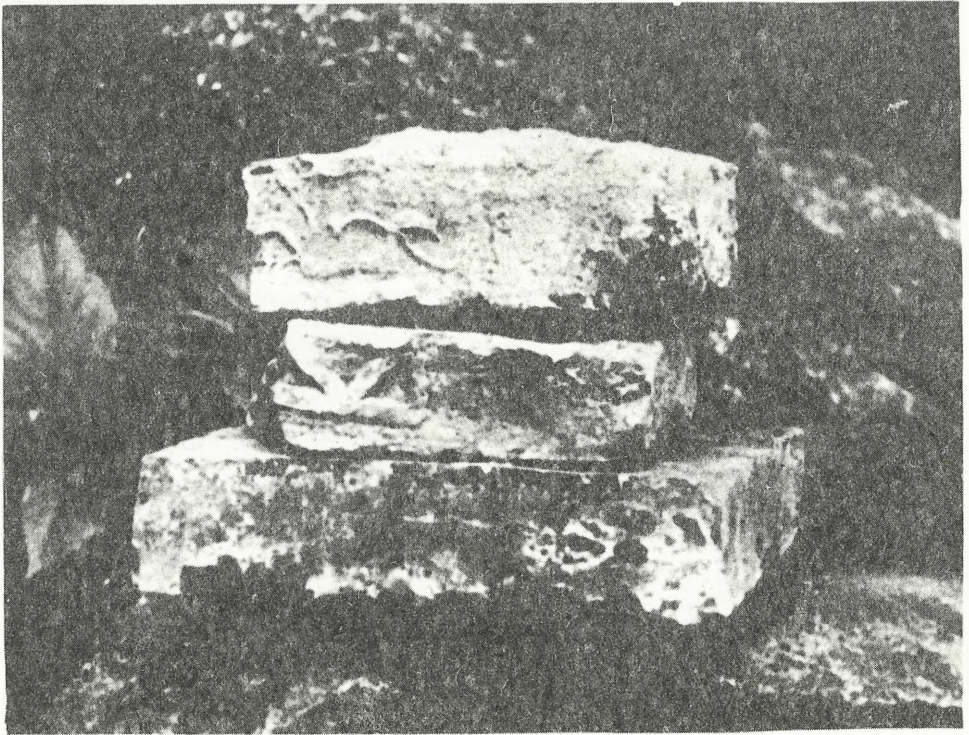
Мал. 1. Рэканструкцыя выгляду Гродна ў XIII ст.
Зроблена П. А. Рапапортам. Фотаархіў ЛАІА (ПІ-60106)

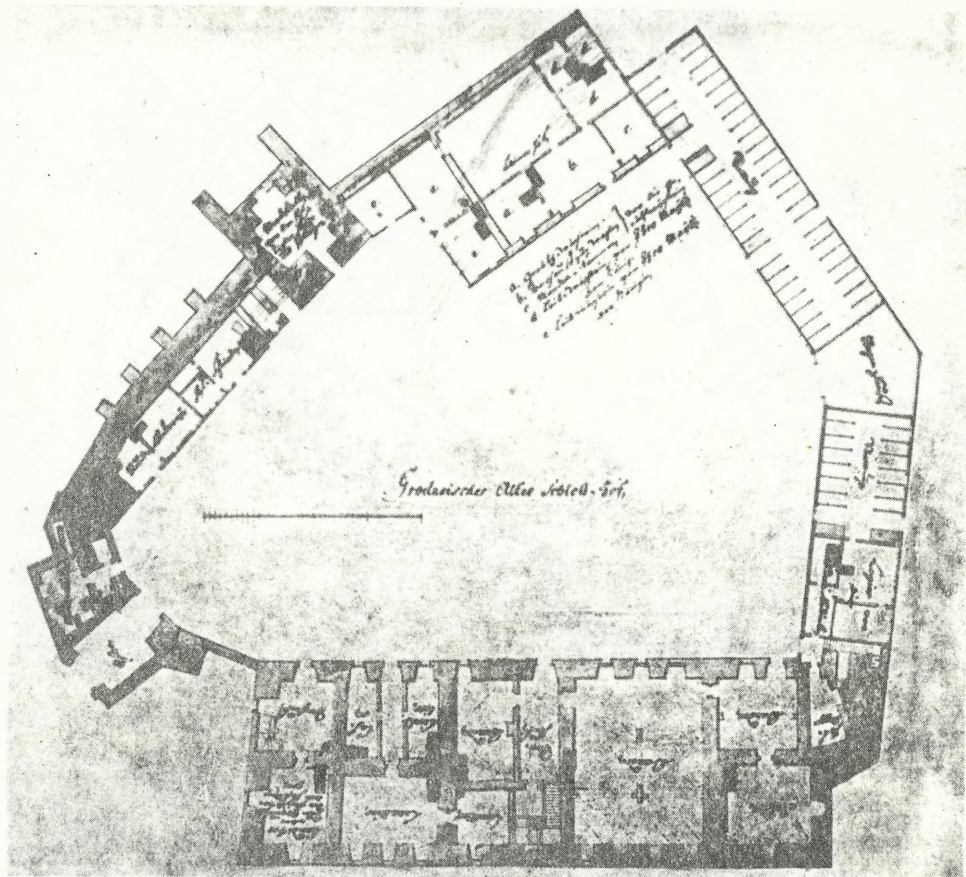
Мал. 2. Паселішча на Замкавай гары ў канцы X ст.
Мастак Р. Сташкевіч

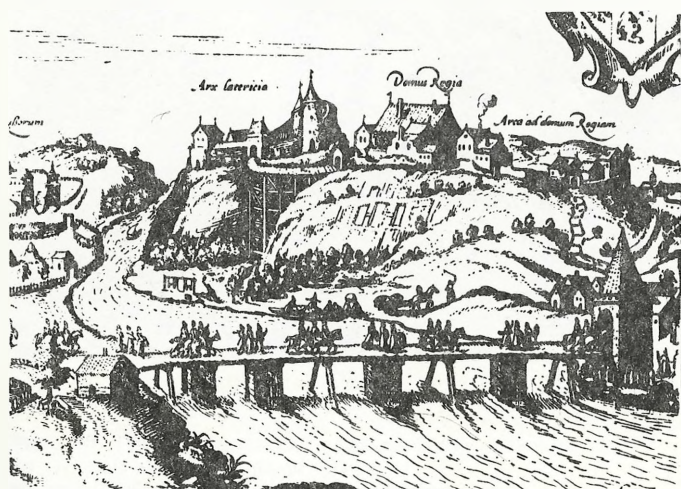
Мал. 3. Мяркуемы выгляд дзядзінца Гродна ў XII ст.
Мастак Ф. Селязнёў

Мал. 4. Плінфа са знакамі з раскопак 1949 г. княскага хорама XII ст.
Архіўны здымак

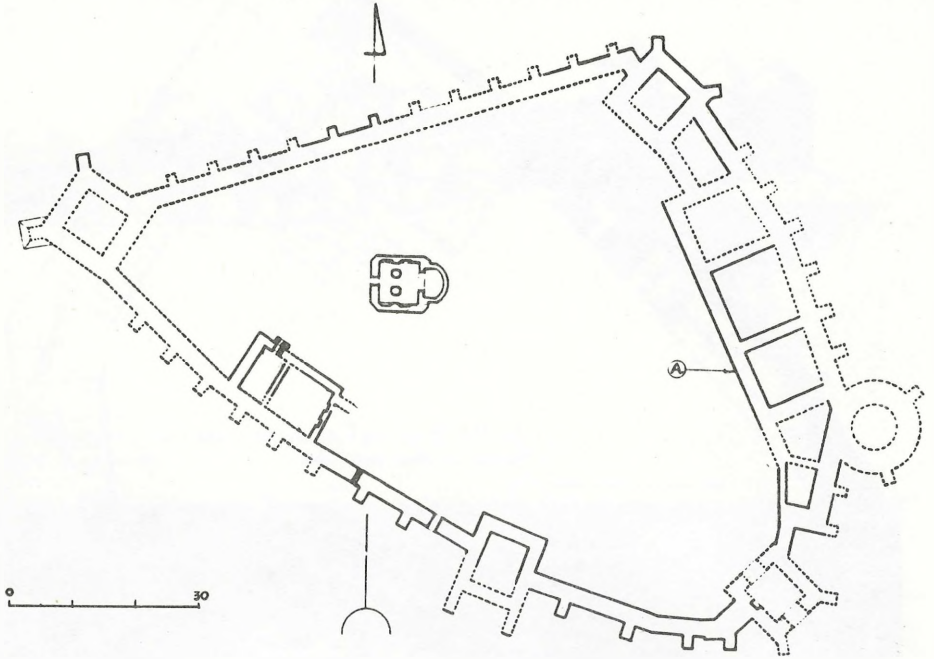

Мал. 5. План Старога замка 1708 г. З архіва ў Дрэздэне

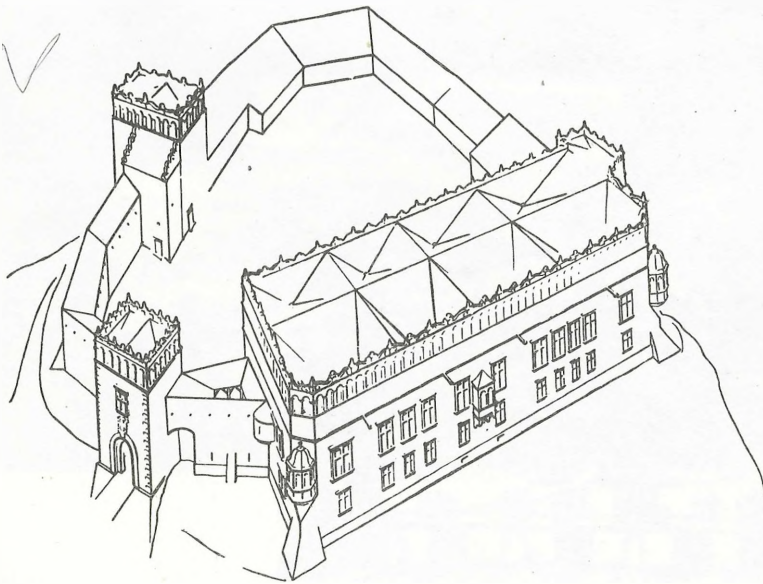

Мал. 6. Выгляд Старога замка на гравюры Браўна 1577 г.

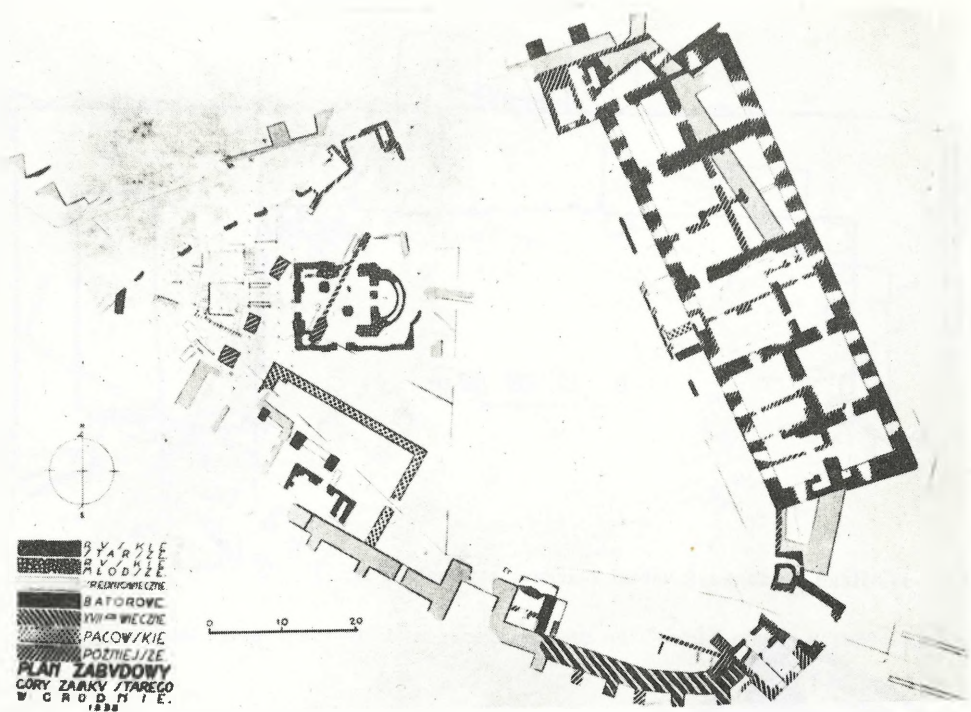
JAROSŁAW WOJCIECHOWSKI

Мал. 7. Рэканструкцыя плана замка канца XIV—XV ст.
паводле Я. Вайцяхоўскага

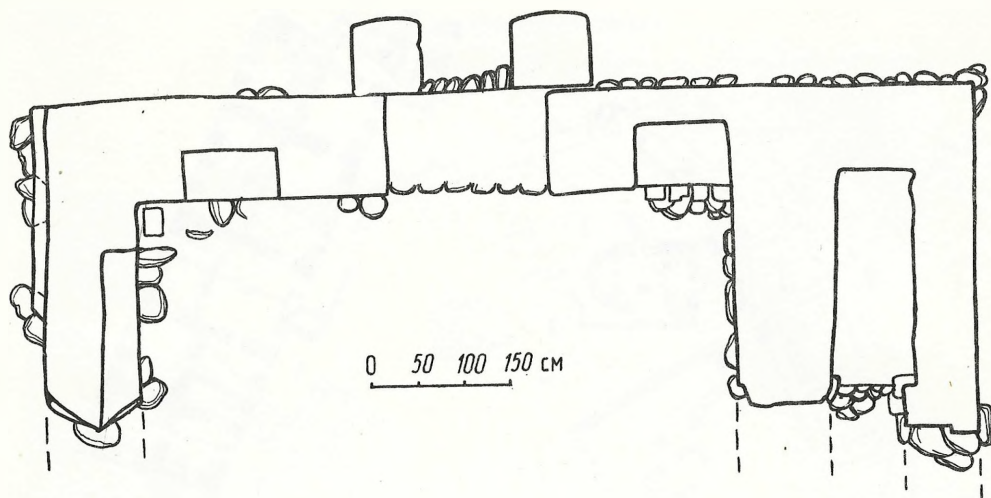
Мал. 8. Рэканструкцыя замка часоў С. Баторыя (канец XVI—XVII ст.)
паводле Т. Андрэячэка і М. Кузмы

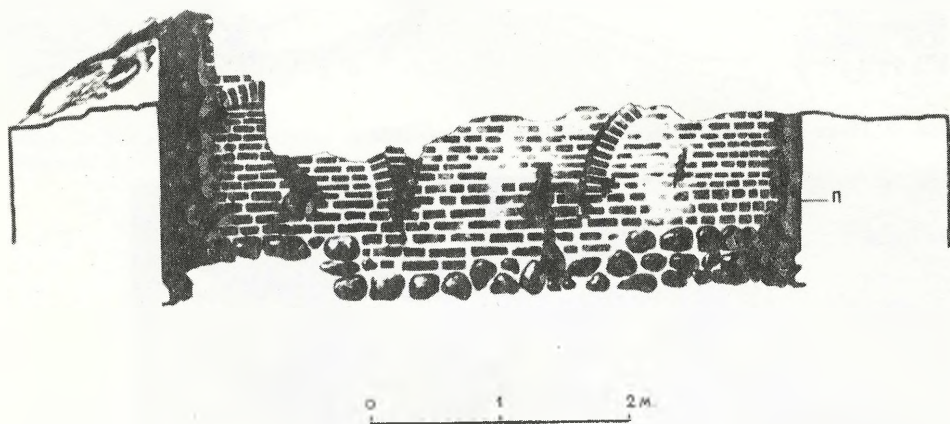
Мал. 9. План забудовы Замкавай гары ў Гродне. 1938 г.

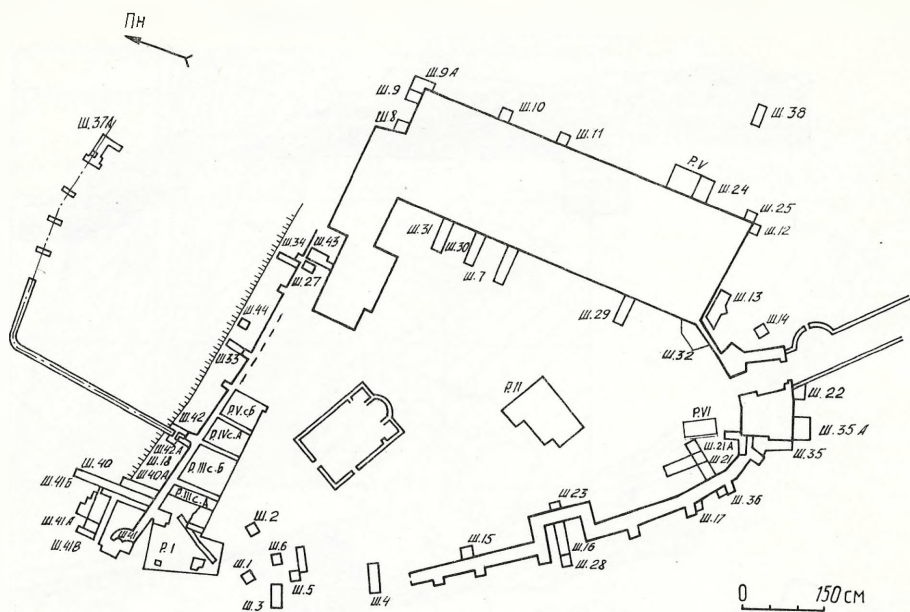
Мал. 10. Група ўдзельнікаў археалагічных раскопак на Старым замку ў верасні 1949 г. на чале з М. Вароніным (трэці справа). Фота Л. Аляксеева

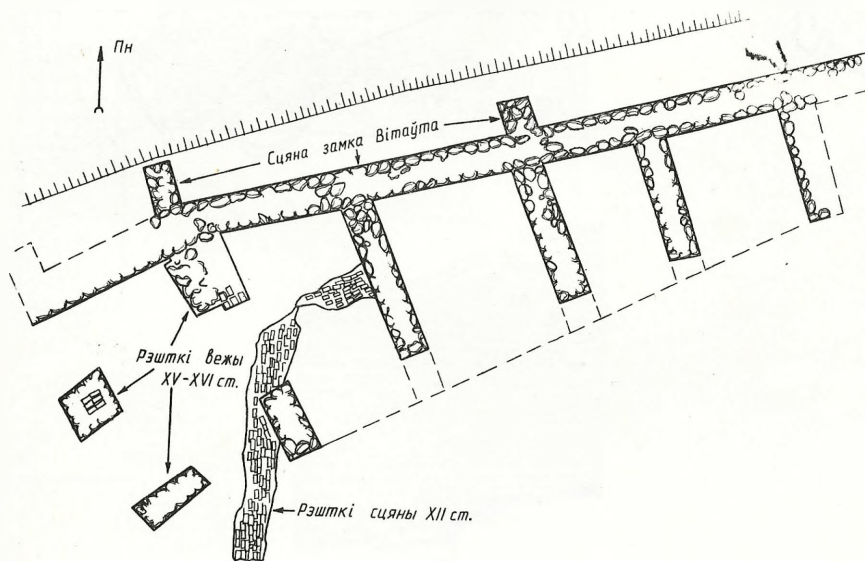
Мал. 11. План раскопанай часткі княскага хорама XII ст.

Мал. 12. Апсідная сцяна Верхняй царквы XIII—XIV стст.
 Фотаархіў ЛАІА. № 49568

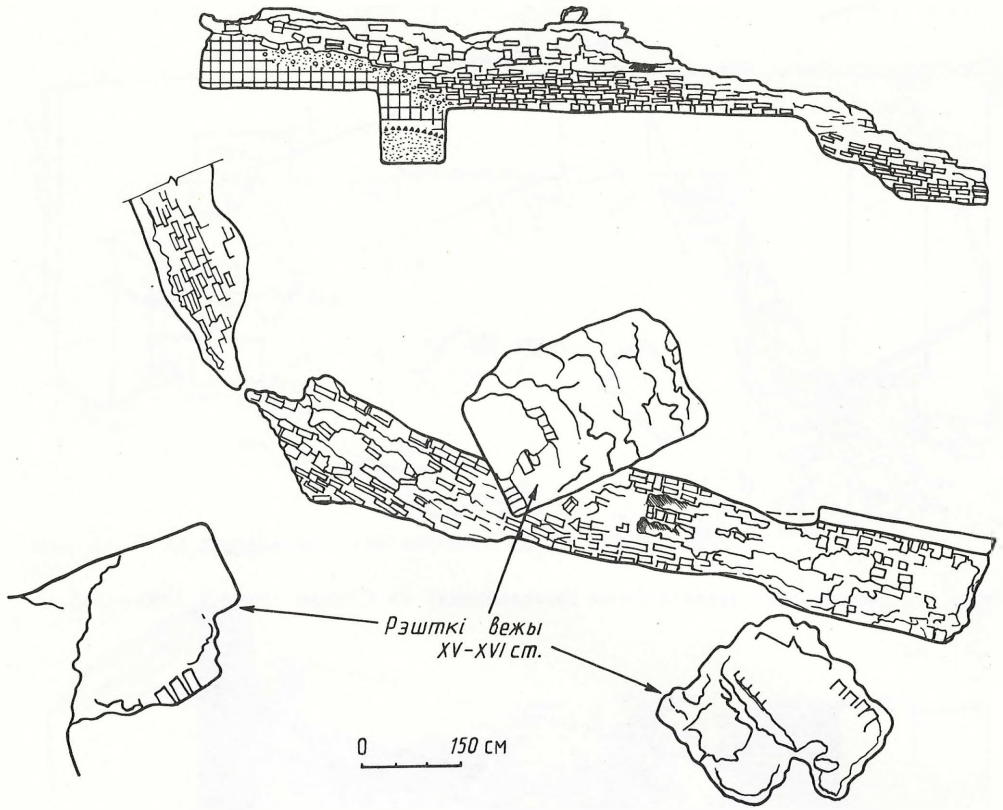

Мал. 13. Зводны план археалагічных даследаванняў на Старым замку ў 1985—1988 гг.

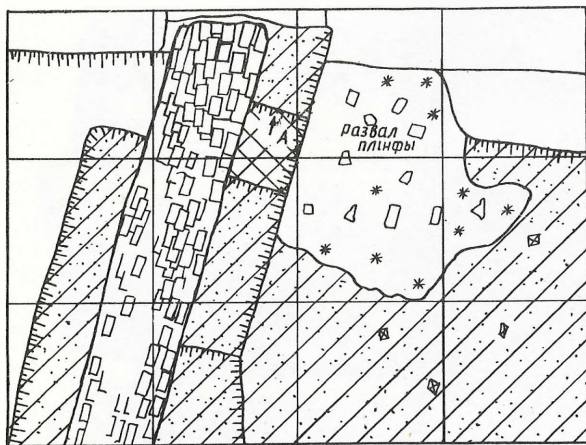
Мал. 14. Рэшткі казематаў XVI—XVII стст. (па матэрыялах археалагічных раскопак 1981—1988 гг.)

Рэшткі сцяны XII ст. Бакавы разрэз

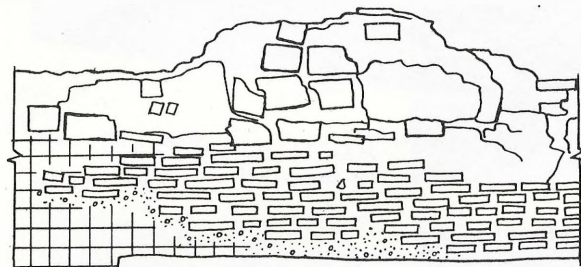

Мал. 15. Рэшткі сцяны XII ст. і вежы на паўночна-заходнім мысе Замкавай гары

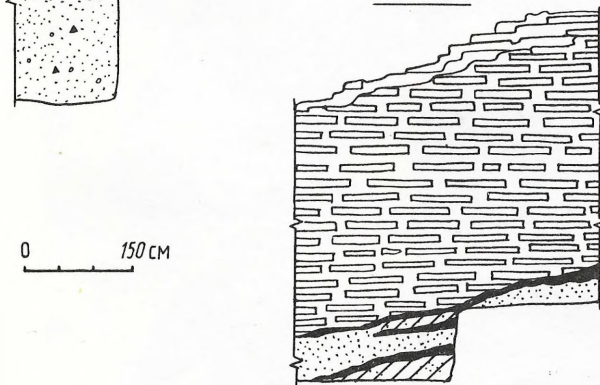
План

Бакавы разрез

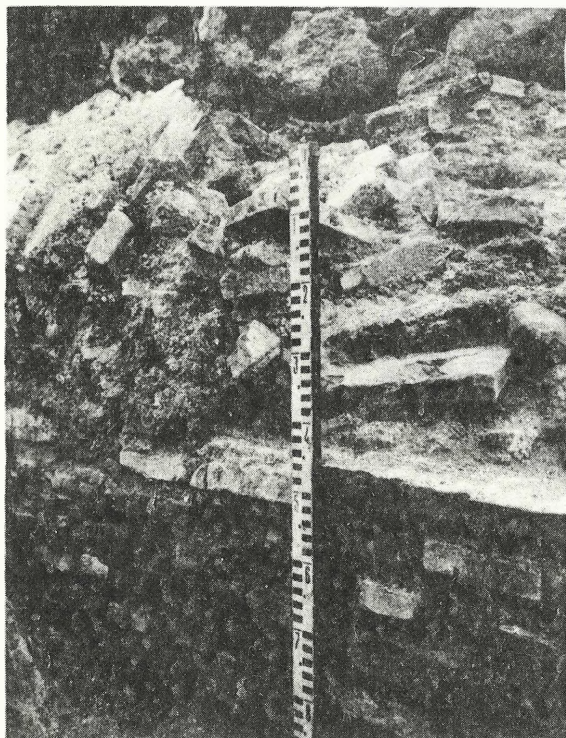
Выгляд А

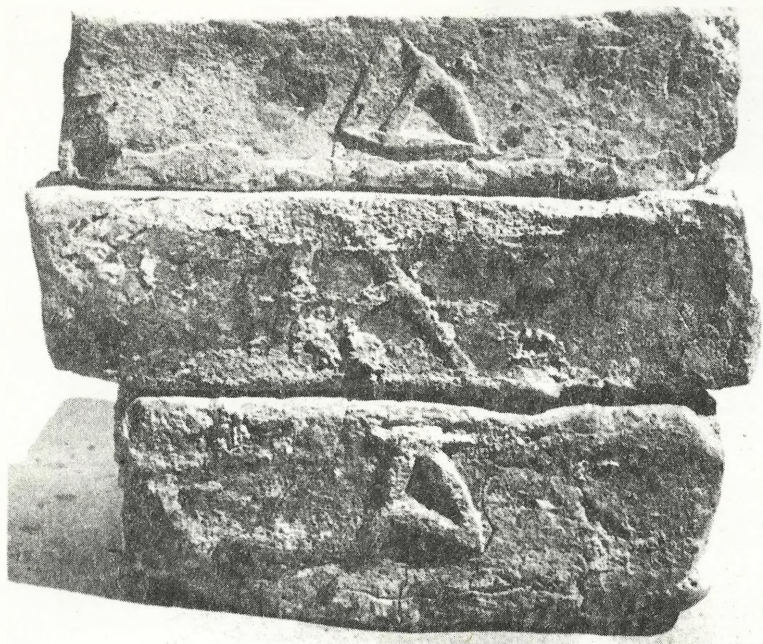
Мал. 16. Рэшткі абарончай сцяны XII ст. каля палаца С. Баторыя . Раскоп V

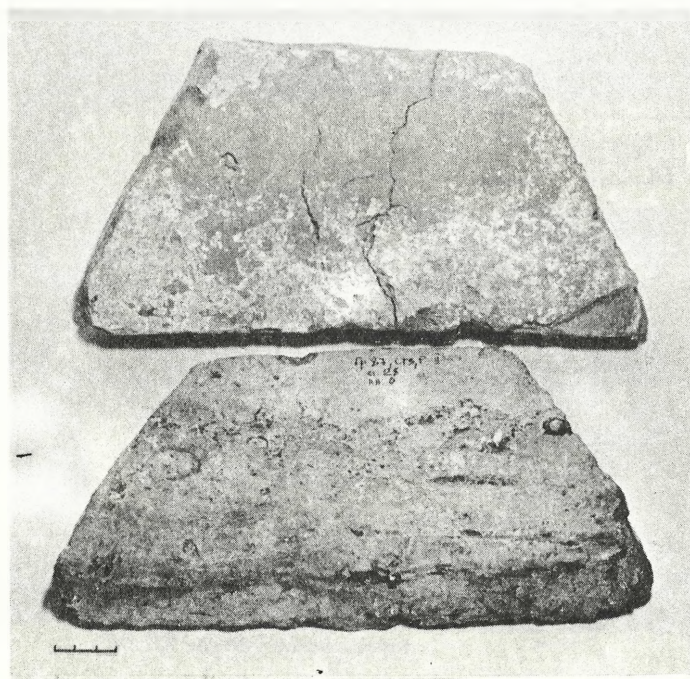
Мал. 17. Выгляд з поўдня
на сцяну XII ст. з раскопу I

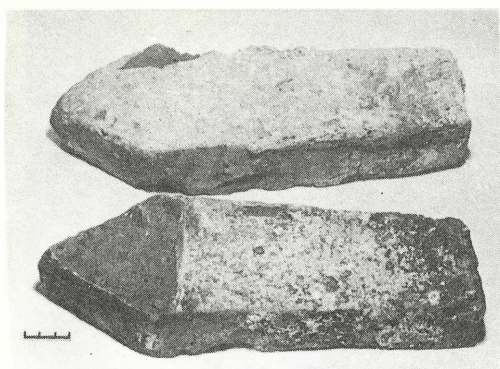
Мал. 18. Фрагмент муроўкі
фасада сцяны XII ст.

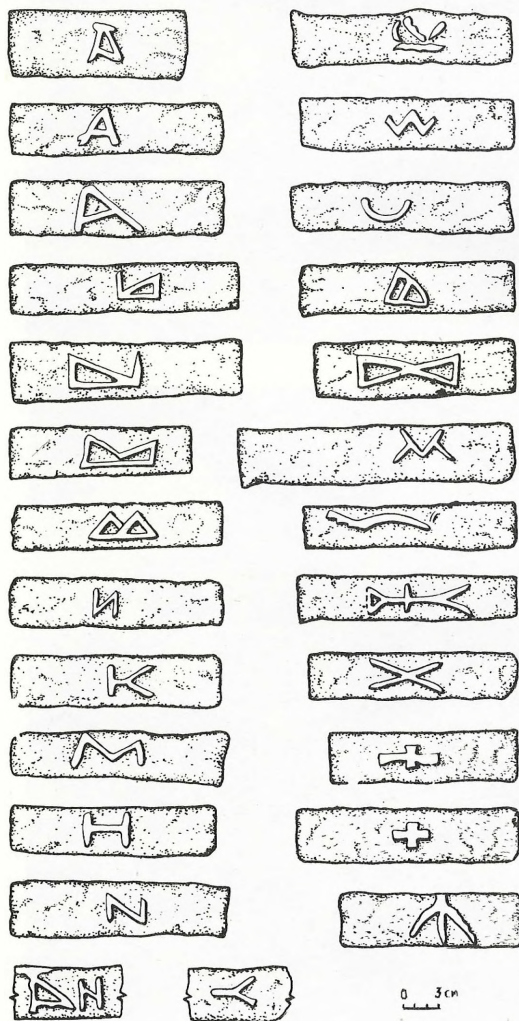
Мал. 19. Плінфа XII ст. са знаками з раскопу I

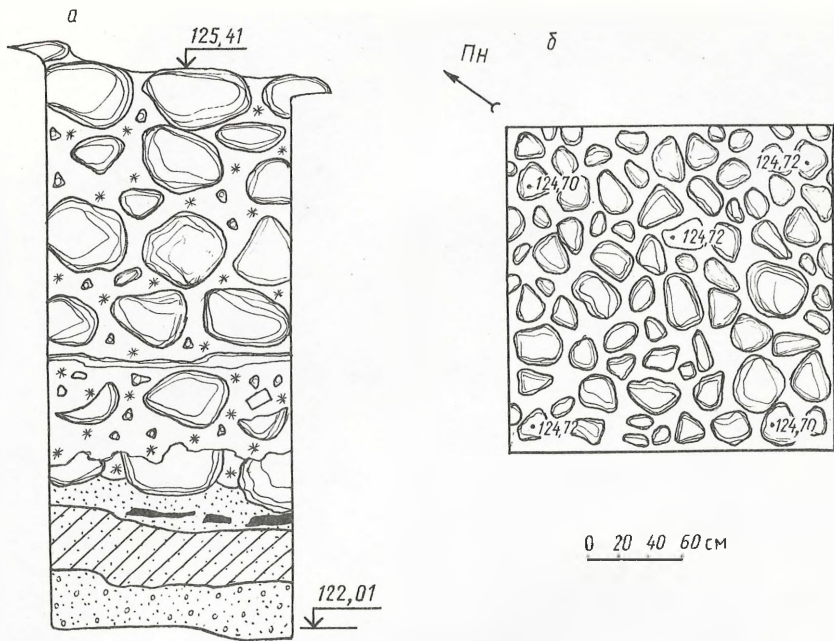
Мал. 20. Фігурная трапецападобная плінфа XII ст. Раскоп II

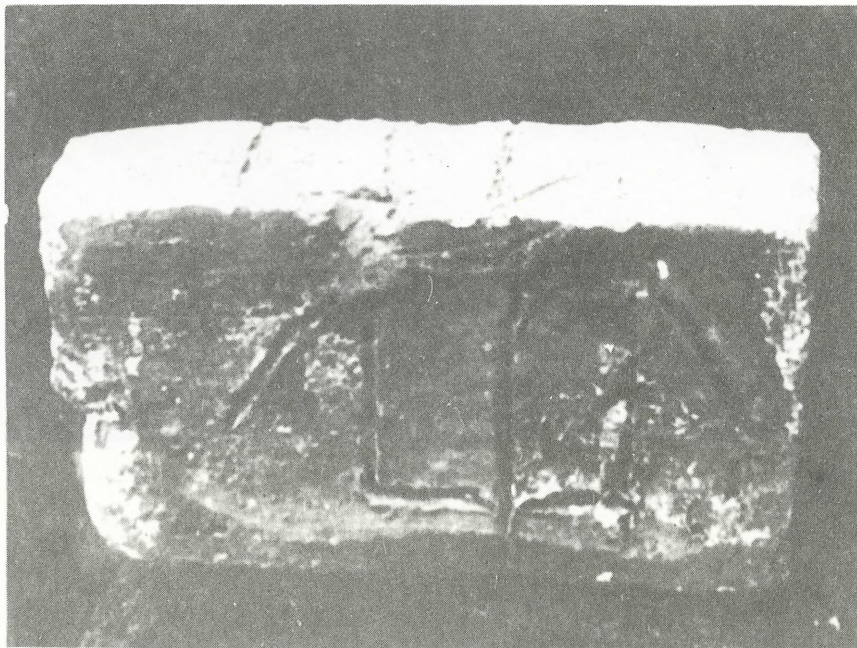
Мал. 21. Фігурная плінфа XII ст.
Раскоп II

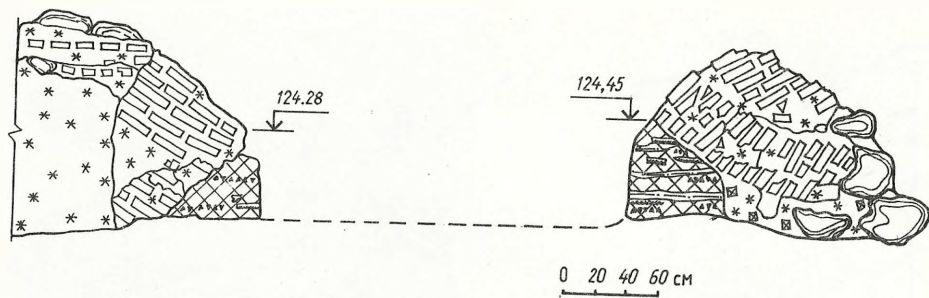
Мал. 22. Знакі на тарцах
гарадзенскай плінфы XII ст.

Мал. 23. Падмурак палаца часоў Вітаўта (а) і брукоўка двара (б)

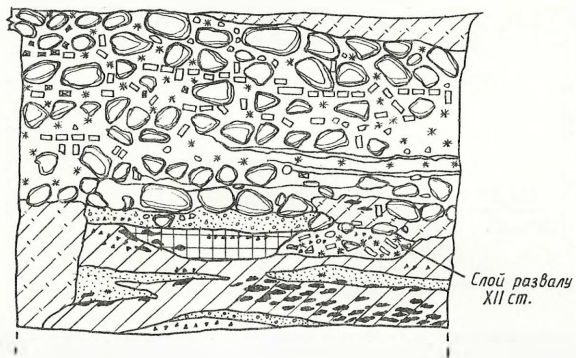

Мал. 24. Цагліна пачатку XV ст. са сцяны замка. Архіў ЛАІА

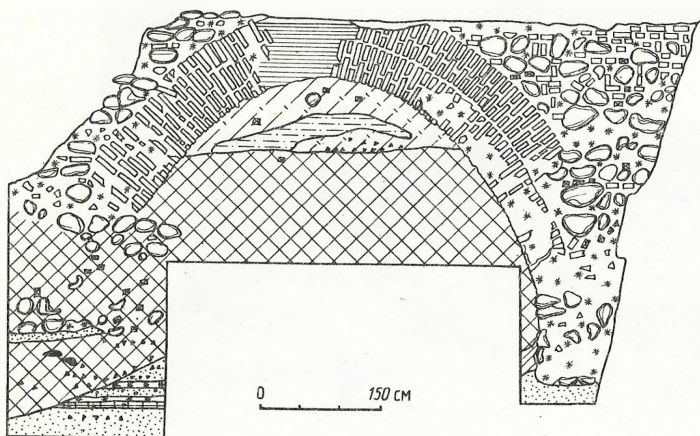

Мал. 25. Пяты сугарэнняў вежы XV—XVI стст.

а

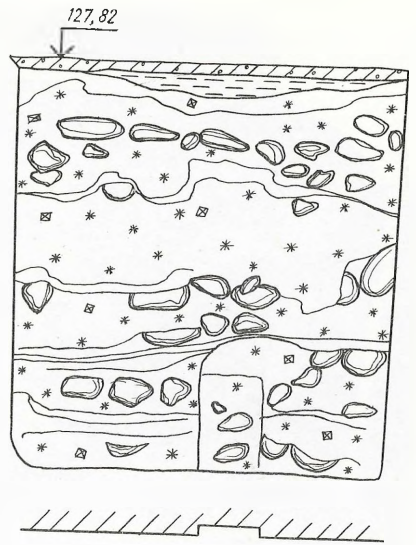
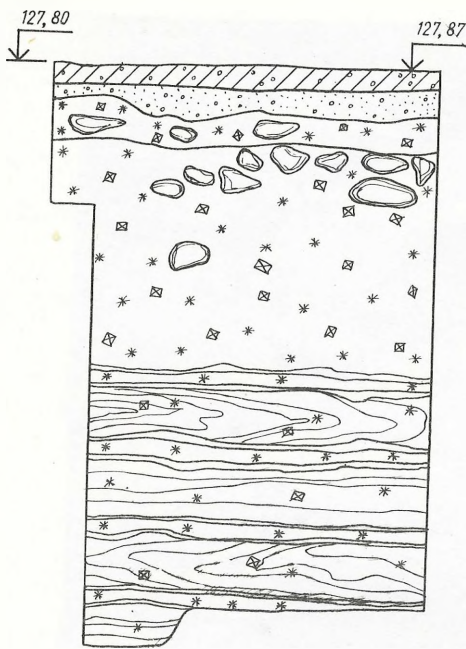
б

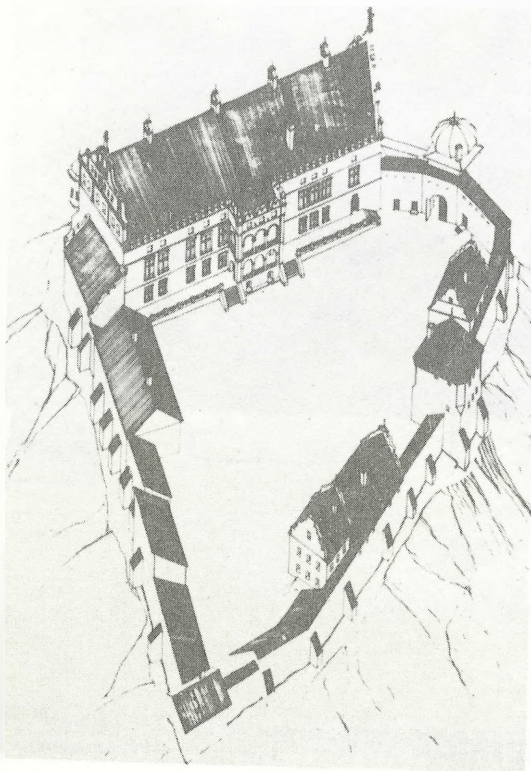
Мал. 26. Муры XV—XVII стст.: а) падмурак сцяны XV—XVI стст.; б) арка каземата XVI—XVII стст.

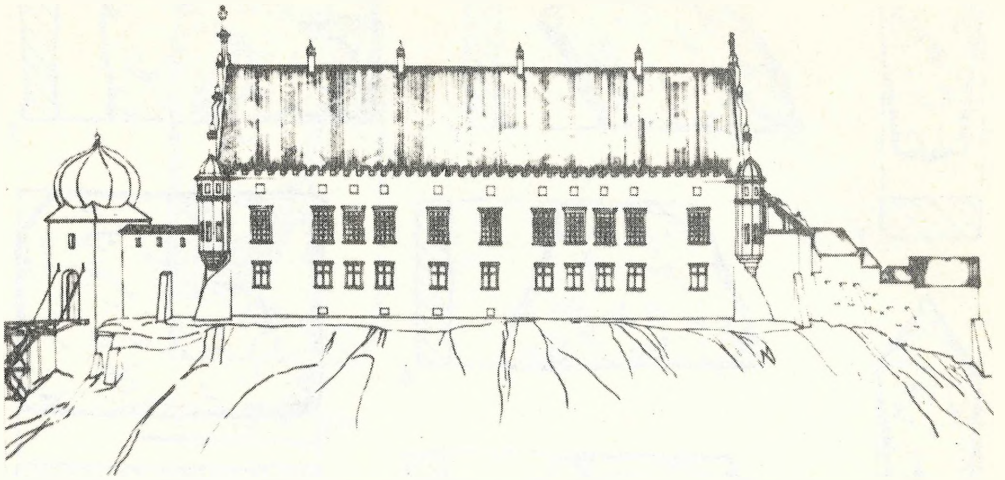
Мал. 27. Выгляд з поўдня на падмурак каземата XV ст.

Мал. 28. Падмуркі палаца С. Баторыя XVI—XVII стст.

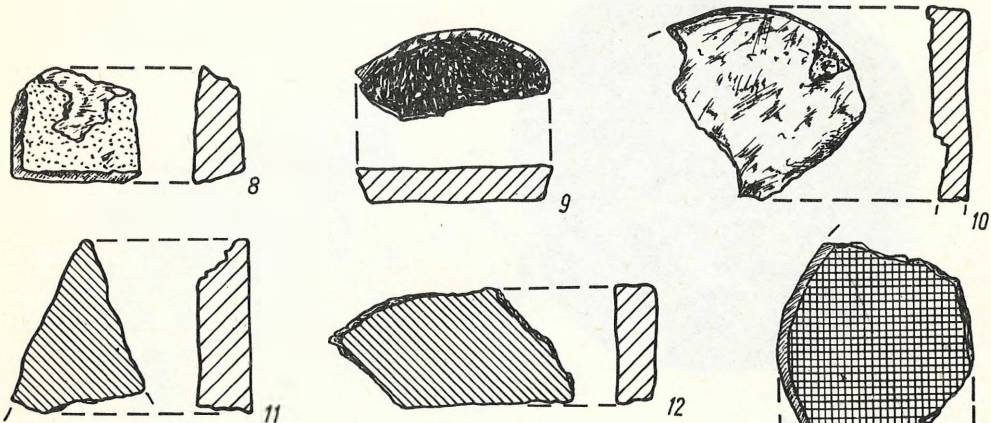
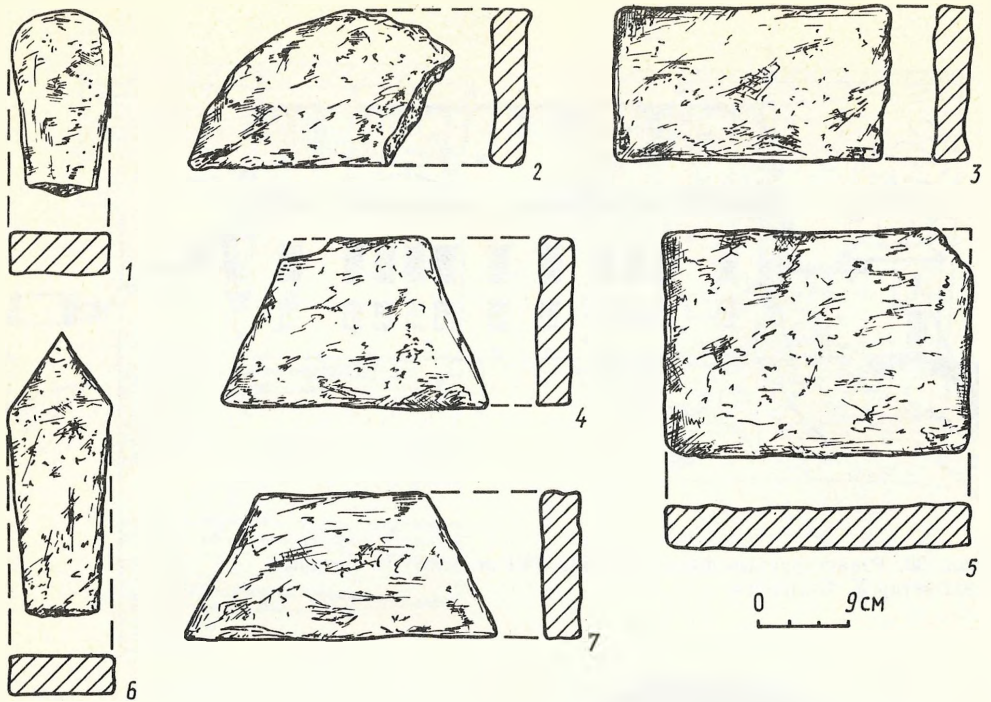
Мал. 29. Рэканструкцыя палаца
С. Баторыя XVI ст.
Архітэктар У. Старасцін

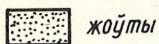
Мал. 30. Рэканструкцыя фасада палаца XVI ст. часоў С. Баторыя.
Архітэктар У. Старасцін

Мал. 31. Гліняны тыгель XII ст. са слядамі палівы

Колер палівы

жойты

чорны

зялёны

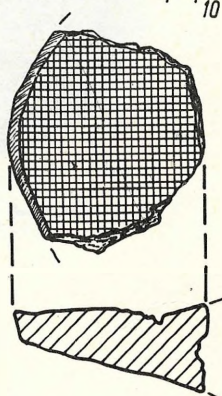

карычневы

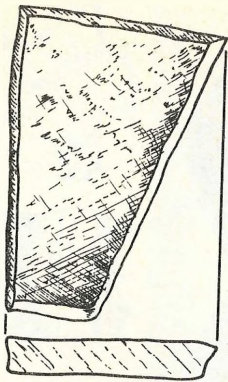
13

0 6 см

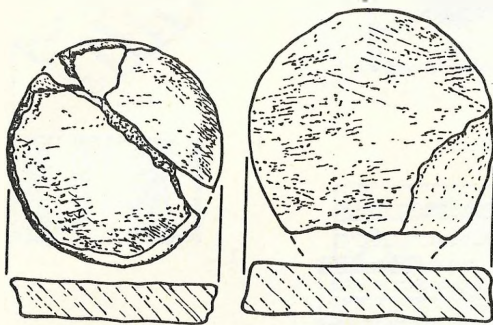

14

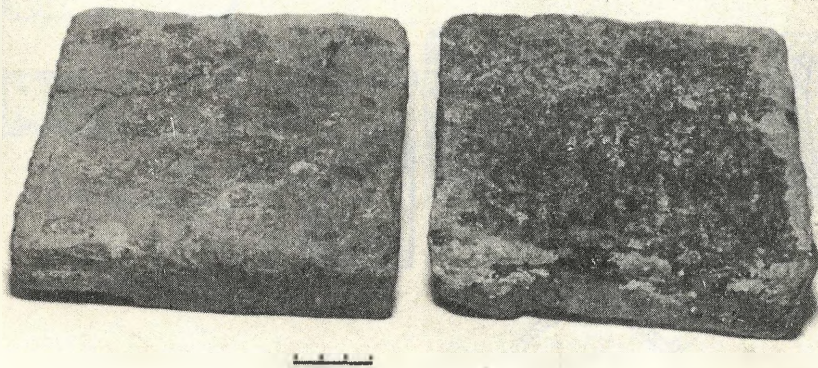
Мал. 32. Плінфа і пліткі падлогі XII ст.

0 2 4 6 8 10 см

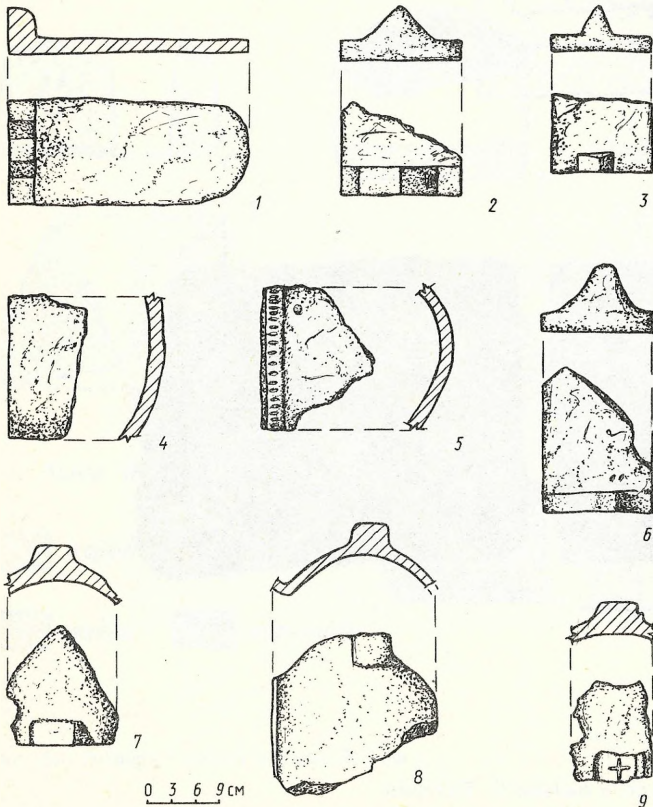
Мал. 33. Фасадня пліткі XII ст.

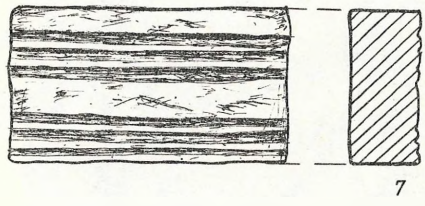
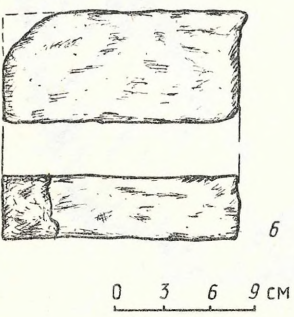
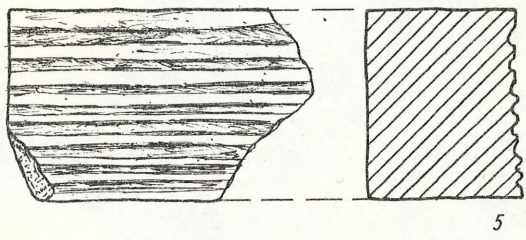
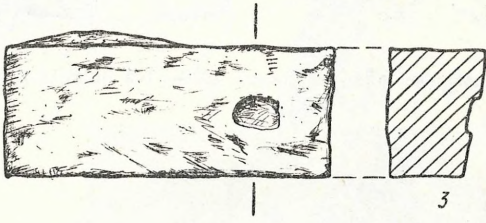
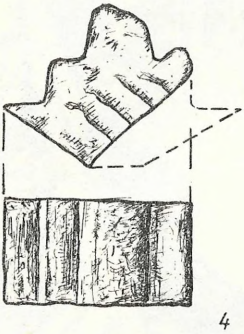
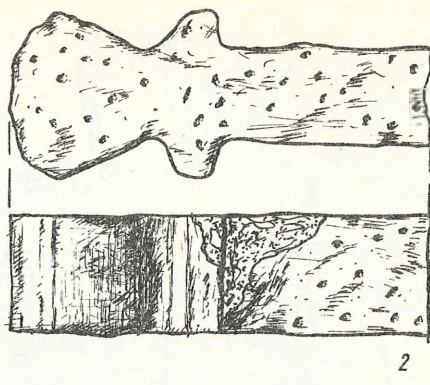
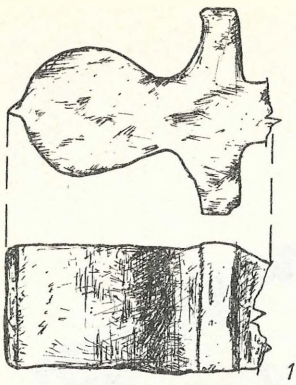
Мал. 34. Пліткі падлогі XVI ст. з палаца С. Баторыя.

Мал. 35. Фрагмент дахоўкі «бавровы хвост».

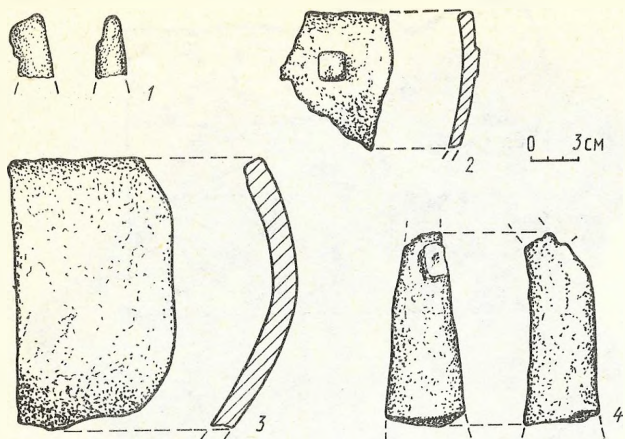

Мал. 36. Дахоўка XVI—XVIII стст.

0 3 6 9 см

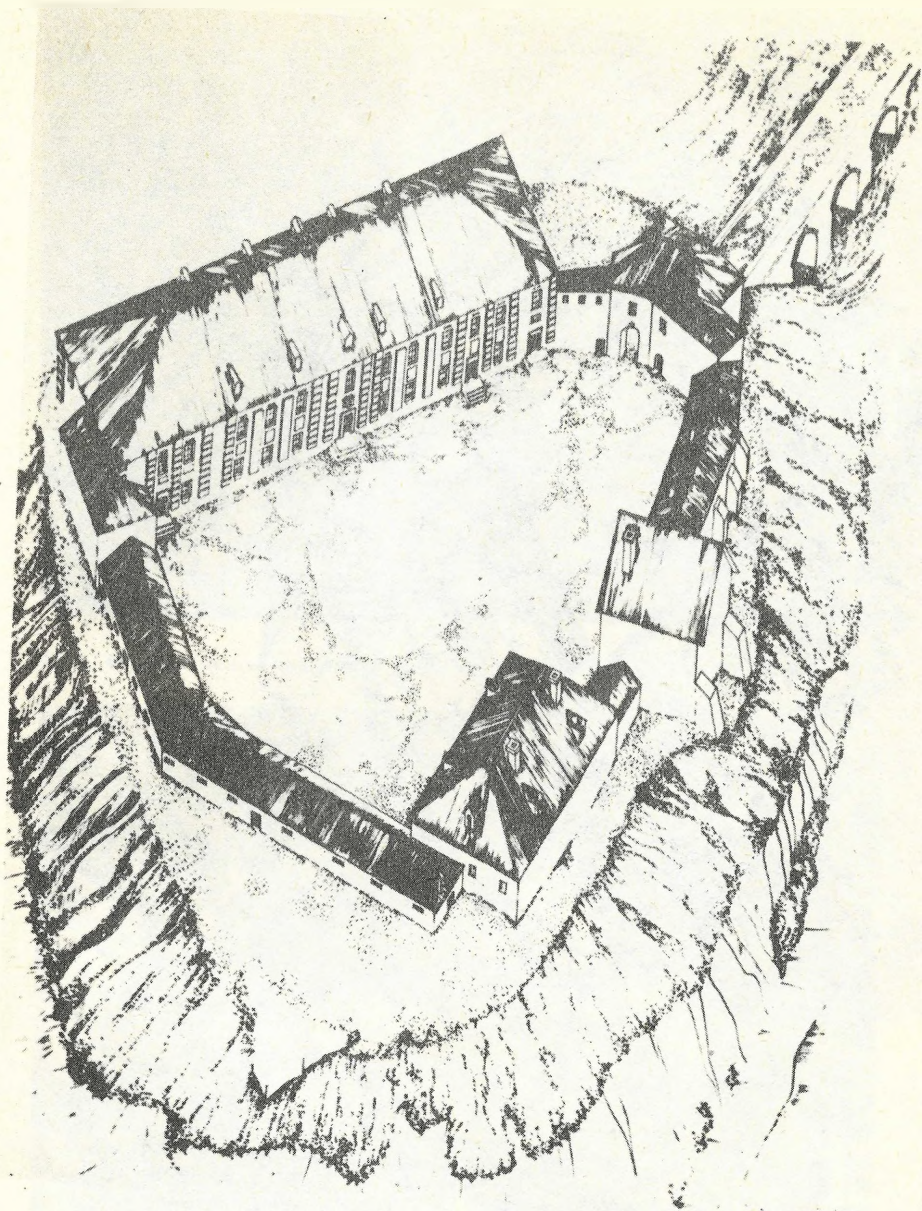
Мал. 37. Фігурная і звичайная цегла XV—XVII стст.

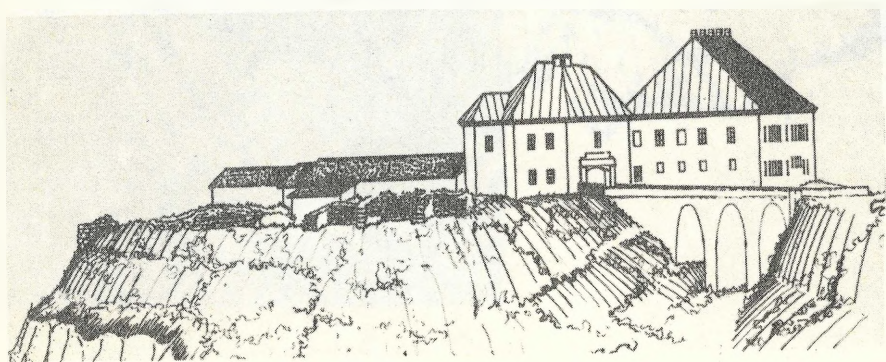
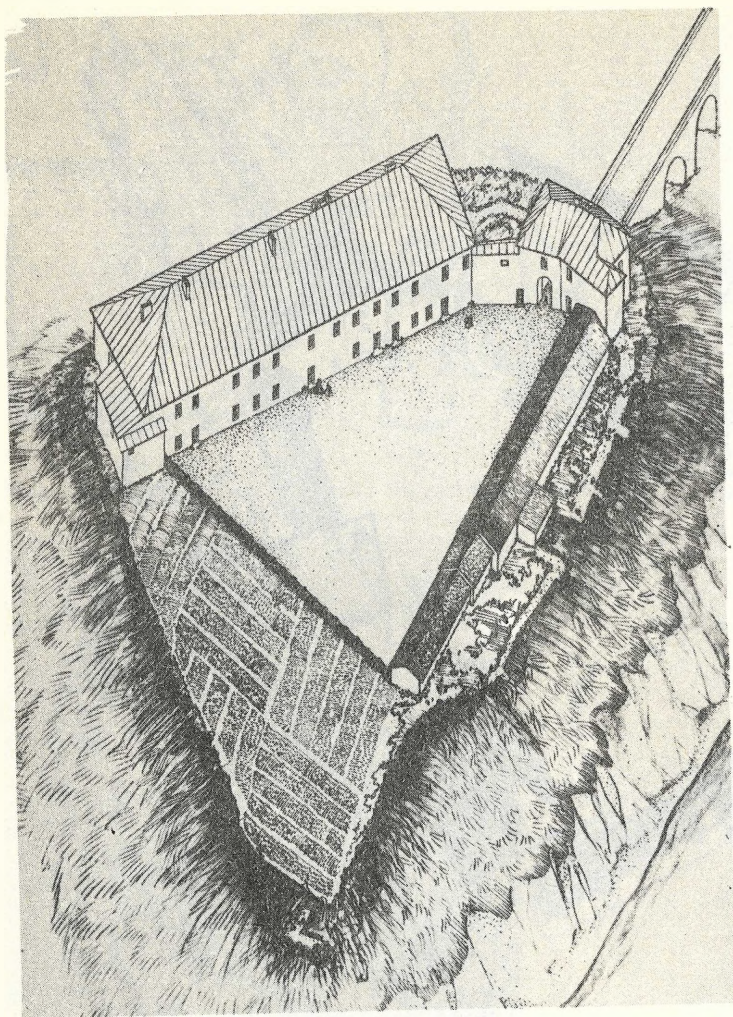
Мал. 38. Гатычная дахоўка канца XV — 1-й паловы XVI ст.

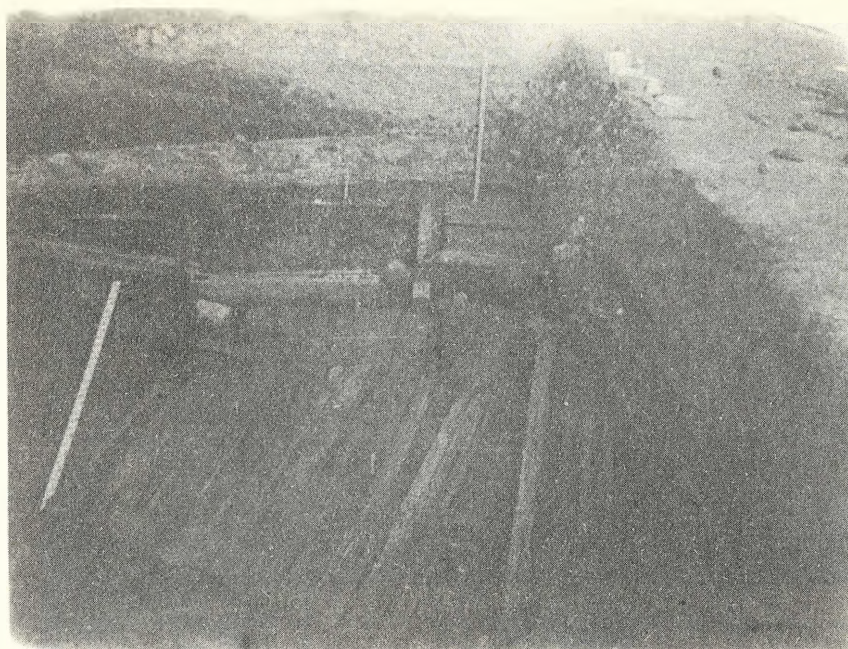
Мал. 39. Рэканструкцыя замка часоў Вітаўта.
Архітэктар Ф. Селязнёў

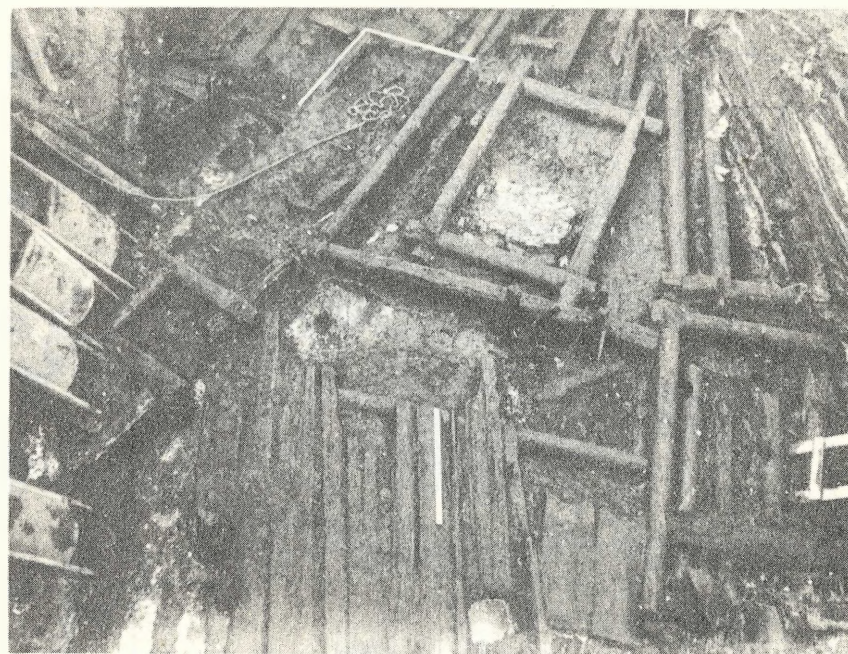
Мал. 40. Реконструкція палаца XVIII ст. Архітектар У. Бачкоу

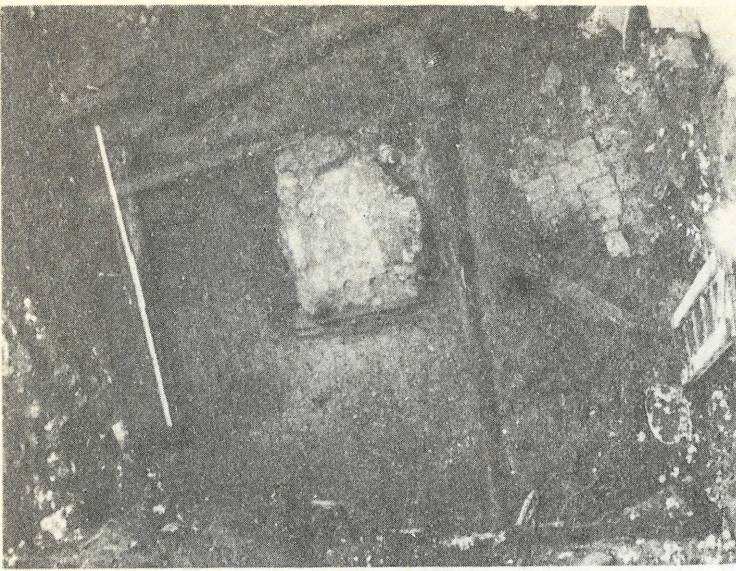
Мал. 41. Стари замак у XIX ст.: а) вигляд зверху; б) вигляд збоку.
Архітектар У. Бачкоў

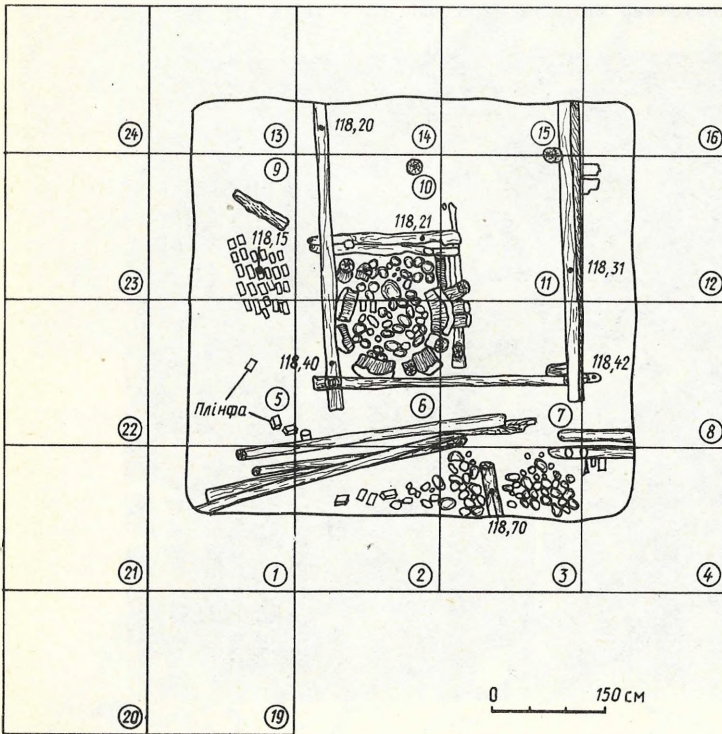
Мал. 42. Фрагменты драўлянай забудовы ў раскопе 11. XVII—XVIII стст.

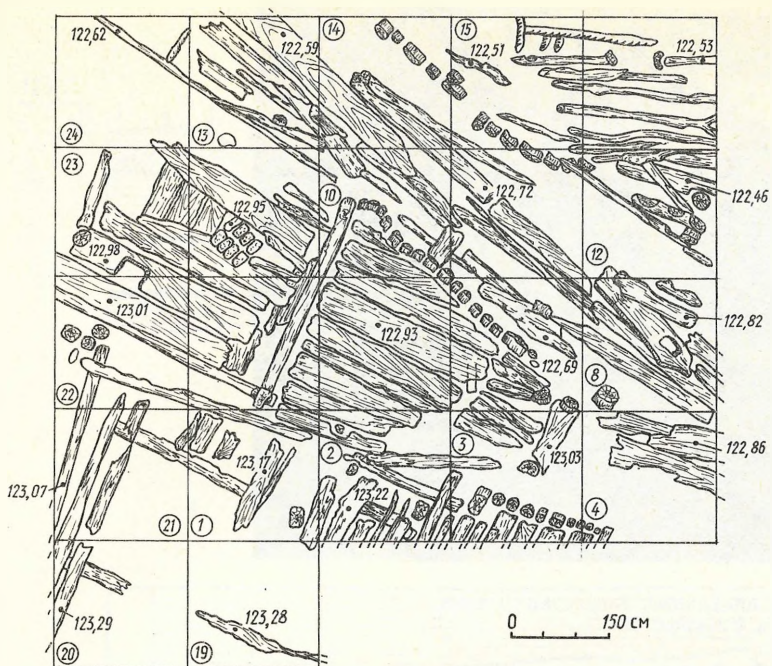
Мал. 43. Рэшткі драўлянай забудовы XII ст.

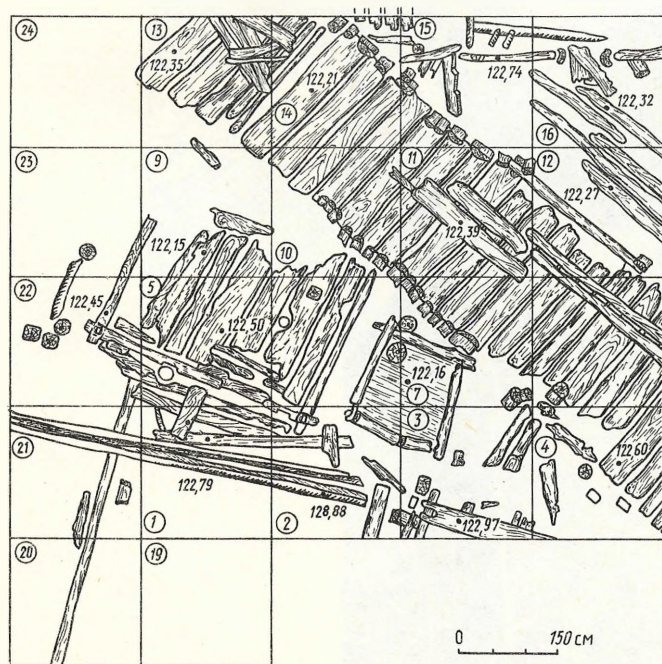
Мал. 44. Рэшткі пабудовы XII ст. з печчу

Мал. 45. Рэшткі печы ў пабудове XII ст.

Мал. 46. Будаўнічы ярус XVII ст.

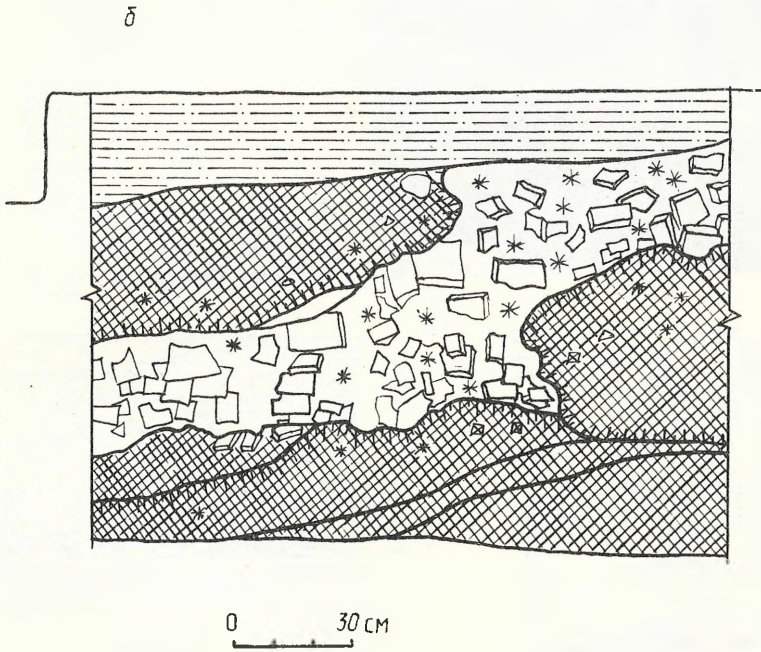
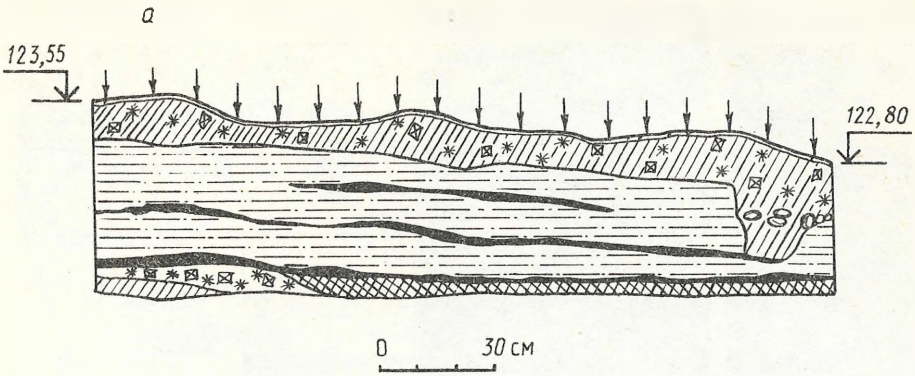
Мал. 47. Маставая і фрагменты забудовы XIV ст.

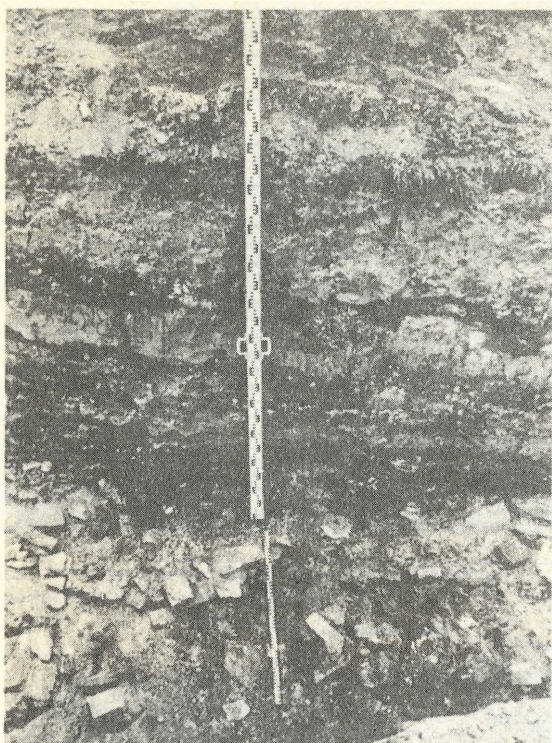
Мал. 48. Фрагменты драўляных канструкцый вала старажытнага Гродна ў шурфе 17

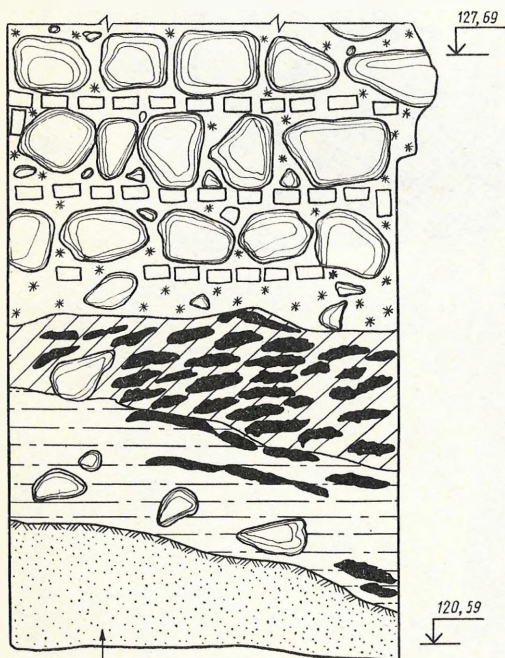
Мал. 49. Каменная абкладка абарончага вала XI—XII стст.

Мал. 50. Стратиграфія развалу абарончага мура XII ст. у траншеі 1:
 а) паўднёвы профіль; б) фрагмент плана траншеі 1
 з развалам сцяны XII ст.

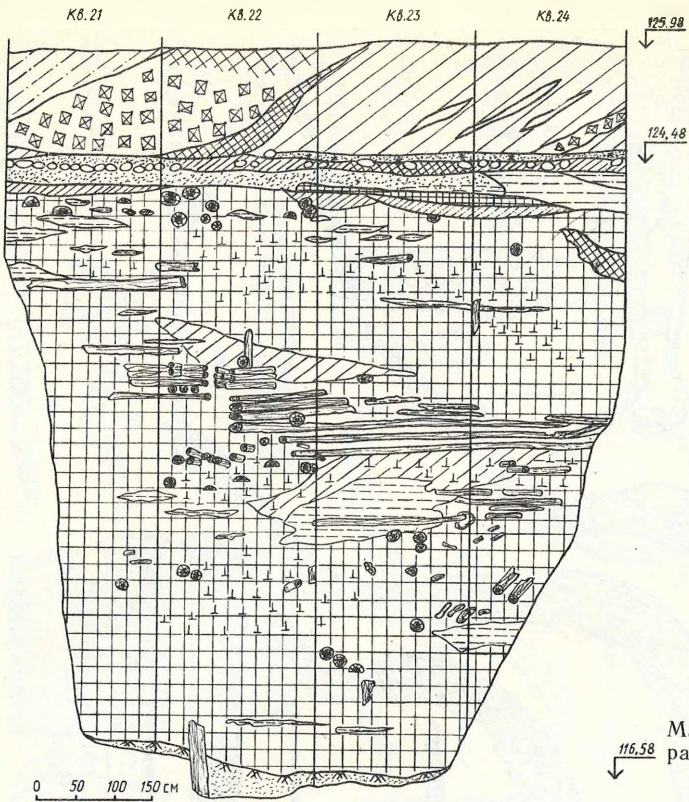
Мал. 51. Стратыграфія культурнага пласта з развалам сцяны XII ст. на мысе. Траншэя 1

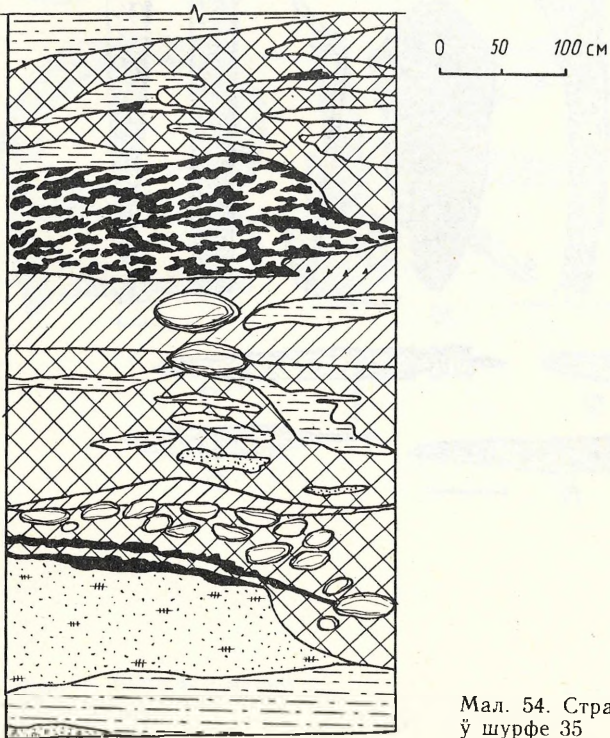
Рэшткі старажытнага вала

0 20 40 60 см

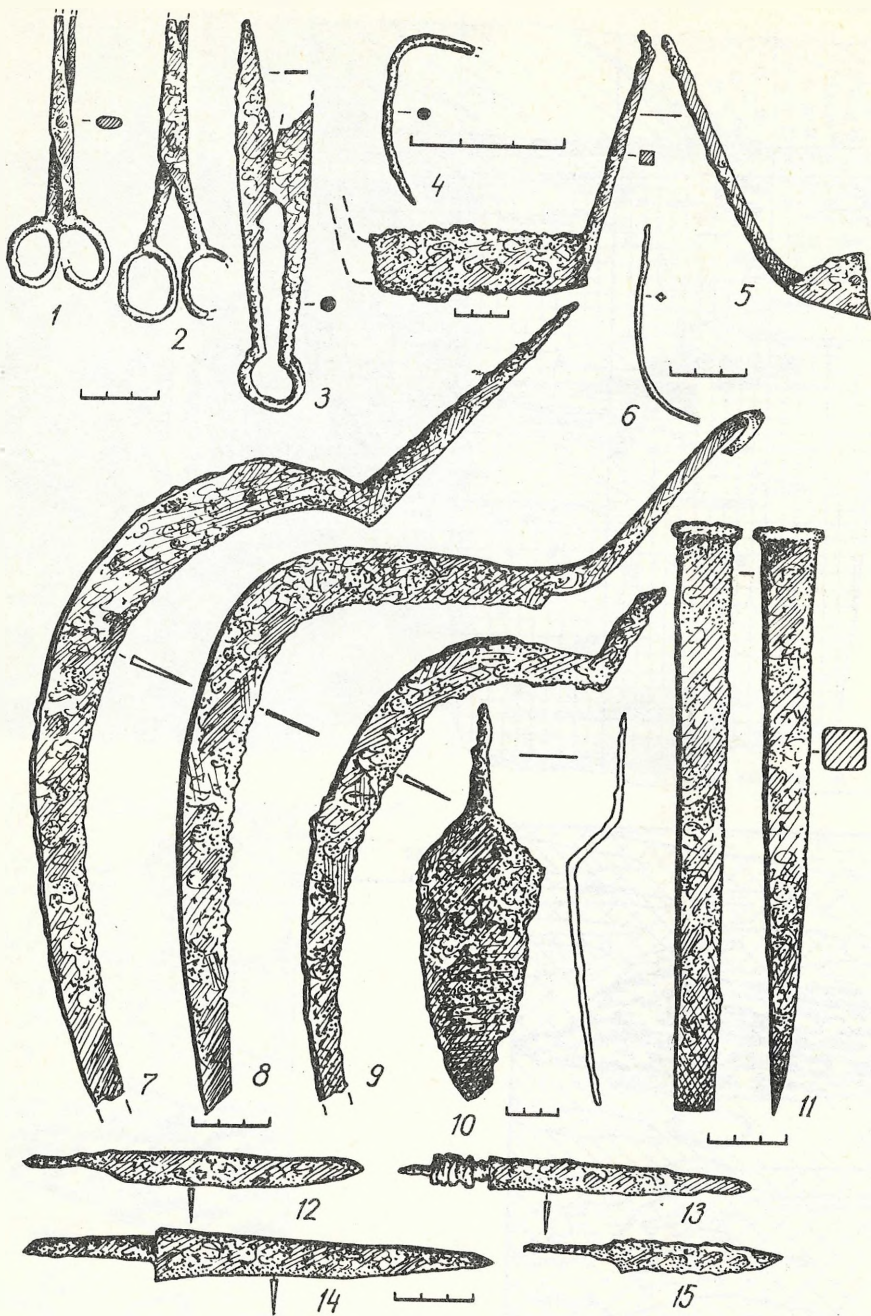
Мал. 52. Стратыграфічны разрез умацаванняў гарадзенскага дзядзінца XI—XV стст.

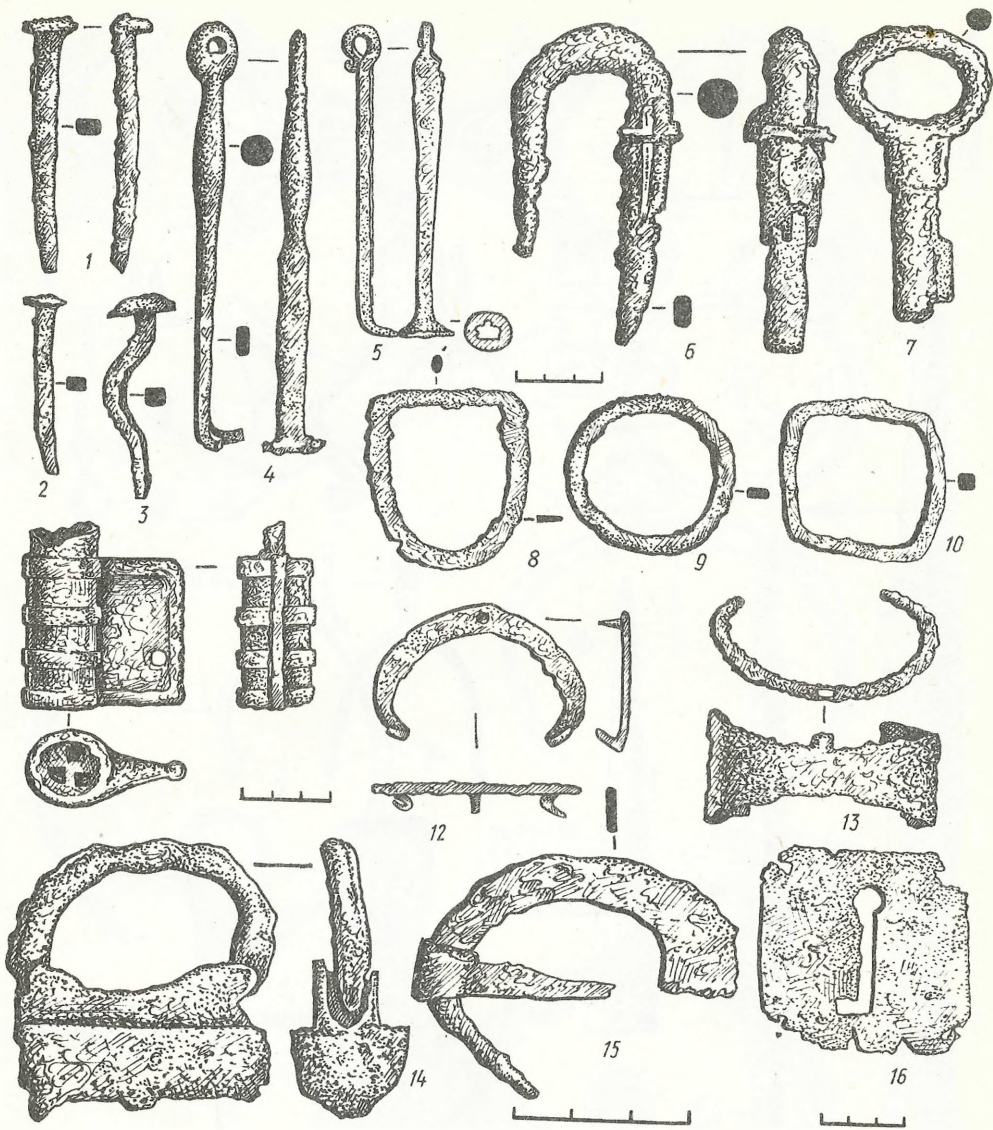
Мал. 53. Паўночны профіль
раскопу II

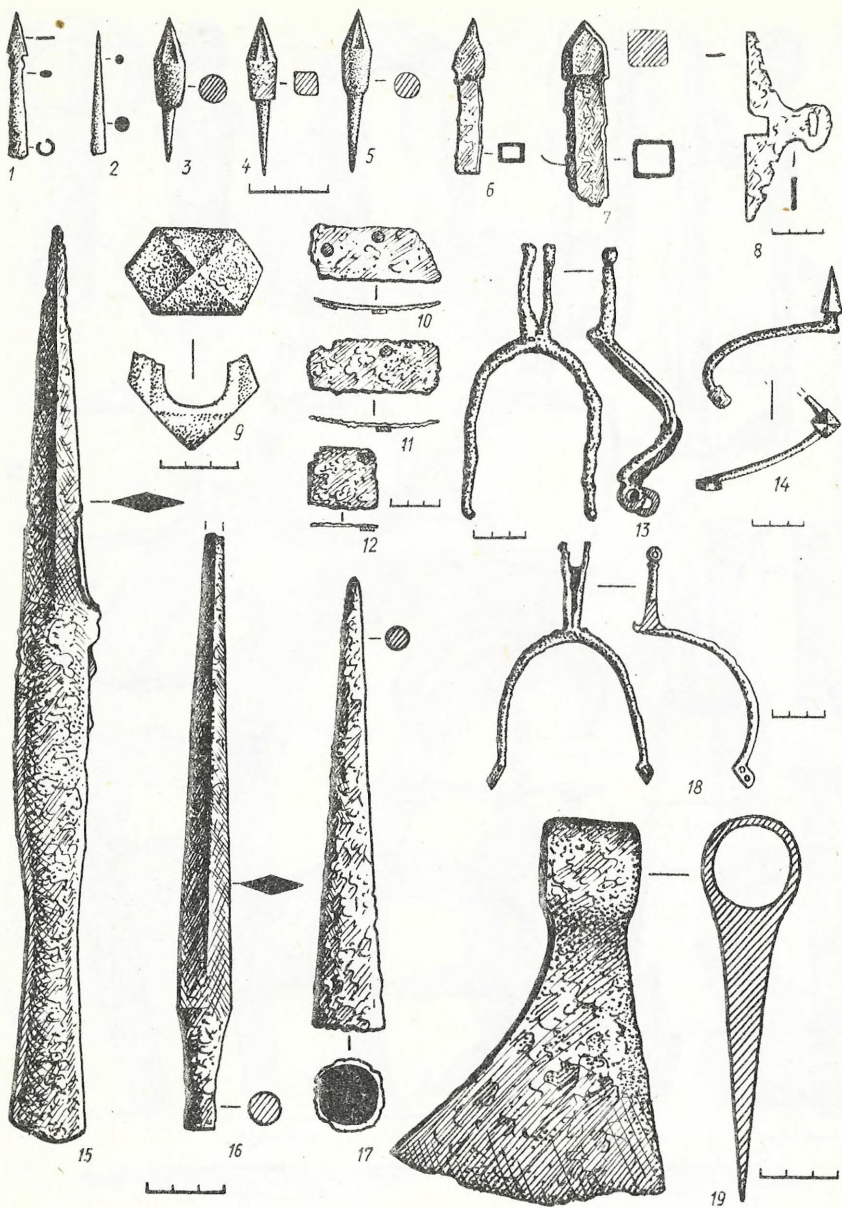
Мал. 54. Стратыграфія культурнага пласта
ў шурфе 35

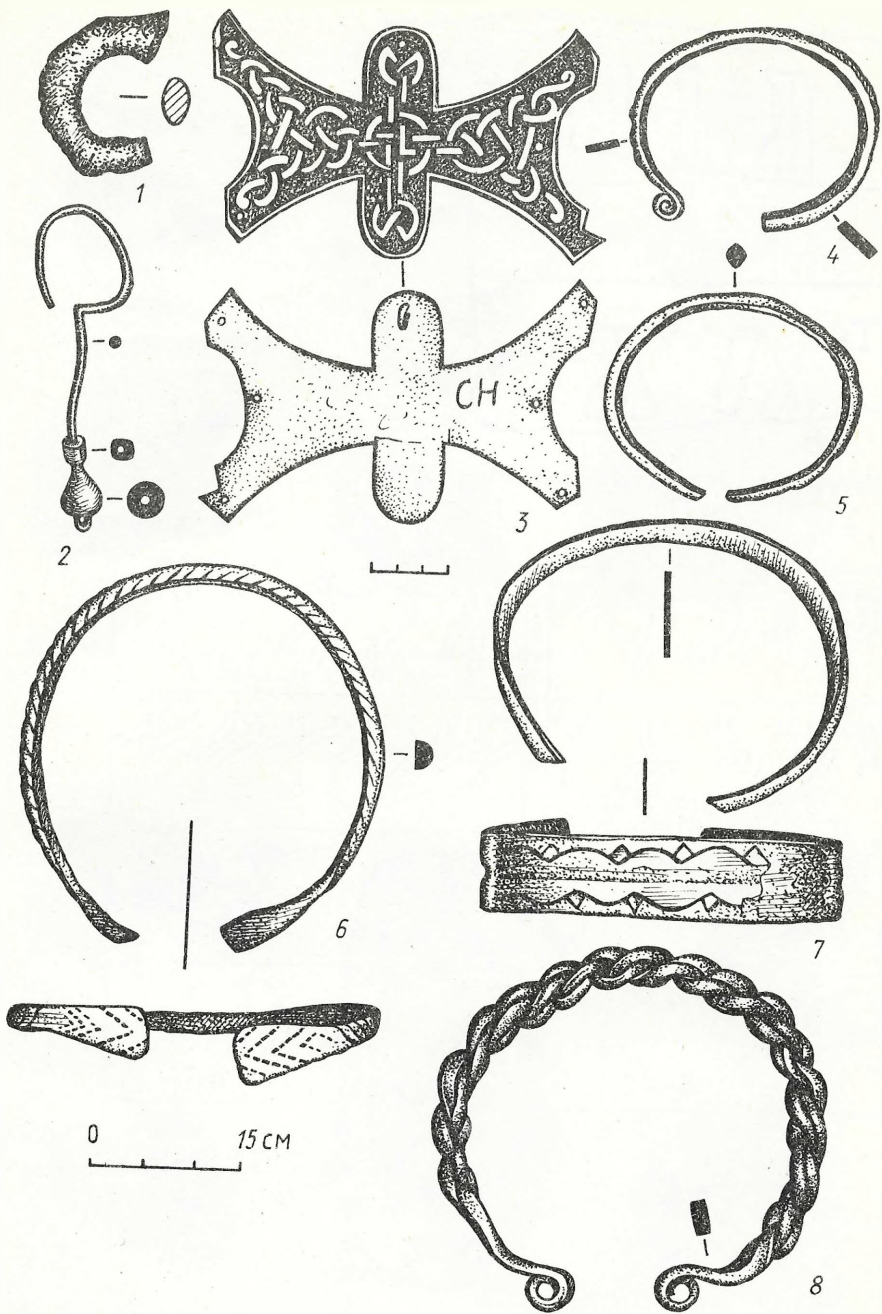
Мал. 55. Железные прилады працы
XII—XVII стст.

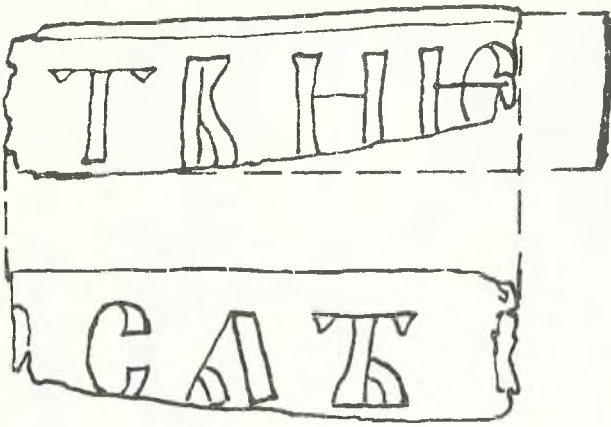
Мал. 56. Вырабы з металу
XII—XVII стст.

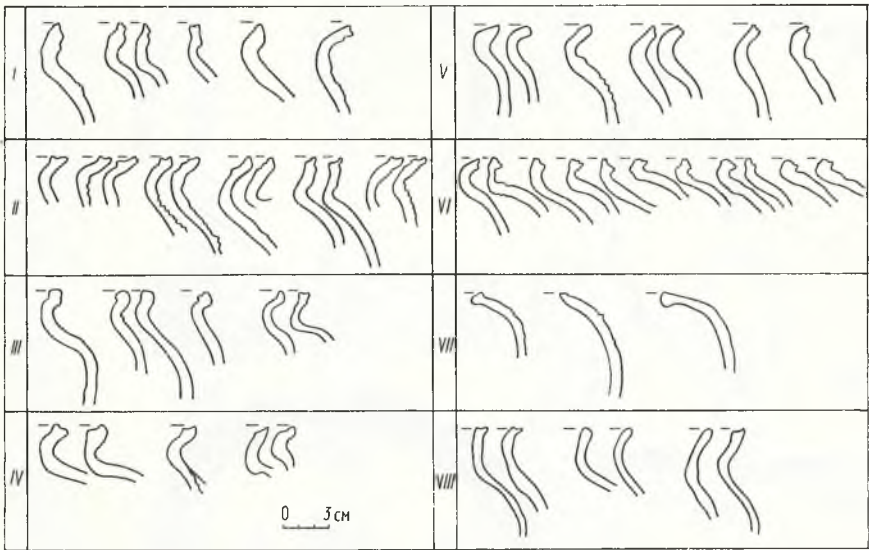
Мал. 57. Зброя і рыштунак вершніка XII—XVI стст.

Мал. 58. Упрыгожанні з металу XII—XV стст.

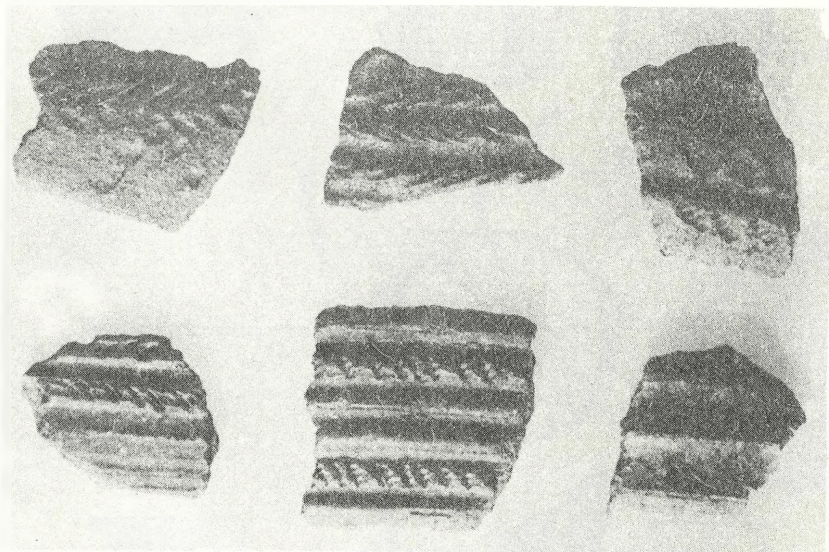
Мал. 59. Медная пласцінка з фрагментам надпісу XII ст.

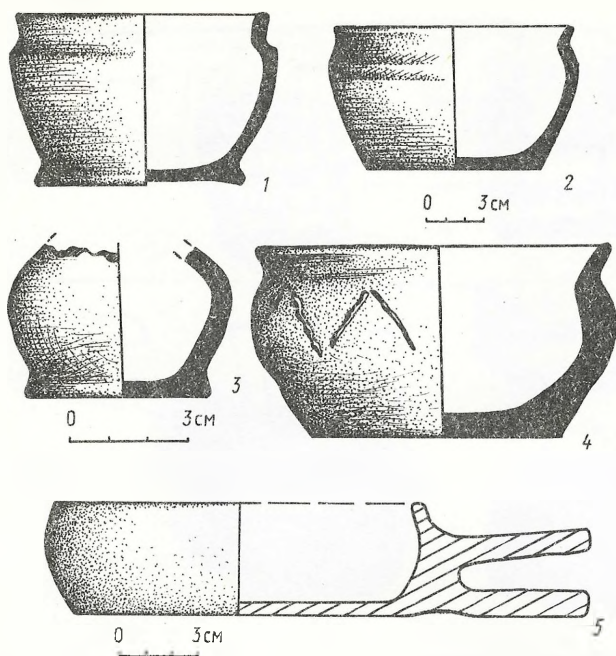
Мал. 60. Тыпалагічная класіфікацыя непаліваных гаршкоў XI—XVII стст.

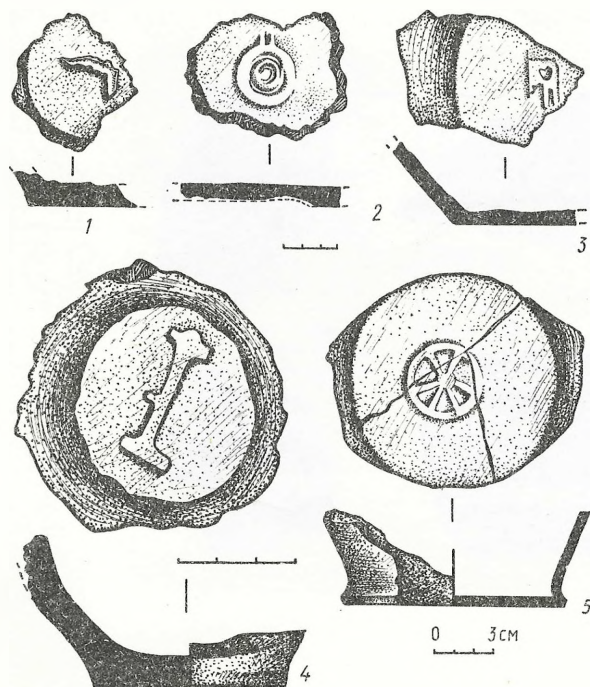
Мал. 61. Віды арнаменту на непаліваных гаршках з раскопак З. Дурчэўскага 1939 г. XI—XII стст. Архіўны здымак

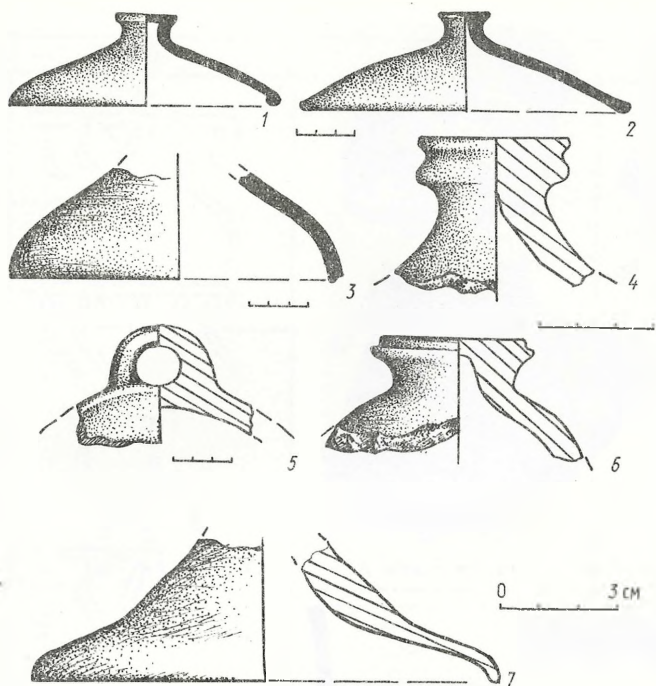
Мал. 62. Арнамент на непаліваным посудзе з раскопак З. Дурчэўскага 1939 г. XI—XII стст. Архіўны здымак

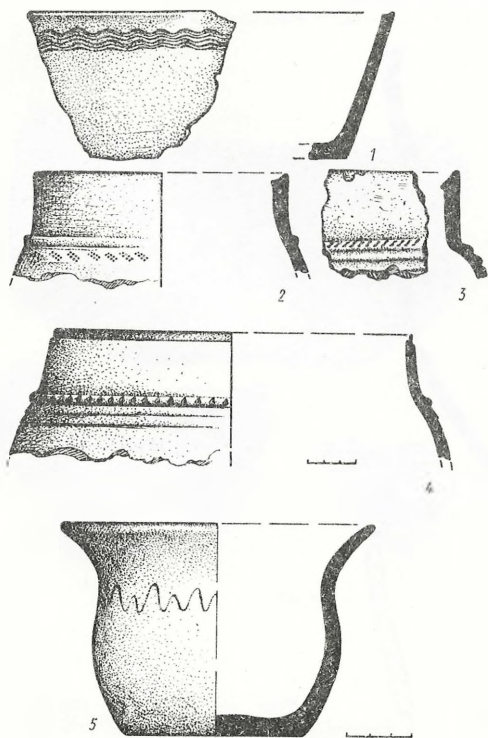
Мал. 63. Непаліванья начинні XIII—XVII стст.

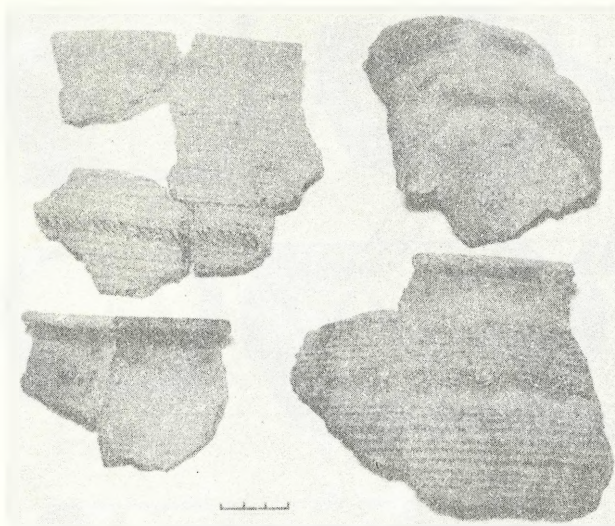
Мал. 64. Клеймы на гліняних гаршках XI—XV стст.

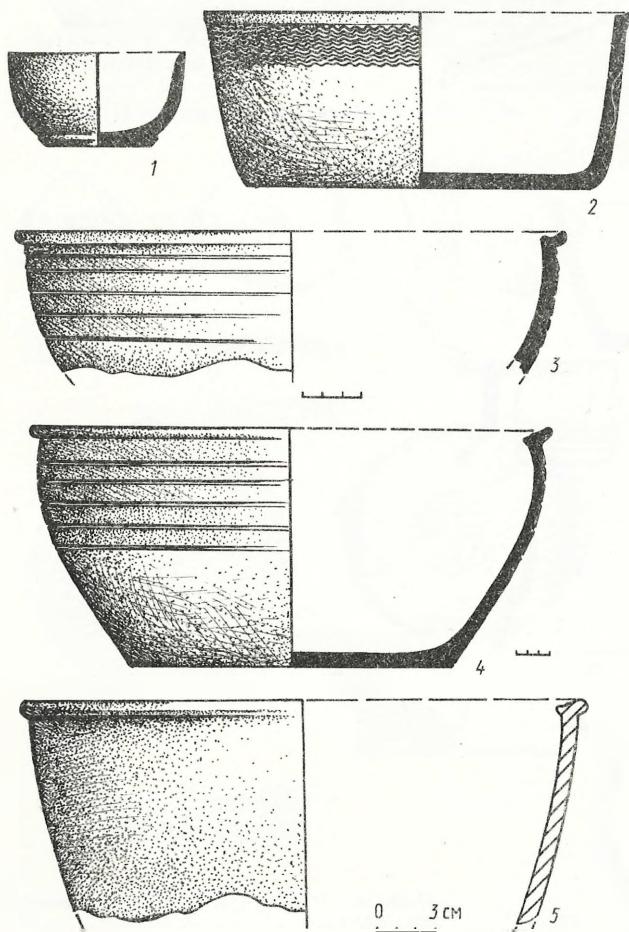
Мал. 65. Фрагменты
глиняных накрывак
XIII—XV стст.

Мал. 66. Фрагменты глиняных начинняю
XI—XV стст.

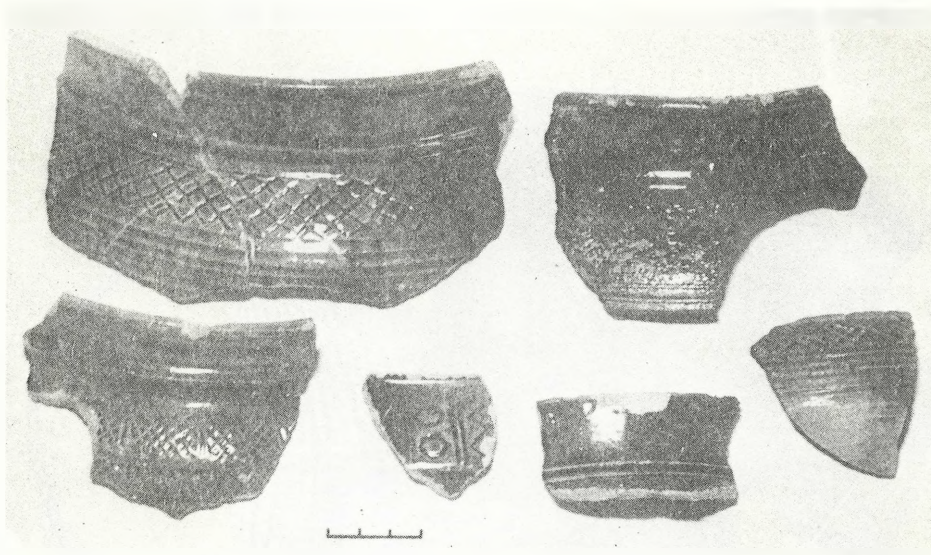
Мал. 67. Види арнаментау на непаліваным начынні XI—XV стст.

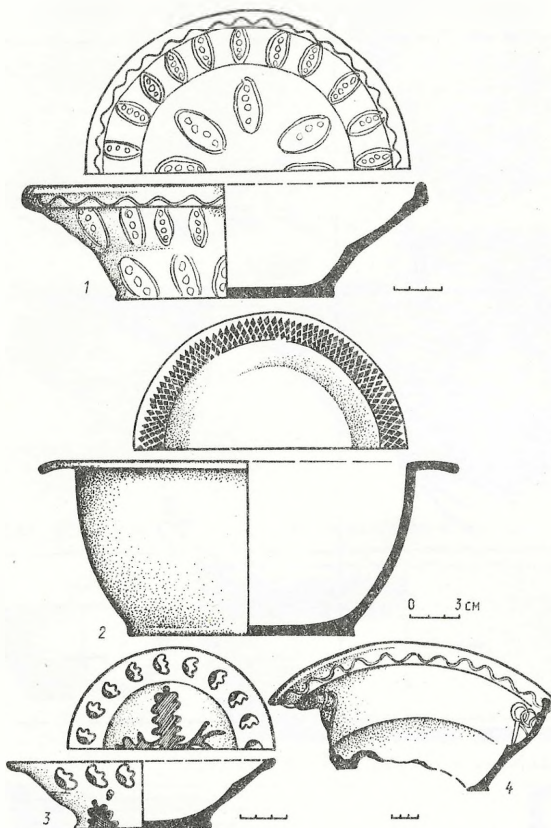
Мал. 68. Гліняныя начынні XI—XVI стст.

	<i>Гаршкі</i>	<i>Рынкi</i>	<i>Талеркі</i>
XVI			
XVII			
XVIII			

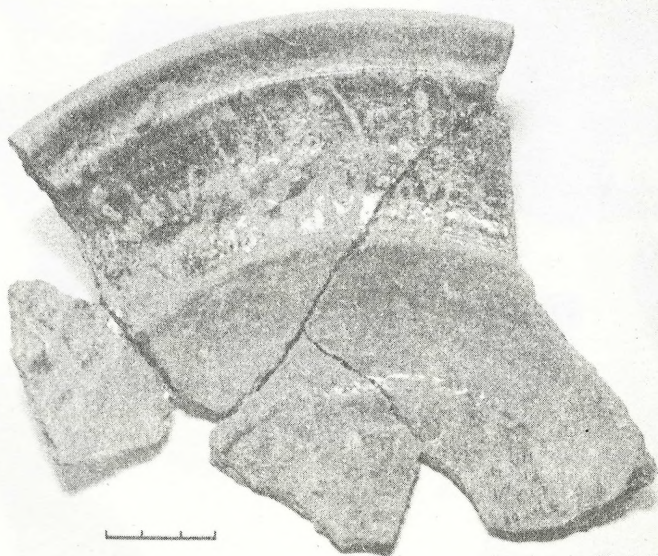
Мал. 69. Тыпалагічная класіфікацыя паліванага посуду XVI—XVIII стст.

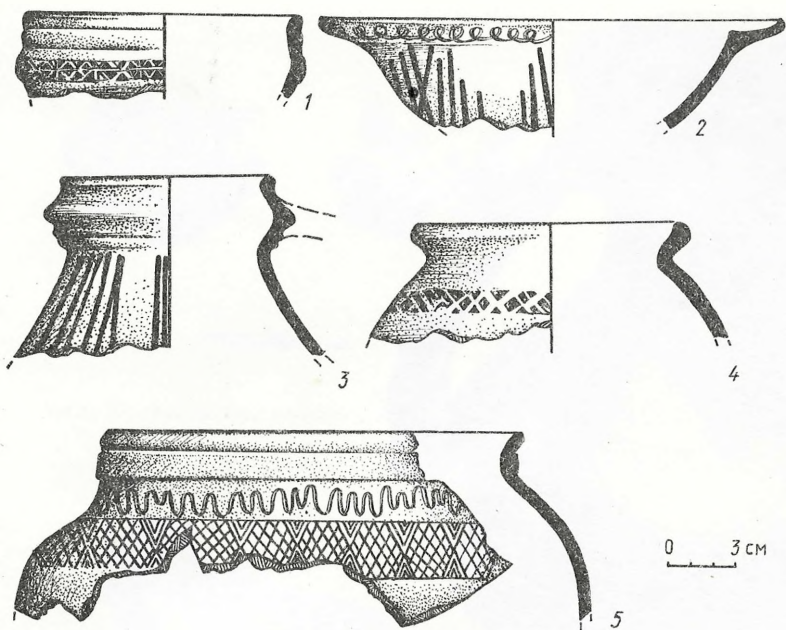
Мал. 70. Віды арнаменту на паліваным посудзе XVI — першай паловы XVII ст.

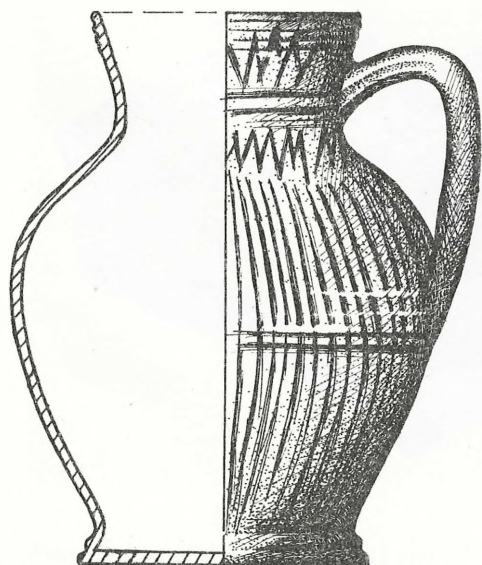
Мал. 71. Сталовы паліваны посуд XVI—XVII стст.

Мал. 72. Фрагмент расписной тарелки XVII ст.

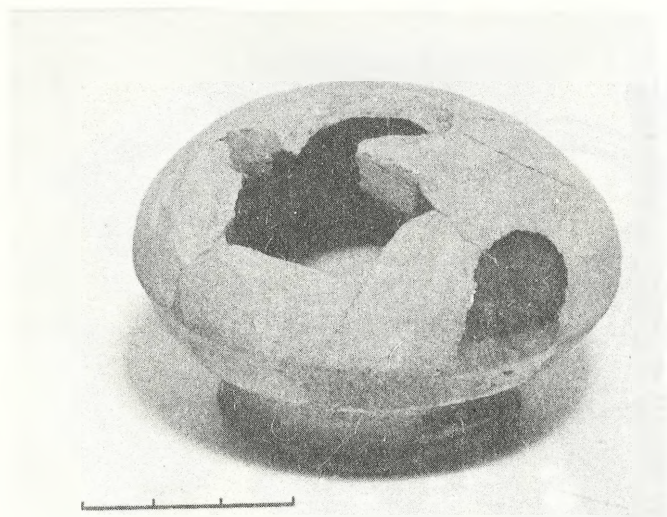
Мал. 73. Фрагменты глянцаванага начыння
XVI — першай паловы XVII ст.

Мал. 74. Глянцаваны збан.
Канец XVII—XVIII ст.

Мал. 75. Глянцаваны збан-насатка XVII ст.

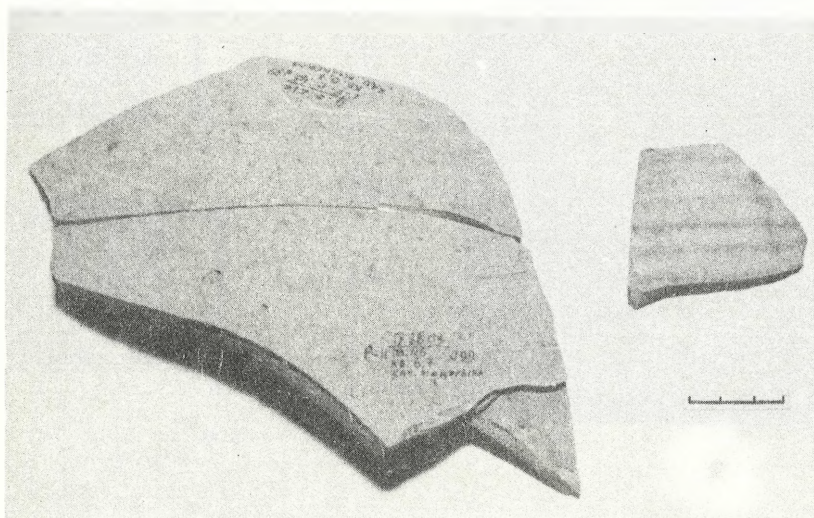
Мал. 76. Гліняная скарбонка XVII ст.

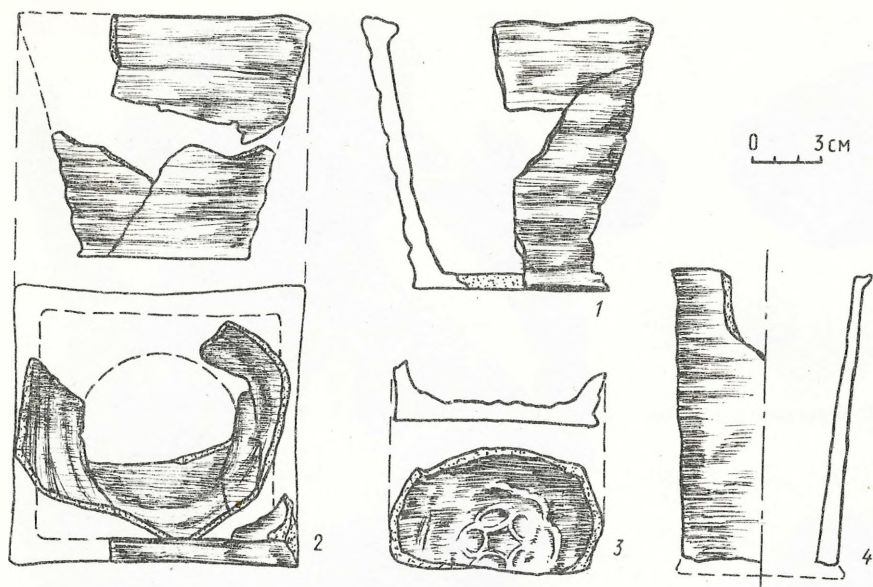
Мал. 77. Фрагменти гліняних люлек XVII — пачатку XIX ст.

Мал. 78. Гліняная цацка-свіцёлка XVIII ст.

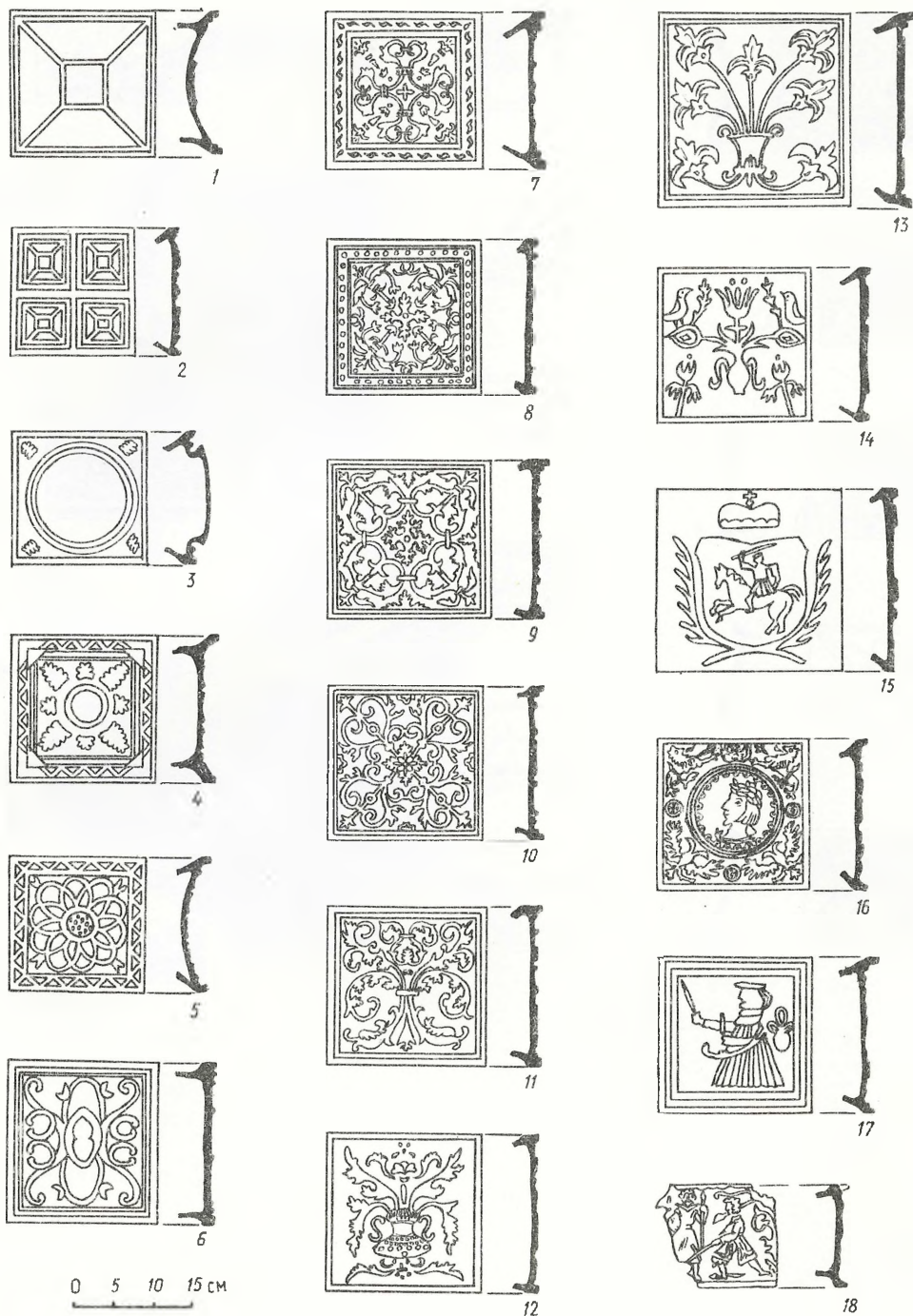
Мал. 79. Кавалкі амфар XI—XII стст.

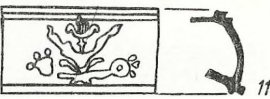
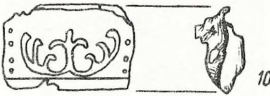
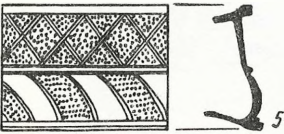
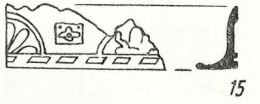
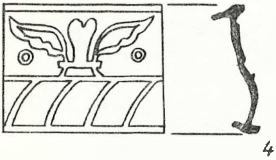
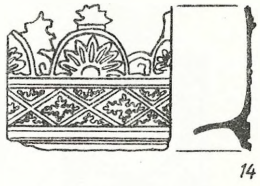
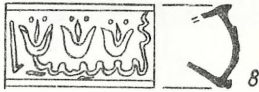
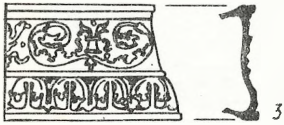
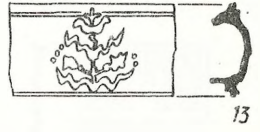
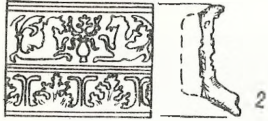
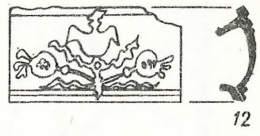
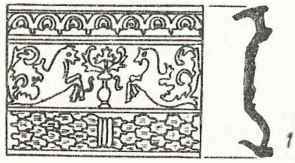
Мал. 80. Гаршковая кафля XV—XVI стет.

Мал. 81. Паливаная кафля XVI ст.

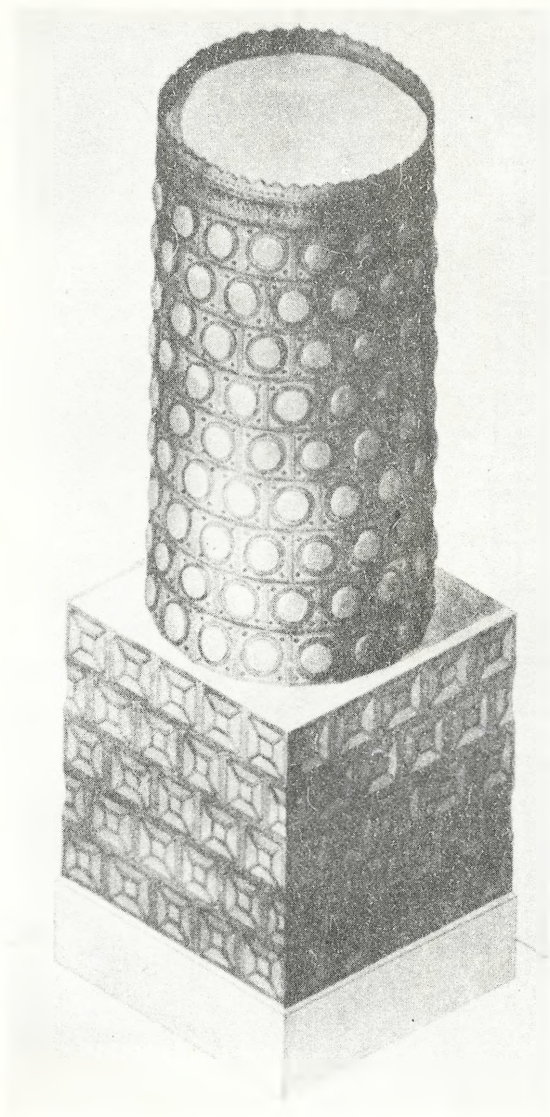

Мал. 82. Сцянная і паясковая кафля XVI—XX стст.

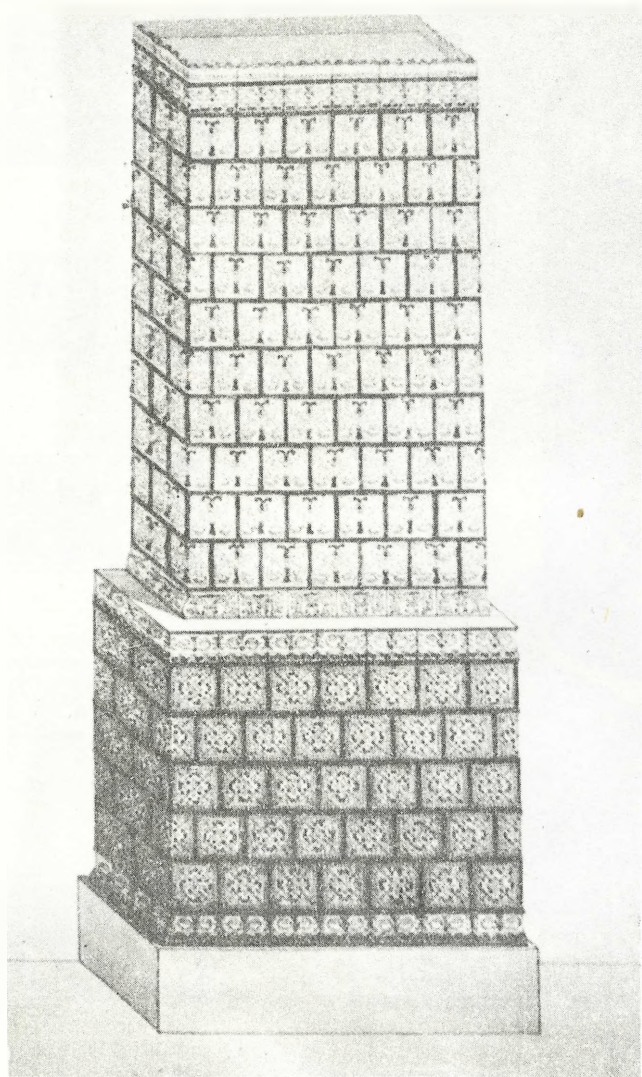

0 15 см

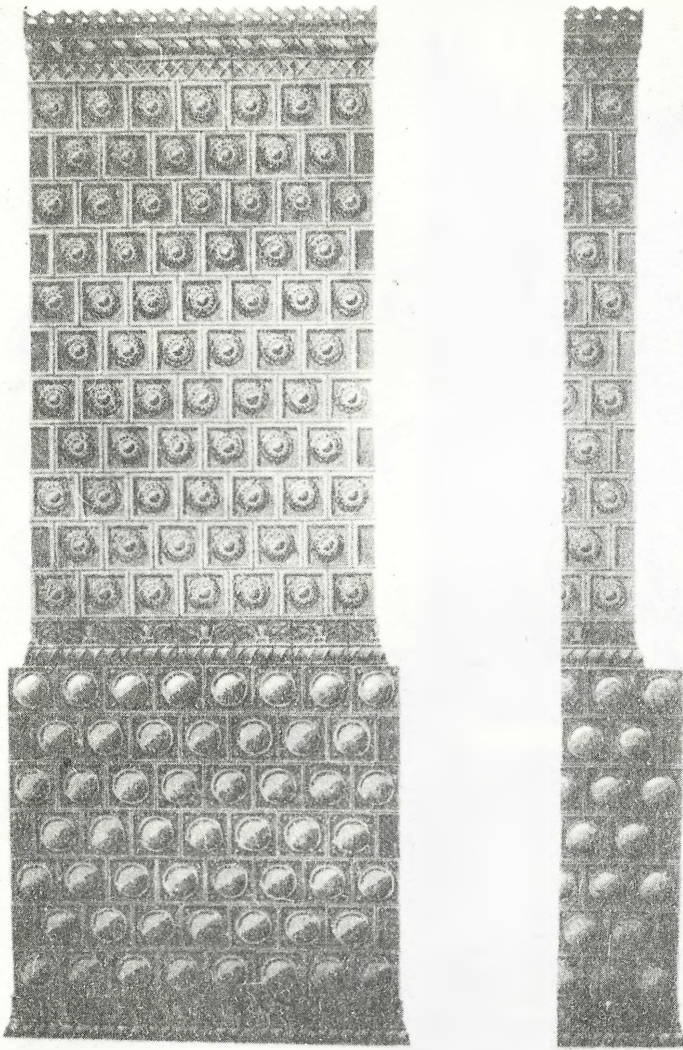
Мал. 83. Каронкі і гзымсавае кафля XVI—XVIII стст.

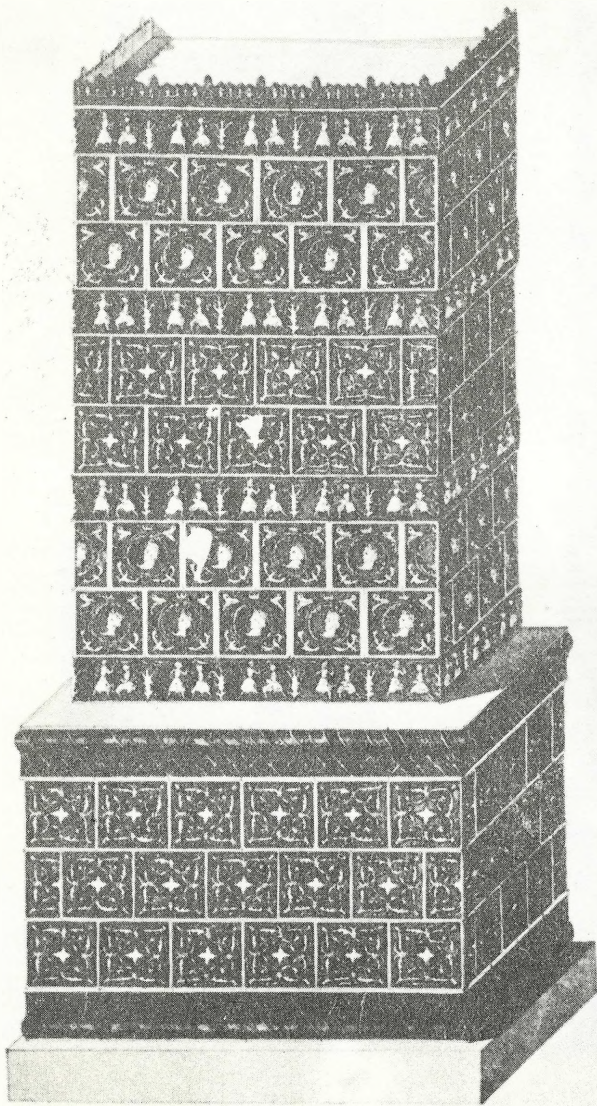
Мал. 84. Графічная рэканструкцыя кафельнай печы канца XVI ст.
Мастак Э. Дзмітрыеў

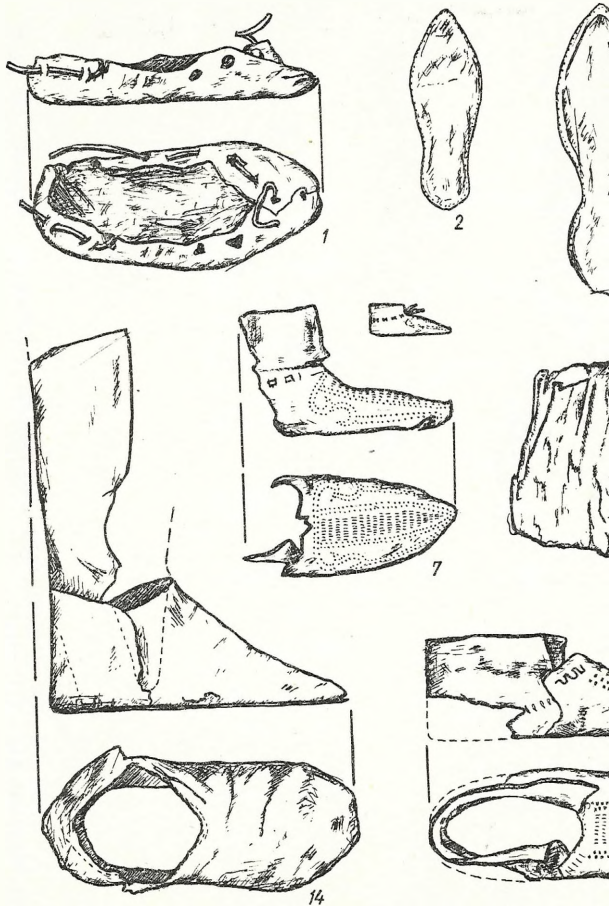
Мал. 85. Графічная рэканструкцыя паліхромнай печы XVII ст.
Мастак Э. Дзмітрыеў

Мал. 86. Графічна реконструкція паливаної печі кінця XVI ст.
Мастак Э. Дамітрыеў

Мал. 87. Графічная рэканструкцыя паліхромнай кафельнай печы канца XVI ст.
Мастак Э. Дзмітрыеў

Мал. 88. Абутак і вырабы са скуры XII—XVII стст.

3

4

5

6

8

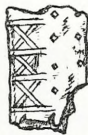
9

10

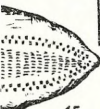
11

12

13

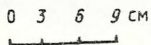
15

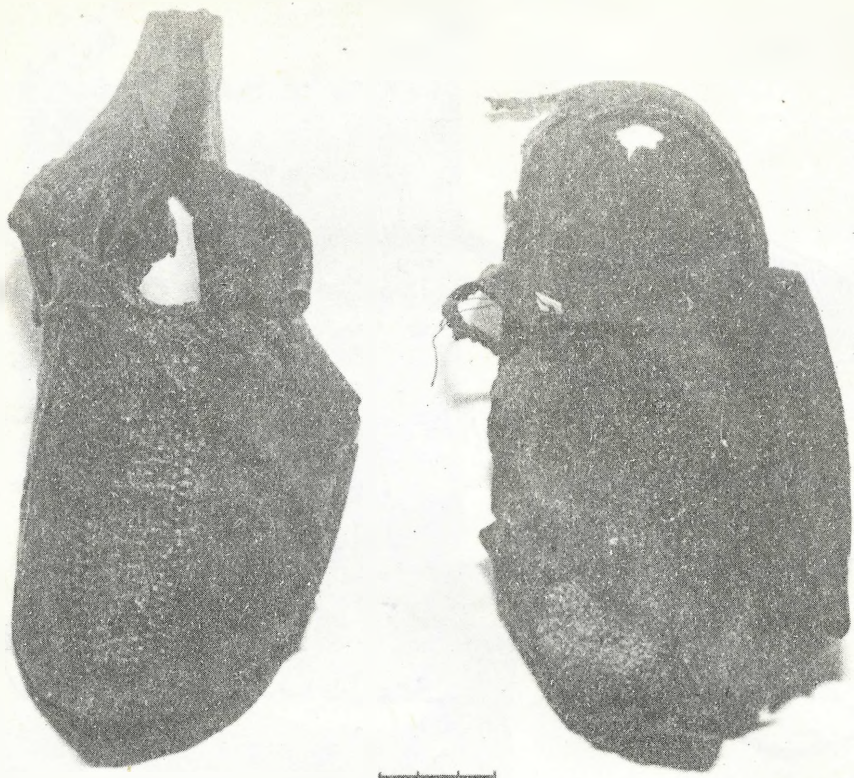

16

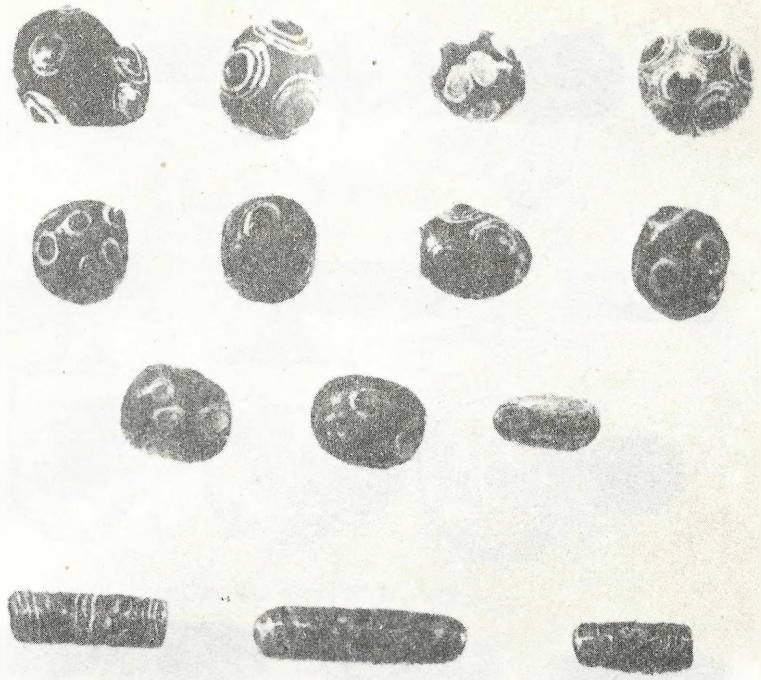

17

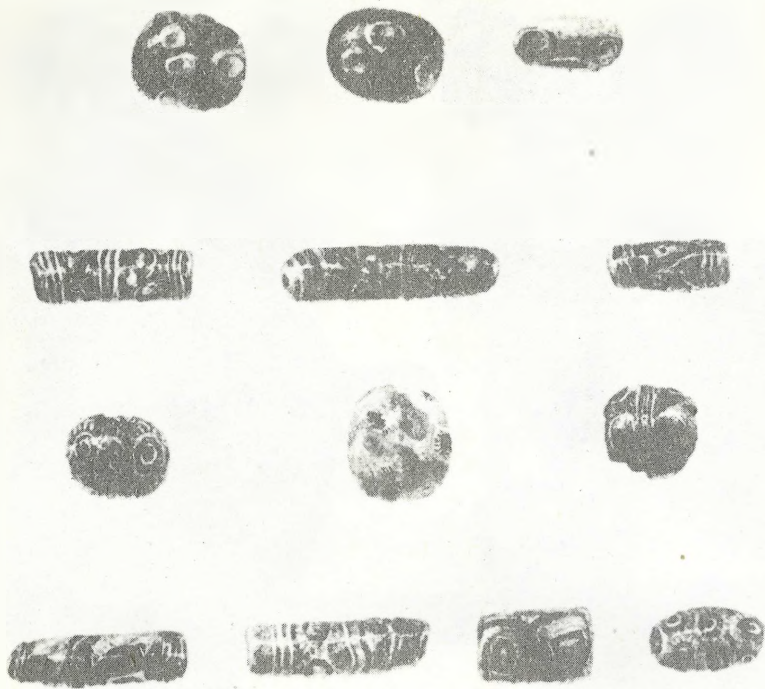

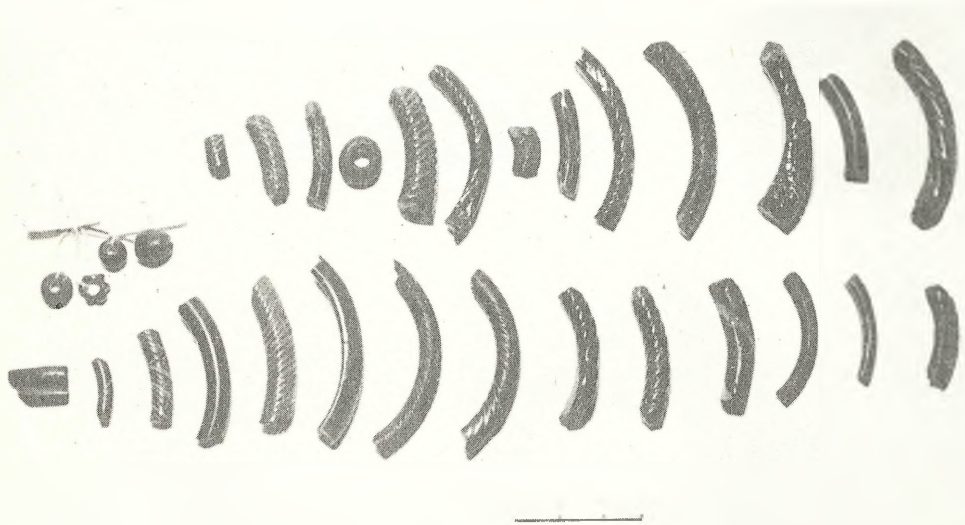
Мал. 89. Чаравікі XII—XIII стст.

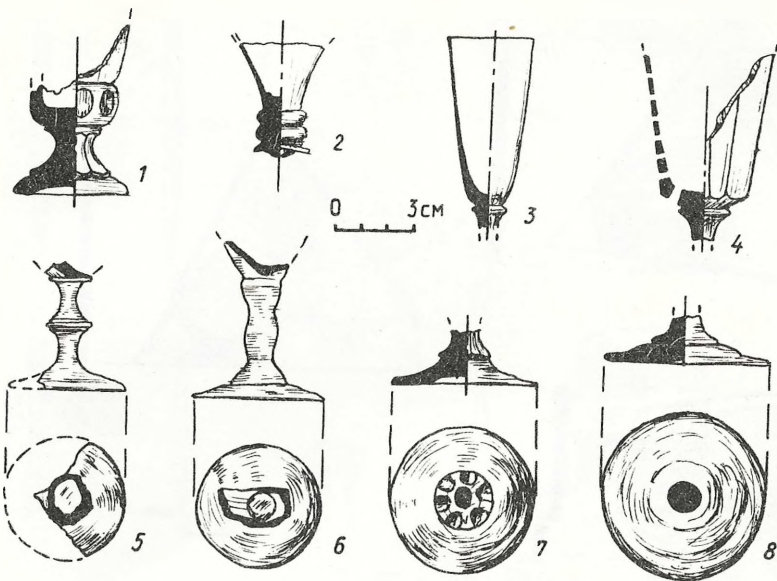
Мал. 90. Пацёркі з расконак З. Дурчэўскага 1937—1939 гг. XI—XII стст.
Архіўны здымак

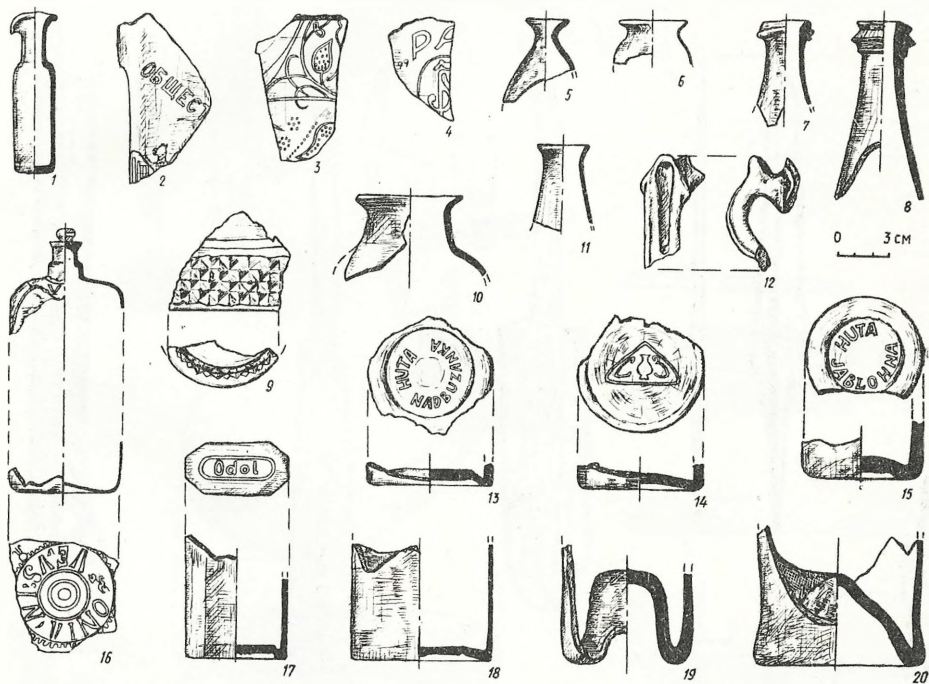
Мал. 91. Пацеркі з раскопак З. Дурчэўскага 1937—1939 гг. XI—XII стст.
Архіўны здымак

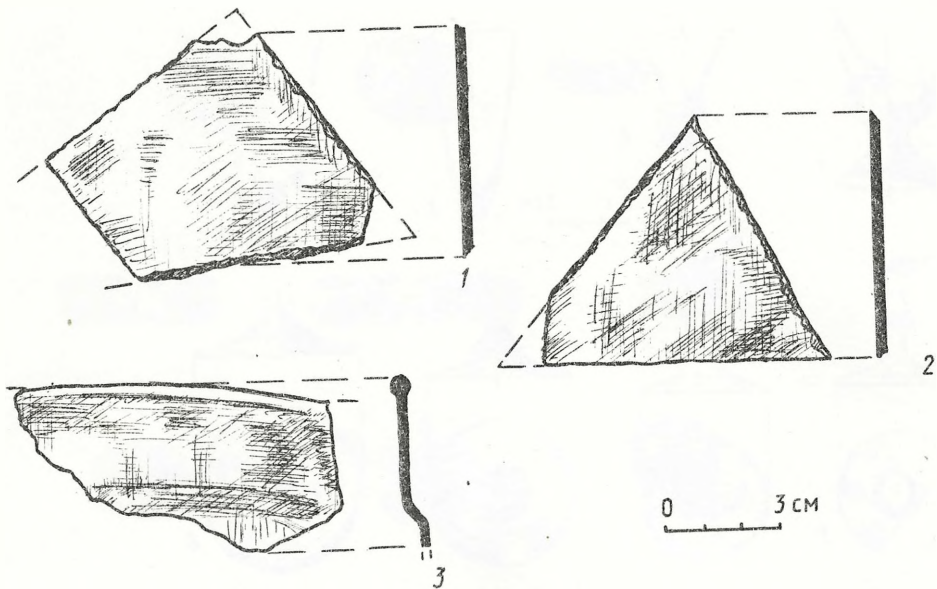
Мал. 92. Шклянныя пацеркі і бранзалеты XII—XIII стст.

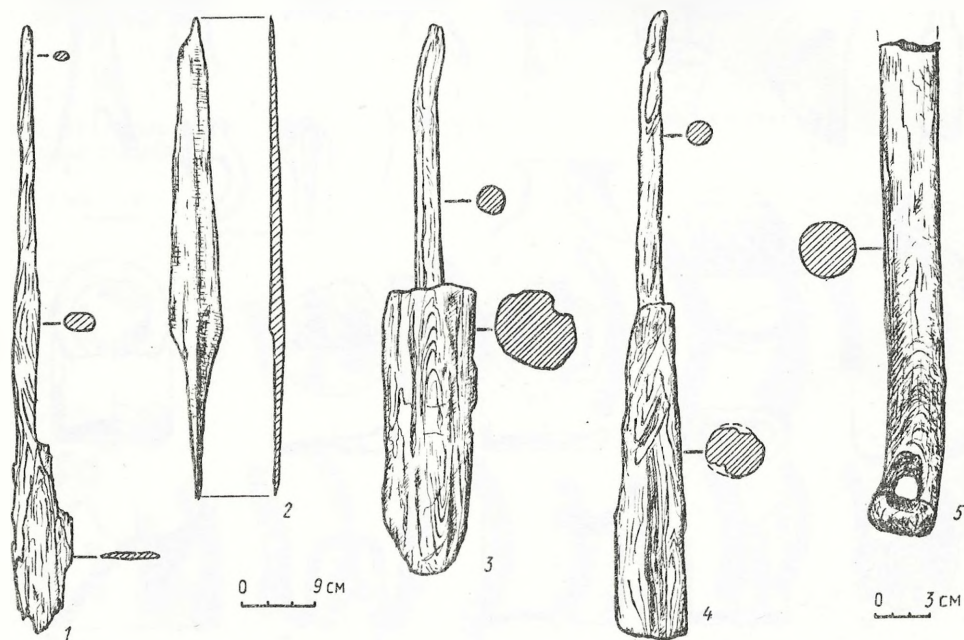
Мал. 93. Фрагменти шклянога посуду для піцця XVII—XIX стст.

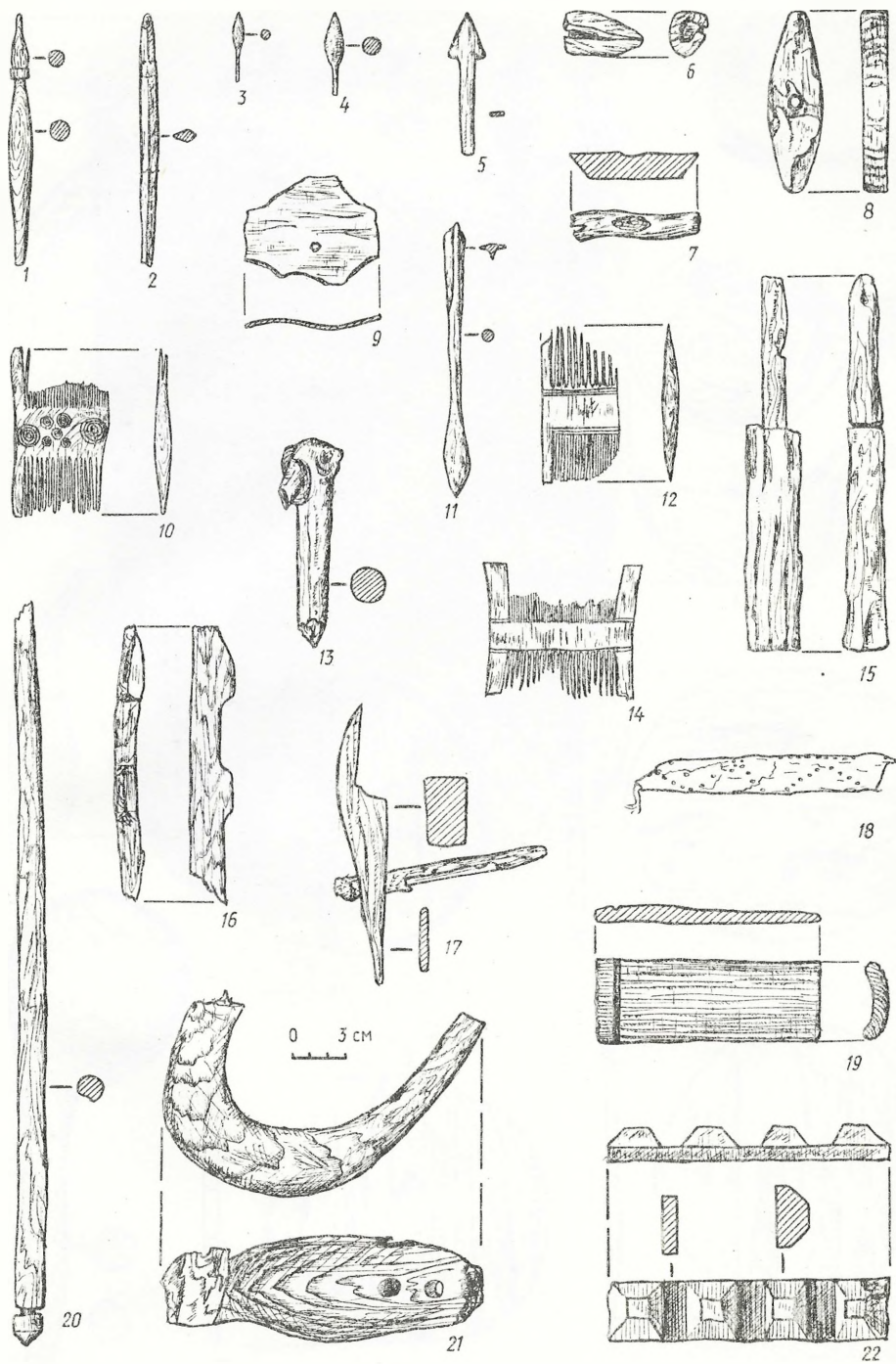
Мал. 94. Шкляны посуд канца XVI — пачатку XX ст.

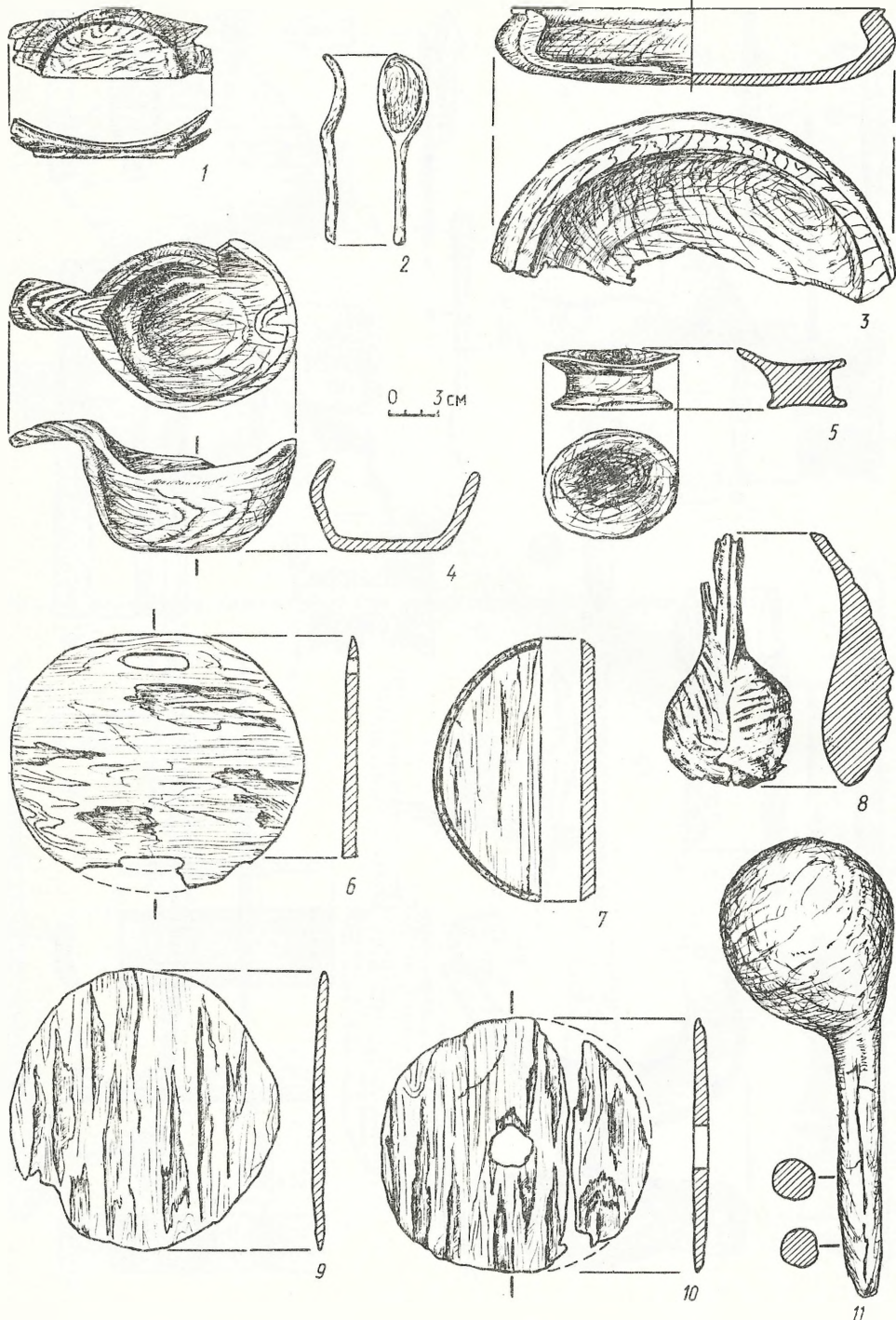
Мал. 95. Фрагменты аконных шыб і шклянога начыння XV — пачатку XVII ст.

Мал. 96. Вырабы з дрэва (прадметы гаспадарчага прызначэння) XII—XVI стст.

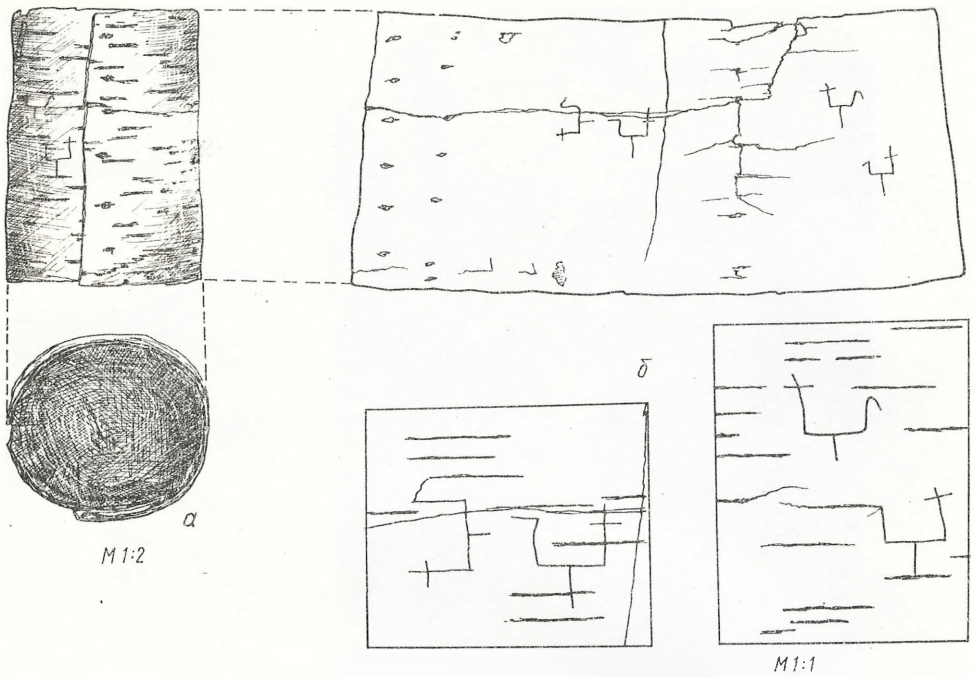
Мал. 97. Драуляные вырбы XII–XVI стст.

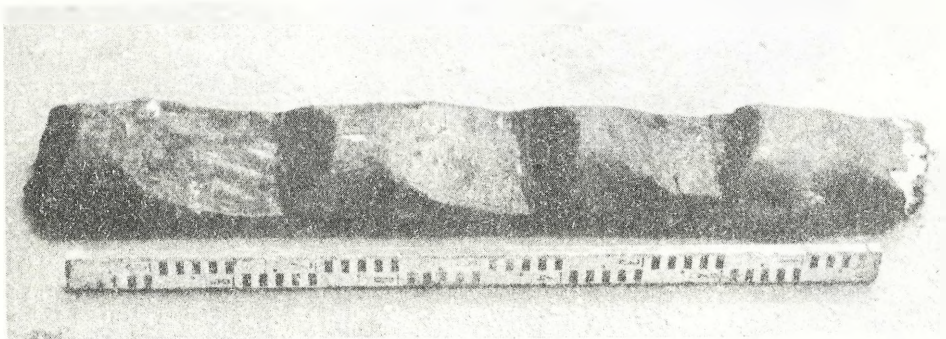
Мал. 98. Драўляныя вырабы XII–XIV стст.

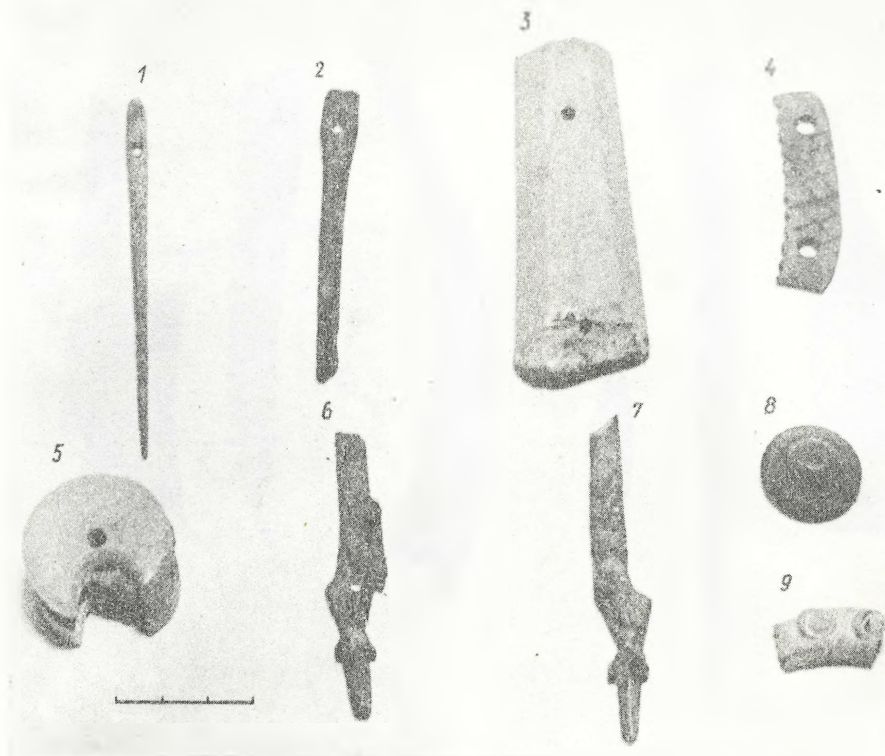
Мал. 99. Берасцянка XII ст. са знакамі

Мал. 100. Берасцянка XII ст.: а) знешні выгляд і разгортка;
 б) княскія знакі

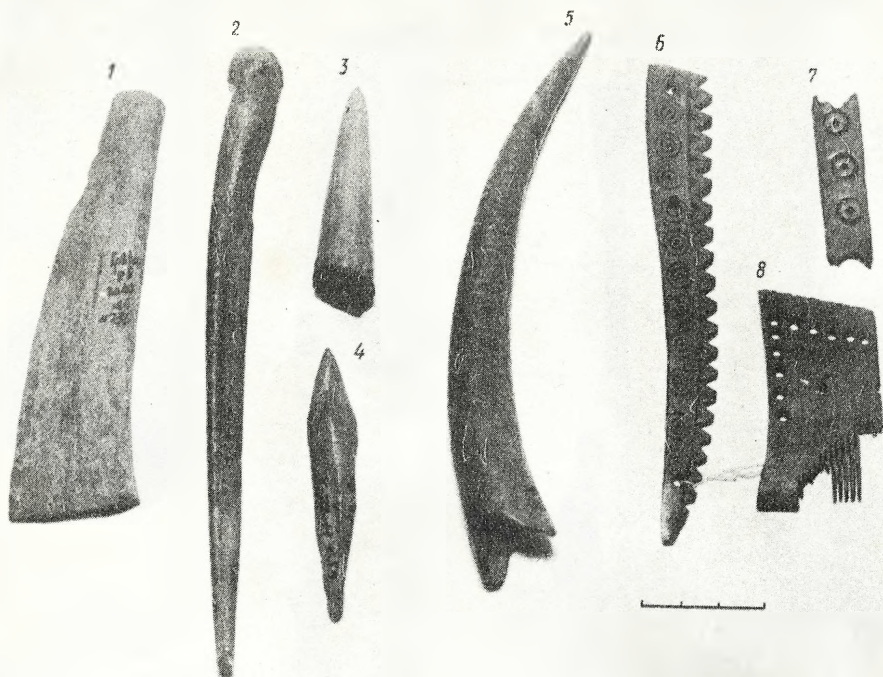
Мал. 101. Драўляная лясвіца XII—XVI стст.

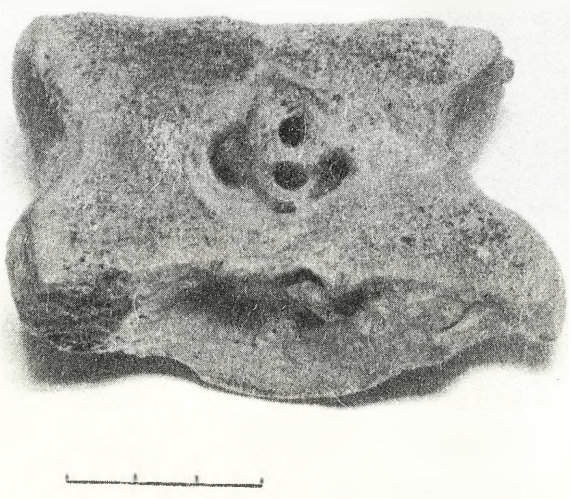
Мал. 102. Вырабы з косці XII—XV стст.

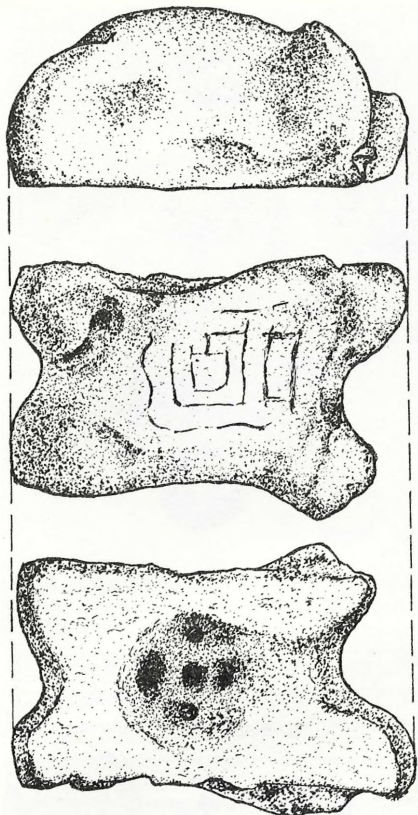
Мал. 103. Қассяная накладка з цыркульным арнаментам

Мал. 104. Вырабы з рога і косці XII—XIV стст.

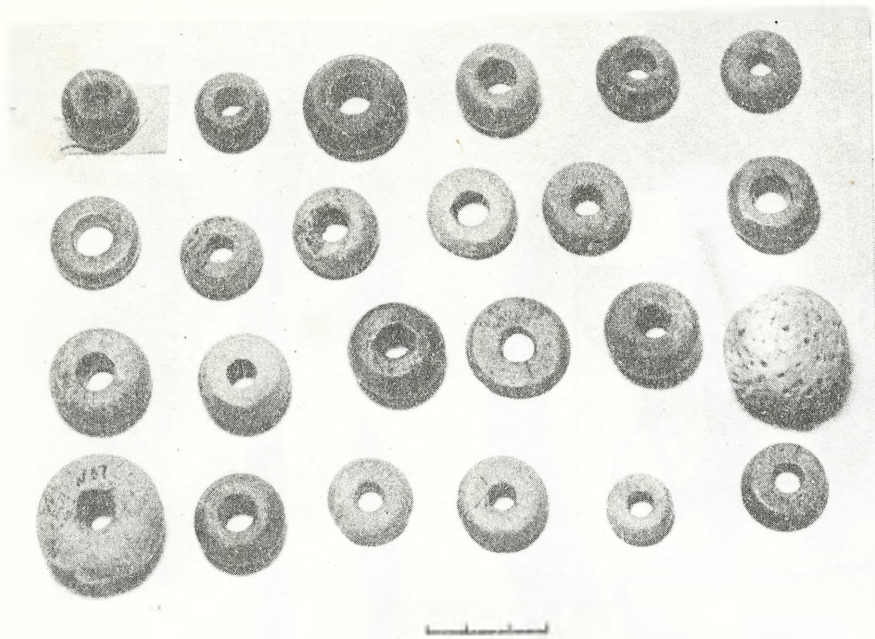
Мал. 105. Касцяная фішка для гульні ў «мельніцу»

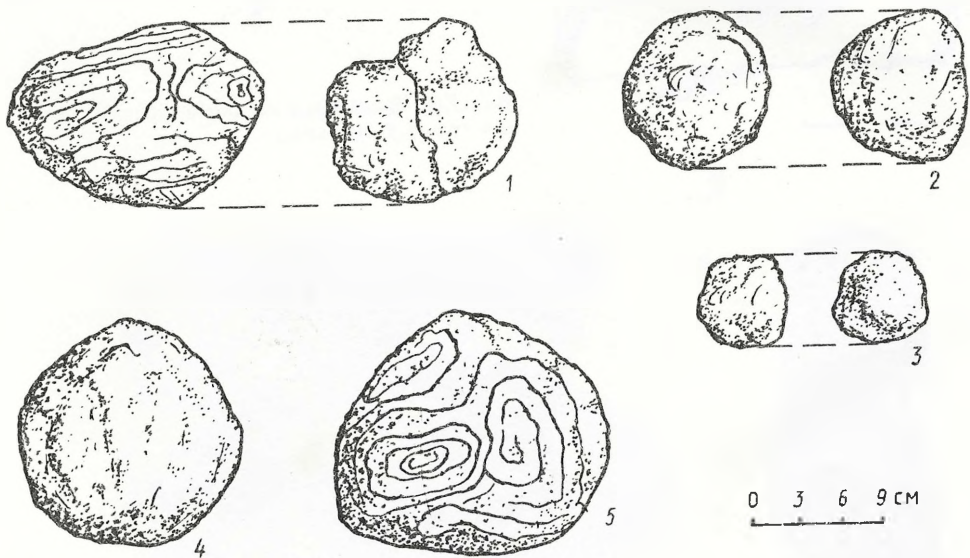
Мал. 106. Замалёўка каспяной фішкі
для гульні ў «мельніцу»

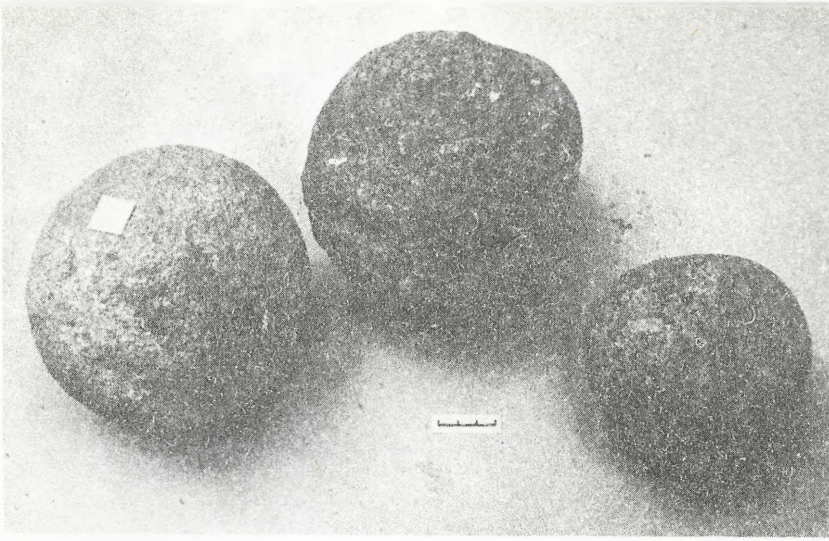
Мал. 107. Кавалкі бурштыну і аманіту са слядамі апрацоўкі

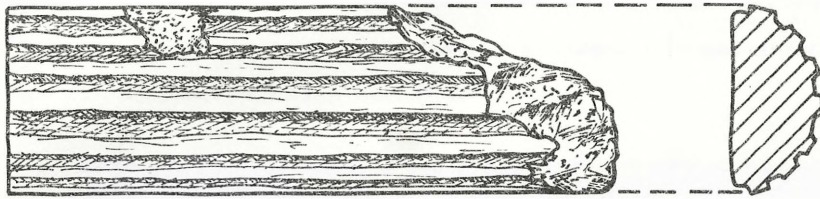
Мал. 108. Шыферныя праселкі і гліняны шарык XII—XIII стст.

Мал. 109. Каменныя ядры XIV—XV стст.

Мал. 110. Каменные гарматныя ядры

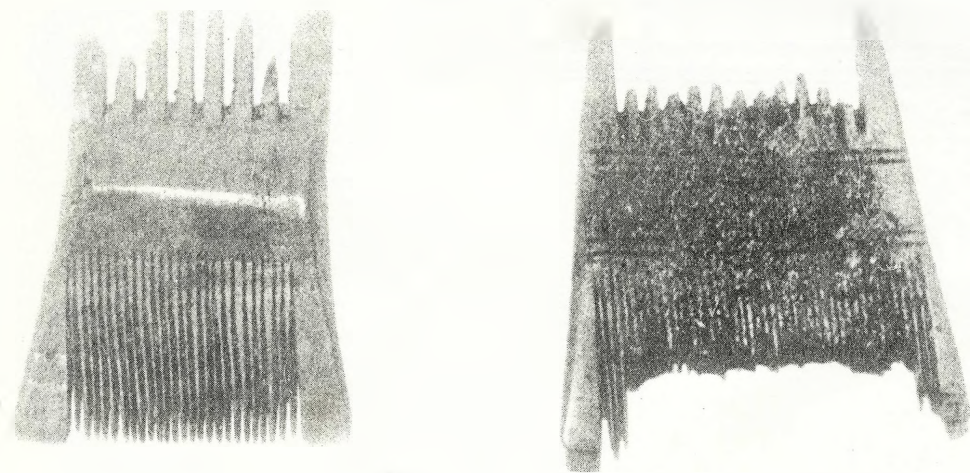

0 3 6 9 см

Мал. 111. Архітэктурная дэталі ўпрыгожання палаца
С. Баторыя

Мал. 112. Фрагменты каменных жорнаў са слоя XII ст.

Мал. 113. Касцяныя грабяні XII ст.

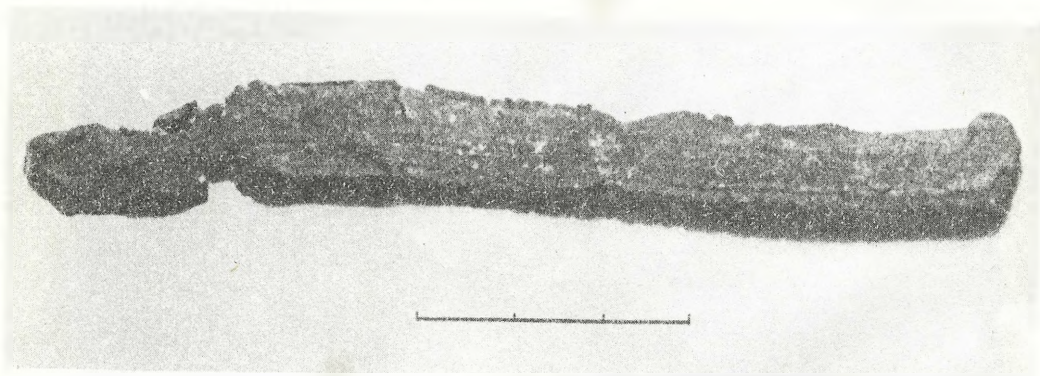
Мал. 114. Фрагмент тканины са слоя XII ст.

Мал. 115. Нервюрная цагліна XV—XVI стст. Архіўны здымак

Мал. 116. Свінцовы ліст з даху Ніжняй царквы. Раскопкі Ю. Ядкоўскага. Архіўны здымак

Мал. 117. Свінцовая абкладка для аконнага шкла.
Канец XVI — пачатак XVII ст.

ЗМЕСТ

Уводзіны	5
Гісторыя вывучэння Старога замка	7
Мураваньня збудаванні на Замкавай гары	17
Драўляная забудова замчышча	29
Страгыграфія і храналогія культурнага пласта	37
Нарыс матэрыяльнай культуры	43
Бытавы посуд і вырабы дробнай керамічнай вытворчасці	44
Кафля	50
Будаўнічыя матэрыялы	54
Металічныя вырабы	57
Абутак і вырабы са скуры	64
Шклянныя рэчы і посуд	67
Прадукцыя дрэваапрацоўкі, касцярэзнага рамяства і вырабы з каменя	69
Заклучэнне	75
Спіс скарачэнняў	77
Спіс ілюстрацый	78

Навуковае выданне

*Трусаў Алег Анатольевіч,
Собаль Валянцін Енісеевіч,
Здановіч Ніна Іванаўна*

**СТАРЫ ЗАМАК У ГРОДНЕ
ХІ—ХVІІІ СТСТ.:**

*ГІСТОРЫКА-АРХЕАЛАГІЧНЫ
НАРЫС*

Загладчык рэдакцыі Л. І. Ня тр о в а
Рэдактар В. І. М а р ц і н о в і ч
Мастак С. А. Г а н я к о ў
Мастацкі рэдактар Л. М. Г о м а н а ў
Тэхнічны рэдактар Л. А. К а р н і с е в а
Карэктар Я. У. М а р ц і н о в і ч

Здадзена ў набор 20.05.93. Падпісана ў друк 01.10.93.
Фармат 70×100^{1/16}. Папера афсетная. Гарнітура лі-
таратурная. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 6,45+5,80
дадатка. Ум. фарб.-адб. 12,25. Ул.-выд. арк. 12,71.
Тыраж 5890 экз. Зак. № 579. Цана 400 р.
Выдавецтва «Навука і тэхніка» Акадэміі навук Беларусі
і Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь. 220141.
Мінск, Жодзінская, 18. ЛВ № 437. Друкарня імя Фра-
нцыска Скарыны выдавецтва «Навука і тэхніка». 220141.
Мінск, Жодзінская, 18.